

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ПУЛЮЯ

На правах рукопису

Шафранська Ірина Борисівна

УДК 300.83(477.8)''18/19''

**ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ –
ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ**

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Спеціальність 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки

Науковий керівник :

Оксентюк Богдана Андріївна

кандидат економічних наук, доцент

Тернопіль – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1.ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ	
ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.....	12
1.1. Методологічні засади дисертаційного дослідження	12
1.2. Історичні та економічні умови і їхній вплив на розвиток економічної думки Західної України останньої третини ХІХ – першої третини ХХ ст.....	21
1.3. Розвиток освіти та науки на західноукраїнських землях	33
1.4.Ступінь розроблення проблеми в сучасній економічній науці.....	53
Висновки до розділу 1.....	59
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ТЕЧІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ	
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ	
ТРЕТИНИ ХХ СТ.....	62
2.1. Розвиток суспільно-політичного середовища Західної України як підґрунтя для формування основних течій її економічної думки	62
2.2. Дискусійні моменти основних напрямів економічної думки Західної України	69
2.3. Вплив західноєвропейської науки на розвиток економічної думки в Західній Україні	90
2.4. Місце І. Франка в процесі формування економічної думки західноукраїнських земель останньої третини ХІХ – першої третини ХХ ст.	107
Висновки до розділу 2.....	125
РОЗДІЛ 3. РОЗРОБКА КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ТА НОВОГО	
БАЧЕННЯ АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСТВА	
КРАЮ	128
3.1. Економічні аспекти сільськогосподарського питання у працях вчених і публіцистів останньої третини ХІХ – першої третини ХХ ст.....	128
3.2. Розвиток теорії кооперації в останній третині ХІХ – першій третині ХХ ст.	147
3.3. Проблеми статистики та фінансів в працях західноукраїнських вчених останньої третини ХІХ – першої третини ХХ ст.	156
Висновки до розділу 3	176
ВИСНОВКИ	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	184
ДОДАТКИ	213

ВСТУП

Актуальність теми. Вивчення історії становлення і розвитку національної економічної теорії є важливою умовою для відродження української економічної культури. Хоча економічна думка України останньої третини XIX – першої половини XX ст. представляла частку культури одного народу, проте її розвиток проходив в різних політичних та соціально-економічних умовах, оскільки більша її частина знаходилась під владою Російської імперії і відповідно зазнавала впливу популярних в ній теорій та течій. З кінця XVIII ст. термін “Західна Україна” закріпився за територією України, котра входила до складу Австрії (а з 1867 року до Австро-Угорщини). В Західній Україні економічна наука мала свої характерні особливості. Зокрема, Галичина знаходилась під подвійним національним гнітом – австрійським та польським. Незважаючи на руйнацію Польської держави, влада шляхти на українських землях збереглась. Наука зазнавала більшого впливу західноєвропейської думки, більше аналізувались досягнення провідних вчених-економістів.

Саме тому проблема комплексного дослідження економічної думки Західної України останньої третини XIX – першої третини XX ст. постає окремим питанням та потребує додаткового вивчення, зважаючи на недостатню увагу до неї з боку українських економістів. Перед сучасною вітчизняною наукою стоїть завдання дослідження еволюції економічної думки в Західній Україні останньої третини XIX – першої третини XX ст. загалом; визначення чинників, що мали безпосередній вплив на її ретроспективу; виявлення характерних рис та закономірностей її еволюції.

Значної уваги потребує критичне осмислення методології дослідження. Здобуття Україною незалежності дало новий поштовх до об’єктивного дослідження раніше заборонених чи надто обмежених цензурою тем. Епоха дослідження історії економічної думки України з використанням методологічних засад, докорінно відмінних від методів радянського періоду, тільки розпочинається. Для дослідження розвитку економічної науки в Західній Україні останньої третини XIX – першої

третини ХХ ст. необхідно використати сучасні методи досліджень, відмінні від уявлень марксизму та вільні від соціалістичного впливу. Таке вивчення історії економічної думки сприятиме піднесенню вітчизняної економічної науки до рівня Європи та світу. Адже історичний досвід показує, що в Західній Україні економічна думка швидко розвивалась відповідно до потреб суспільства і відповідала в багатьох аспектах вимогам часу. Лише самостійне бачення концепції еволюції економічної теорії в Україні зробить нас свідомою та самостійною нацією з власною правдивою історією і сприятиме розвитку економічної науки з врахуванням вітчизняних особливостей.

Аналіз окремих питань розвитку економічної думки західноукраїнських земель зазначеного періоду досліджували такі економісти, як: Є.А. Голубовська, Л. П. Горкіна, Л. Я. Корнійчук, А.О. Пантелеймоненко, О.С. Вербова, Т. І. Дерев'янкін, М. І. Долішній, В.М.Романів, Б.Д.Лановик, М.С.Клапків, В. П. Клочко, В. К. Гаркавко, В. М. Ковальчук, М. І. Сарай, З.М.Комаринська. Методологічні аспекти досліджень даної проблематики аналізували М.П. Леоненко, В.М. Фещенко, С.В.Степаненко, С.В Мочерний. Найбільш важливими для розкриття теми дисертаційного дослідження стали праці С.М.Злупка, Л.А.Родіонової, І.С.Коропецького та інших учених.

На сьогодні немає цілісно відтвореної картини розвитку економічної думки в Західній Україні в останній третині ХІХ – першій третині ХХ століття з використанням сучасної методології та повного списку економістів, котрі зробили вагомий внесок в розвиток економічної теорії та повинні бути згадані при розгляді даної проблеми.

Актуальність теми дослідження визначило й те, що є необхідність всебічно і критично проаналізувати історіографію проблеми та архівні матеріали, які раніше широко не використовувались. Проблеми реформування, наслідки кризових процесів, бюджетні, аграрні та інші труднощі в Західній Україні в останній третині ХІХ – першій третині ХХ ст. співзвучні із сьогоднішніми проблемами в українській економіці, а тому існує потреба у вивченні, критичному переосмисленні та використанні на практиці напрацювань вчених-економістів досліджуваного періоду.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дане дослідження тісно пов'язане з планами науково-дослідних робіт кафедри промислового маркетингу Тернопільського національного технічного університету ім. Івана Пулюя, включене в координаційний план виконання науково-дослідних робіт Міністерства освіти і науки України теми “Макроекономічні та інституціональні трансформації в умовах глобалізації” (№ державної реєстрації 0105U006697). Автором розроблені теоретичні положення і рекомендації щодо забезпечення умов інституціональних перетворень в сучасних умовах на основі історичного аналізу.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є здійснення на основі сучасних методологічних підходів комплексного історико-теоретичного аналізу розвитку економічної думки Західної України останньої третини XIX – першої третини XX ст. та систематизація головних напрямків і закономірностей розвитку економічної теорії в зазначений період.

Конкретизація мети знайшла своє відображення в наступних **завданнях**:

- визначити методологічні засади дослідження генезису економічної думки Західної України в останній третині XIX – першій третині XX ст.
- виявити основні соціальні, суспільно-політичні, історичні чинники та обмеження розвитку економічної думки Західної України в останній третині XIX – першій третині XX ст.;
- дослідити основні тенденції у розвитку освіти та науки на західноукраїнських землях;
- визначити ступінь розроблення проблеми в сучасній економічній науці;
- проаналізувати особливості розвитку суспільно-політичного середовища Західної України як підґрунтя для формування основних течій її економічної думки;
- виявити дискусійні моменти основних напрямів економічної думки Західної України;
- розкрити характер впливу західноєвропейської економічної науки, політико-економічних течій, в тому числі марксизму, на розвиток економічної думки західноукраїнських земель в останній третині XIX – першій третині XX ст.;

- дослідити місце І. Франка в процесі формування економічної думки західноукраїнських земель останньої третини XIX – першої третини XX ст.;
- визначити рівень дослідження економічних аспектів сільськогосподарського питання у працях вчених і публіцистів останньої третини XIX – першої третини XX ст.;
- дослідити розвиток теорії кооперації на західноукраїнських землях в останній третині XIX – першій третині XX ст.;
- визначити ступінь розв’язання проблем статистики та фінансів в працях західноукраїнських вчених;
- проаналізувати архівні джерела, місцеву періодику, роботи вчених, суспільно-громадських та культурно-релігійних діячів, які присвячені різним аспектам економічного життя краю.

Об’єктом дослідження є наукова, публіцистична та епістолярна спадщина науковців західноукраїнських земель.

Предметом дослідження виступають теоретичні засади, методологічні підходи та методологічні взаємозв’язки досліджень проблем кооперації, фінансів, бюджету, промисловості, статистики та аграрного сектору в працях західноукраїнських вчених останньої третини XIX – першої третини XX ст.

Хронологічні межі охоплюють період з 70-х років XIX ст. до кінця 30-х років XX ст. Це був один з найважливіших і найскладніших періодів у розвитку історії України, її народного господарства та економічної думки. В останній чверті XIX ст. в Західній Україні розпочався промисловий переворот, який поєднався із розвитком монополізації промисловості і тривав до Першої світової війни. Такі зміни в економічному житті призвели до активізації діяльності і активного обговорення проблем серед громадських діячів та вчених-економістів. Вибір верхніх рамок дослідження зумовлений зникненням Польської держави і приєднанням західноукраїнських земель до складу Радянського Союзу. А це в свою чергу зумовило зміну умов розвитку економічної науки і кардинального перегляду методології від прозахідної до марксистсько-ленінської.

Методи дослідження. Як теоретичне підґрунтя та системоутворюючий підхід у дослідженні економічних явищ та процесів в дисертаційній роботі використана цивілізаційна парадигма суспільного розвитку, на якій сьогодні базується економічна теорія. А методологія наукового дослідження ґрунтується на використанні сукупності методів, кожен з яких має свою мету і функції: поєднання історичного і логічного аналізу (щоб виявити з допомогою архівних джерел та конкретних історичних фактів умови, в яких розвивалася економічна думка Західної України та формувалася світогляд вчених); абстрагування і конкретизації (щоб, виокремивши суттєві властивості та ознаки, сформувані загальне уявлення про предмет дослідження); аналіз та синтез дав змогу глибше дослідити умови та особливості розвитку економічної думки Західної України останньої третини ХІХ – першої третини ХХ ст., а також чинники, що впливали на формування окремих вчених; аналогії (для об'єднання вчених у напрямки та визначення приналежності до течій на основі схожості їх поглядів); порівняльний метод (для співставлення і порівняння умов розвитку економічної думки та поглядів різних мислителів і вчених); системного аналізу (для вивчення економічної науки останньої третини ХІХ – першої третини ХХ ст. як цілісної системи з врахування численних її особливостей та чинників, що впливали на її розвиток); економіко-статистичний метод використовувався при дослідженні економічного становища західноукраїнських земель та його наслідків для розвитку економічної думки краю.

При розгляді окремих проблем також використовувались методологічні принципи проблемно-хронологічного підходу, положення економічної теорії, напрацювання науковців в галузі історії та економіки, періодичні видання.

Інформаційно-джерельна база дослідження. В основу дисертаційного дослідження лягли праці вчених-економістів, які працювали в Львівському та Чернівецькому університетах в цей період, архівні матеріали Львівського і Чернівецького обласних державних архівів, публіцистичні матеріали громадських, культурних, політичних та релігійних діячів та твори письменників того часу, матеріали періодичної преси, а також епістолярна спадщина М. Драгоманова, І. Франка та інших.

Наукова новизна одержаних результатів. Дане дослідження є одним з перших в українській історико-економічній науці комплексних досліджень економічної думки Західної України в період останньої третини XIX – першої третини XX ст.

Наукову новизну засвідчують такі результати:

вперше:

– здійснено комплексне дослідження розвитку економічної думки західноукраїнських вчених. Визначено методологічний вплив на економіку краю розробок І.Наумовича в організації позичкових кас, штихлірів, крамниць та інших спілок; вплив на розвиток теоретичних та прикладних аспектів системи кредитування С. Качали та Д. Танячкєвича; методологічний внесок у розвиток теорії додаткової вартості С. Даниловича. Обґрунтовано методологічну єдність поглядів західноукраїнських науковців останньої третини XIX – першої третини XX ст. у становленні ідей національної єдності та політичної самостійності українського народу.

удосконалено:

– систематизацію економічних поглядів представників різних шкіл Західної України останньої третини XIX – першої третини XX ст. Визначено, що ключовим критерієм класифікації течій західноукраїнської економічної думки було ідеологічне протистояння між прихильниками та противниками соціалістичних ідей в умовах національного, економічного і соціального гніту. Виділено такі основні течії: москвофіли, народовці, “старі народовці”, радикали, революційні демократи, соціал-демократи, християнські демократи;

– підходи до структуризації досліджень з проблем розвитку економічної думки на західноукраїнських землях за столітній період вивчення цих досліджень. Основними критеріями еволюції науково-дослідної програми визначено ідеологічні, філософського та світоглядного сприйняття економічних процесів, що відбувалися в досліджуваний період в краї, у світі через призму державотворення України, як необхідної умови добробуту і зростання;

набуло подальшого розвитку:

– дослідження економічних поглядів І. Франка. Обґрунтовано, що на відміну від загальноновизнаного зарахування наукової спадщини І. Франка до соціалістичного спрямування, вчений критично ставився до теорії «державного соціалізму» та був більшим прихильником ліберально-християнських цінностей у формуванні інституціональної структури суспільства, аніж диктатури пролетаріату та класової боротьби;

– дослідження генезису західноукраїнської економічної думки. З'ясовано основні методологічні зв'язки у роботах західноукраїнських вчених останньої третини ХІХ – першої третини ХХ ст. за принципом історичної обумовленості (М. Павлик, О. Терлецький, В. Барвінський, Є. Олесницький, К. Паньківський, В. Левинський, В. Будзиновський, митрополит А. Шептицький, Т. Войнаровський та інші). Обґрунтовано еволюційні взаємозв'язки західноукраїнської економічної думки та класичної політекономії (В. Навроцький, А. Кшижановський), історичної школи (С. Гломбінський, С. Грабський), маржиналізму (Т. Бжеський), неокласицизму (Е. Тейлор), інституціоналізму (Ю. Бачинський, М. Ганкевич, С. Вітик);

– на основі систематизації, аналізу, результатів роботи з архівними джерелами та ненадрукованими роботами істориків і економістів досліджуваного періоду введено в науковий обіг нові архівні джерела, місцеву періодику, маловідомі або не відомі праці вчених, суспільно-громадських та культурно-релігійних діячів, які присвячені різним аспектам економічного життя краю.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення і висновки, зібраний фактичний матеріал може бути використаний автором для подальшого дослідження даної теми і суміжної проблематики, для осмислення величини доробку окремих вчених економічної думки Західної України останньої третини ХІХ – першої третини ХХ ст. та особливих чинників, що вплинули на її розвиток.

Матеріали даного дисертаційного дослідження були використані “Райффайзен Банк Аваль” при формуванні партнерської кредитної програми для аграріїв та

розробці пропозиції вексельної програми для аграріїв (довідка № Р7-05-01-0-0/393 від 02.03.2015 р.). Узагальнені матеріали з проблем розвитку економічної думки Західної України можуть бути використані для підготовки підручників, посібників, текстів лекцій та планів семінарських занять з дисципліни “Історія економіки та економічної думки”, а також у формуванні нової парадигми розвитку економічної теорії. Результати, подані у дисертації, використані у викладацькій та науковій діяльності кафедри економічної теорії Тернопільського національного технічного університету ім. І. Пулюя при викладанні спецкурсу “Економічна історія та історія економічної думки” (довідка №290 від 12.02.2010 р.), кафедри економіки підприємства Галицького інституту імені В’ячеслава Чорновола при викладанні спецкурсів “Політекономія” і “Історія економіки та історія економічних учень” (довідка №52/01 від 5.02.2010 р.), кафедри історії та теорії господарства ДВНЗ “Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана” при викладанні дисципліни “Історія економічної думки” (довідка від 19.12.2014 р.), циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін ДВНЗ “Тернопільський коледж харчових технологій і торгівлі” при викладанні дисципліни “Політекономія” (довідка №100 від 02.03.2015 р.).

Особистий внесок здобувача полягає в тому, що наукові результати виконаної дисертації отримані автором самостійно. Усі публікації, що стосуються теми виконані самостійно без співавторства і є власними здобутками дослідника.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження пройшли апробацію на VI міжнародній науково-практичній конференції “Соціально-економічні, політичні та культурні оцінки і прогнози на рубежі двох тисячоліть” (Тернопіль, 2008); XII науковій конференції Тернопільського державного технічного університету імені І.Пулюя (Тернопіль, 2008); I міжнародній науково-практичній конференції молодих вчених Тернопільського державного технічного університету ім. І.Пулюя “Теоретична і прикладна економіка: задачі і перспективи” (Тернопіль, 2008); II Міжнародній науково-практичній конференції “Стратегії розвитку України у глобальному середовищі” (Сімферополь-Ялта, 2008); VII Міжнародній науково-теоретичній

конференції “Соціально-економічні, політичні та культурні оцінки і прогнози на рубежі двох тисячоліть” (Тернопіль, 2009); Всеукраїнській науковій конференції Тернопільського державного технічного університету ім. І. Пулюя (Тернопіль, 2009); П’ятій Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції “Наука і життя: українські тенденції, інтеграція у світову наукову думку” (Київ, 2009), Міжнародній науково-практичній конференції “Теоретичні основи та сучасні моделі розвитку національної економіки в умовах інтеграційних процесів” (Тернопіль, 2009), IV Міжнародній науково-практичній конференції “Проблеми трансформаційних економік в умовах глобалізації” (Тернопіль, 2012), VI Міжнародній науково-практичній конференції “Проблеми трансформаційних економік в умовах глобалізації” (Тернопіль, 2014).

Наукові результати дослідження обговорювались та отримали позитивну оцінку на наукових семінарах кафедри промислового маркетингу Тернопільського державного технічного університету ім. І. Пулюя, кафедри економіки підприємства Галицького інституту ім. В. Чорновола у 2006-2009 роках, циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін ДВНЗ «Тернопільський коледж харчових технологій і торгівлі» в 2011-2015 роках.

Публікації. За результатами дисертаційної роботи опубліковано 19 наукових праць загальним обсягом 6,6 друк. арк., з яких: 5 статей - у наукових фахових виданнях України, 1 стаття – у науковому фаховому виданні України, що входить до міжнародних наукометричних баз, 2 – у зарубіжних виданнях, 11 – в інших виданнях та збірниках матеріалів конференцій.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Основний зміст дисертації викладений на 183 сторінках. Робота містить 8 додатків на 8 сторінках. Список використаних джерел містить 396 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

1.1. Методологічні засади дисертаційного дослідження

Для сучасних наукових досліджень властивим є зростання ролі методології при вивченні пізнавальних процесів. В процесі дослідження при розгляді методології ми виходили з такого розуміння цього поняття: з одного боку, це формування загальнонаукових принципів і методів наукового дослідження, а з іншого, сукупність світоглядних концепцій дослідника, його бачення наукових процесів. Крім того для багатьох дослідників крім зазначеного методологія – це оптимізація теоретичного дослідження для отримання нових знань, узагальнення результатів наукового пізнання у різних формах знання, сукупність методів і прийомів наукових досліджень та їх регулювання. Така методологія узгоджена з принципами і зумовлена законами конкретних наук зі спеціальними методами дослідження [163, с. 19].

Саме через неоднозначні підходи до визначення методології у літературі можна виділити декілька рівнів методологічного аналізу. Серед них такі: конкретно-наукова методологія та загальнонаукова методологія. Під конкретно-науковою методологією ми розуміємо сукупність методів та методик дослідження, яким властиві свої технічні прийоми, приписи і нормативи, які формулюють принципи, методи конкретно-наукової діяльності, описує і обґрунтовує доцільність їхнього використання. Такі основні положення увійшли в навчальних посібниках з методології. Що ж до загальнонаукової методології, то серед дослідників немає єдиної думки. Більшість дослідників вважає, що загальнонаукова методологія – це вчення про принципи, методи і форми знання, які використовуються в багатьох науках, що відповідають їхнім предмету і об'єкту дослідження. Інші вважають,

методологія – це не тільки сукупність методів, принципів, правил наукового дослідження, але й світогляд науковця, яким він користується у проведенні свого дослідження. Відповідно кожна наукова дисципліна має свою методологію. У своєму розвитку методологія пройшла певні етапи розвитку. Для України радянського періоду суспільно-політичні і гуманітарні методології користувалися єдиною методологією – марксистсько-ленінською.

Науковий пошук в процесі досліджень повинен опиратися на логічність, послідовність, еволюційний характер розвитку економічної науки. При вивченні її ретроспективи важливо пам'ятати про зв'язок минулого з майбутнім, бачити відображення та прогресію минулих досліджень в здобутках сьогодення [144, с. 9; 257, с. 15].

Методи дослідження – це сукупність операцій чи прийомів освоєння дійсності, котрі повинні вирішити конкретне завдання [71, с. 148; 257, с. 15]. Перед дисертаційним дослідженням стояли такі завдання:

- виявити основні тенденції у розвитку політичної економії в Західній Україні в останній третині XIX – першій третині XX ст.

- встановити взаємозв'язок цього процесу з відповідним на решті території України, характер впливу західноєвропейської теоретико-методологічної думки, в тому числі марксизму;

- визначити основні етапи та напрямки розвитку в Західній Україні економічної теорії в зазначений період;

- проаналізувати економічні погляди та уявлення окремих вчених Західної України в останній третині XIX – першій третині XX ст., їх внески у розвиток української чи, навіть, світової економічної думки.

Відповідно до предмета дослідження та поставлених завдань необхідно обрати методи, використання яких є найбільш вдалим і принесе бажаний результат, а в кінцевому випадку призведе до оптимального вирішення поставленої проблеми. Методологія економічних досліджень виокремилася із загальної гносеології (науки емпіричної), котра опирається на застосування універсальних методів пізнання та власних узагальнень; потребує залучення історіософського підходу до предмету

дослідження. Зазначимо, що еволюція економічної теорії – це динамічний процес розвитку економічних знань, заснований на методологічному плюралізмі [257, с. 17]. При виборі ми користувались напрацюваннями М.П. Леоненка [144], В.М. Фещенко [257], С.В Мочерного [163], О.В. Кустовської [133].

Для вирішення поставлених завдань в дисертаційному дослідженні використано цивілізаційну парадигму суспільствознавства, що передбачає розгляд економічних процесів на основі принципів взаємозалежності, системності, цілісності та структурованості суспільства [257, с. 15]. А саме - взаємозв'язок суб'єкта й об'єкта дослідження, залежність результатів пізнання від методів їх досягнення тощо.

Методологічно історія економічної думки як особлива система наукових поглядів об'єднує сукупність методів економічного аналізу. До них можна віднести такі методи: діалектичний, наукової абстракції, історичний і логічний методи, системний [133, с. 79-88; 144, с. 11].

Діалектика як метод - метод пізнання, загальний для всіх наук, у тому числі для історії економічних учень. Він базується на використанні законів і принципів філософії, сутність яких полягає у пізнанні економічних явищ і процесів у їхньому зв'язку та взаємозалежності, у стані безперервного розвитку, у розумінні того, що накопичення кількісних змін зумовлює зміни якісного стану, що джерелом розвитку є єдність і боротьба протилежностей.

Наукова абстракція як метод полягає в поглибленому пізнанні реальних економічних процесів шляхом виокремлення основних, найсуттєвіших ознак сторін певного явища, очищених (абстрагованих) від всього випадкового, неістотного. Результатами застосування методу наукової абстракції є формування понять, економічних категорій, виявлення і формування законів.

Історичний і логічний методи використовуються економічною теорією для дослідження економічних процесів у єдності. Історичний метод вивчає ці процеси у тій історичній послідовності, в якій вони виникали, розвивалися і змінювалися один за одним у житті. Логічний метод досліджує економічні процеси в їх логічній

послідовності, прямуючи від простого до складного, звільняючись при цьому від історичних випадковостей, зигзагів і подробиць, не властивих цьому процесові.

В ході першого (емпіричного) рівня наукового дослідження було використано метод порівняння, з використанням якого встановлювались подібності та відмінності поглядів різних вчених на певні події, теорії тощо. Це дало змогу розподілити економістів за течіями, встановити істину внаслідок порівняння абсолютно відмінних думок.

Використання методу абстрагування в ході дослідження дозволило нам, виокремивши суттєві властивості та ознаки, відволіктись від другорядних та досягнути мети – сформулювати загальне уявлення предмета дослідження; створити певні системи знань; виокремити особливості, основні чинники, що впливали на події чи людей тощо.

При використанні методу аналогії схожість поглядів вчених на основні проблеми розглядалась як загальна схожість світоглядів та ідей. Завдяки цьому окремі особистості об'єднувались в групи (напрямки, течії) і відбувалась систематизація результатів дослідження.

Серед методів теоретичного рівня досліджень ми обрали системний метод, історичний та логічний. Історичний метод дає змогу вивчити процес розвитку певних процесів, подій, теорій тощо у хронологічній послідовності, виявити закономірності, внутрішні та зовнішні зв'язки. Застосування логічного методу забезпечує відтворення історичного розвитку як результату певного процесу з врахуванням усіх суттєвих властивостей, відношень та зв'язків. Важливою умовою є абстрагування від випадкових фактів та подій, щоб звільнитись від усього несуттєвого. Отже, використання історичного та логічного методу є взаємопов'язаним та потребує залучення абстрагування.

Системний аналіз є одним із сучасних методів історико-економічних досліджень. Він передбачає вивчення певної системи як єдиного цілого з врахуванням властивостей окремих частин та їх впливу на систему загалом. В даному випадку економічна думка Західної України в останній третині XIX – першій третині XX ст. розглядалась як окрема система. При цьому враховувався

вплив на неї певних історичних, політичних та інших умов і подій, а також роль окремих науковців з їх поглядами у формуванні економічної науки даного періоду.

Процес економічного дослідження неможливий без використання на всіх його етапах діалектичного методу. Про це стверджують, зокрема, С.В. Мочерний [163, с. 3-6] та О.В. Кустовська [133, с. 75-76]. Діалектичний метод є методологічною основою будь-якого економічного дослідження і є засобом побудови економічних теорій, концепцій, внаслідок формування комплексу принципів [164, с. 3-6]. Серед них – принцип історизму, що передбачає огляд і вивчення об'єктів та явищ в їх еволюції, саморусі. Принцип загального зв'язку та взаємозалежності передбачає врахування, що весь оточуючий світ – це єдине ціле, кожен предмет якого пов'язаний і постійно взаємодіє з іншими. Тобто, мислення та світогляд вчених – це зв'язок і взаємна обумовленість понять, суджень та теорій, що відображає загальний розвиток науки. Не менш важливий принцип діалектики – всебічність розгляду предметів і явищ реальної дійсності. Для того, щоб вивчити предмет всебічно необхідно дослідити всі його сторони і зв'язки та визначити серед них вирішальні [133, с. 75-76; 144, с. 23-28].

Методологічні основи історії економічної думки радянського періоду формувались під впливом ідей марксизму-ленінізму та в жорстких умовах цензури. Проте, сьогодні потрібно відновити цілісну картину економічного розвитку Західної України в останній третині XIX – першій третині XX ст. та ті економічні концепції, що визначали можливості історичного вибору розвитку економічної думки Західної України. Розроблені в 1950-1960-х роках марксистські методи не збігаються з загальноприйнятими у світі і тому для українських вчених постає завдання широкого впровадження та використання нових.

Говорячи про методологічні підходи до вивчення економічної думки на західноукраїнських землях необхідно усвідомити, що ми тут маємо два підходи. Звичайно панівним вважався марксистський, який був не стільки панівним, як єдино можливим. Разом з тим проблемами вивчення економічної думки займалися польські дослідники, які вивчали стан і розвиток економічної думки на західноукраїнських землях. Їхній світоглядний підхід до цієї проблеми, хоч і

вважався марксистським, але суттєво відрізнявся від українських радянських дослідників. В першу чергу це зумовлено тим, що основними представниками економічної науки Львівського університету були представники етнічних поляків.

На сьогодні вченими П.М. Леоненком [144], С.М. Злупком [89], Л.П. Горкіною [66; 67], А.А. Гриценком [71], Л. Я.Корнійчук [129], В.М. Фещенко [257], С.В. Мочерним [163] та іншими зроблено багато для розробки нових сучасних методів дослідження економічної думки України з нових позицій, проте це питання є відкритим.

В процесі дослідження генезису економічної думки Західної України останньої третини XIX – першої третини XX століття підкреслено, що економічна наука розвивалась швидко і відповідно займалась вирішенням тих проблем, які були найбільш актуальними в краї. Обґрунтовано високий рівень еволюції економічної думки, здобутки тодішніх науковців і їхнє загальнонаціональне значення. Це дає змогу підкреслити, що український народ зі своєю глибокою історією завжди міг пишатися інтелектуальним потенціалом, був і є самодостатньою, високо розвинутою нацією. Внаслідок складного історичного шляху нашої держави спадщина багатьох українських науковців ще не відома та не достатньо вивчена. За словами дослідників А.А. Гриценка та В.В. Глуценка, здобуття Україною незалежності робить ще більш актуальним пошук їхнього внеску у світовий цивілізаційний прогрес [71, с. 147].

Історія економічної думки України, як і будь-якої іншої країни, знаходиться під впливом стану розвитку народного господарства, а також політичних процесів в країні чи на окремій її території (в даному випадку в західній частині).

Зазначимо, що економічна думка кожної країни потребує окремого дослідження навіть тому, що кожна держава характеризується особливими умовами економічного, суспільно-політичного розвитку та іншими вагомими чинниками, що здійснювали вплив на формування тих чи інших категорій в економічній теорії, визначення найбільш актуальних проблем, які потребували теоретичного та практичного вирішення з боку науковців. Природо-кліматичні умови здійснювали суттєвий вплив на виробничу діяльність в Західній Україні. Вона була і є аграрним

краєм з родючими ґрунтами і саме земельні питання, проблеми ефективного землеробства були об'єктом дослідження в останній третині XIX століття – першій третині XX століття і залишаються сьогодні. Враховуючи те, що західноукраїнські землі в досліджуваний період знаходилися під владою Австрії (потім Австро-Угорської імперії), Польщі, актуальним у працях вчених та публіцистів, громадських діячів було бюджетне питання. Західна України наповнювала бюджет, як і інші регіони, а фінансування потреб краю здійснювалося значною мірою гірше. Малоземелля селян, відсутність значного капіталу, становлення та розвиток ринкових відносин стали умовою розвитку теорії кооперації. Хоча кооперація в Західній Україні більше розвивалась на практиці, проте результати ефективної діяльності потім відображалися у працях вчених, суспільних та громадських діячів. Навіть менталітет та національні особливості українців вплинули на економічний розвиток краю. Маємо на увазі п'янство, породжене правом пропінації для поляків, і ті економічні проблеми, які виникали внаслідок загублення значної частини трудового потенціалу краю, лихварство, бідність та безгосподарність. В свою чергу малоземелля та п'янство створювали особливі умови для розвитку кредитних відносин, які потребували вирішення з врахуванням рівня рентабельності землі, психологічних особливостей народу тощо.

Історичні аспекти розвитку держави важливі тим, що вони формують основу розвитку її господарства. Так, для Західної України останньої третини XIX – першої третини XX ст. особливою характеристикою була присутність влади Польщі. Незважаючи на руйнацію Польської держави, влада шляхти збереглась. З кінця XVIII ст. Західна Україна входила до складу Австрії (а з 1867 року до Австро-Угорщини). В 1921 р. за Ризьким договором західна частина України ввійшла до складу Польщі. В 1939 році західноукраїнські землі приєднано до складу Радянського Союзу. Решта території України весь період знаходилась під владою Російської імперії. Таким чином, Україна з сучасними кордонами в досліджуваний нами період за територіальною ознакою мала суттєві відмінності розвитку, як політичного, так і економічного. Так, на західноукраїнських землях економічна

думка зазнавала більшого зв'язку із західноєвропейською економічною наукою, праці провідних вчених-економістів вивчалися, поширювалися, аналізувалися.

При вивченні історичних аспектів розвитку західноукраїнських земель неможливо не зауважити значного впливу суспільно-політичної думки на формування напрямів і течій в економічній думці. Адже, життя людей неможливо чітко розмежувати на політику та економіку. Ці сфери переплітаються і формують єдине середовище діяльності людей. Від політики залежать стратегічні напрямки розвитку держави, пріоритетні сфери розвитку економіки тощо. Таким чином, політична та економічна сфери були взаємопов'язані спорідненими проблемами та пошуком шляхів їх вирішення. Відповідно течії суспільно-політичної думки впливали на формування течій економічної думки. Так, західноукраїнські науковці вивчали можливість вирішення економічних проблем через розв'язання політичних, зокрема, ставили питання про необхідність політичної незалежності для становлення економічної самостійності і подальшого економічного піднесення.

В процесі дослідження економічної думки західноукраїнських земель вивчалася вагомість внесків окремих науковців, зокрема І. Франка, О. Терлецького, В. Навроцького, Є. Олесницького, К. Паньківського та інших; рівень вирішення їх розробок злободенних економічних проблем краю, започаткування розвитку нових теорій, тверджень, напрямків. Доцільним постає питання національної ознаки розвитку економічної думки на певній території. Вважаємо, що, якщо вчений плідно працював на території Західної України в останній третині XIX – першій третині XX століття і в своїх працях вирішував її злободенні проблеми, то доцільним буде віднести такого науковця до представників саме західноукраїнської економічної думки. З іншого боку, це не означає, що його Батьківщинане має права зараховувати його до числа економістів своєї національної думки, адже поряд із розв'язанням проблем конкретної території, вчений зробив внесок у загальносвітову економічну науку.

В процесі формування підходів до дисертаційного дослідження авторкою враховувалося становлення ідей національної єдності та політичної самостійності українського народу у західноукраїнських науковців останньої третини XIX –

першої третини ХХ ст. Таке бачення відповідно впливало на розвиток шляхів піднесення національної економіки як одного із чинників утвердження самостійності держави. Наприклад, в цьому контексті перш за все варто згадати, що 2015 рік оголошено роком митрополита Андрея Шептицького. В процесі аналізу його праць було підкреслено, що вони пронизані ідеєю політичної свободи і незалежності українського народу; на основі цього А. Шептицький формував напрями правильного ведення загальнодержавного та домашнього господарства, економічної дисципліни кожного громадянина, який прагне зробити свій внесок у становлення самостійності своєї Батьківщини. Таким чином, формувалися внутрішні чинники економічного і політичного становлення, зміцнення українського народу, вплив яких може підсилювати кожен свідомий громадянин власною діяльністю та економічною грамотністю.

Важливо також пам'ятати, що, як відмітила В.М. Фещенко, існує тісний органічний взаємозв'язок між сучасним станом економічної теорії та історичним розвитком попередніх економічних концепцій [257, с. 14]. Економічні положення, що використовуються сьогодні сформувалися поступово в процесі еволюції економічної науки, а вирішення конкретних проблем було спричинене умовами того часу. З іншого боку, незалежно від історичного періоду, окремі економічні проблеми можуть залишатися або з'являтися знову. І тоді попередні напрацювання економічної думки та досвід дають можливість швидше та ефективніше вирішувати ту чи іншу задачу.

Також зауважимо, що економічна думка Західної України розвивалась не ізольовано, а зазнавала впливу досягнень світової економічної науки. Тому одним із завдань дослідження буде встановити цей вплив, визначити ті персоналії, течії чи окремі праці, які викликали найбільше зацікавлення західноукраїнських науковців. Дослідження генезису західноукраїнської економічної думки, з'ясування основних методологічних зв'язків у роботах західноукраїнських вчених останньої третини ХІХ – першої третини ХХ ст. проведено за принципом історичної обумовленості.

Сукупне використання обраних методів забезпечило застосування кожного з них якнайвлучніше в залежності від етапу, мети та завдань дослідження, що стояли

перед нами. Цивілізаційна парадигма суспільствознавства, відповідно, дає можливість розглядати господарські процеси на основі принципів взаємозалежності, антропності, цілісності та системності суспільства.

1.2. Історичні та економічні умови і їхній вплив на розвиток економічної думки Західної України останньої третини XIX – першої третини XX ст.

До Західної України завжди зараховують Закарпатську, Тернопільську, Львівську, Чернівецьку, Івано-Франківську області. Після поділу України по Дніпру в XVII ст. Західною Україною називали ту частину, яка не була під владою Російської держави (Галичина, Західне Поділля, Волинь, Закарпаття, Буковина). Після третього поділу Польщі (1795 р.) до Західної України відносили землі, що входили до складу Австрії (Австро-Угорщини). Більшої конкретизації термін “Західна Україна” набув в 20-х роках XX ст., коли за Ризьким договором (1921 р.) західна частина України ввійшла до складу Польщі. Туди входили такі воєводства: Станіславівське, Львівське (без 8 західних повітів), Тернопільське, Волинське, Поліське (без Косівського та половини Пружанського повітів), половина Більського повіту Білостоцького воєводства, Холмщина Люблінського воєводства [395]. Загалом вся Західна Україна була поділена на два коронних краї австрійської корони – Галичина і Буковина.

Українці Буковини й Закарпаття (близько 20 % українського населення Австро-Угорщини) були штучно відірвані від галичан. Українській спільноті, найчисельнішій на Буковині (до 40 % тамтешніх жителів), бракувало політичної організованості. Активніші румуни (34% населення), заручившись підтримкою імператора Франца-Йосифа, в березні 1849 р. проголосили Буковину окремим коронним краєм.

Ще у 1780-х роках Йосиф II провів важливі зміни у відносинах «землевласник – селянин». Найважливішою з них було те, що селяни тепер могли обстоювати свої права в суді. За іншою реформою, землі феодала відмежовувалися від земель,

виділених для користування селянам. Проте лишалася основна ознака відносин “землевласник – селянин – панщина”, особливо у таких відсталих частинах імперії, як Галичина. Сутність панщини полягала у повинності селян обробляти землі землевласника, як правило два-три дні на тиждень, за право користуватися своїми наділами, що було основною причиною невдоволення галицьких селян.

18 березня 1848 р. угорський сейм видав закон про скасування панщини в країні, у т. ч. і в Закарпатті. 17 квітня 1848 р. австрійський уряд оголосив про скасування панщини в Галичині. Рішенням уряду від 1 липня 1848 року цей закон було поширено на Буковину. Так була започаткована аграрна реформа на західноукраїнських землях.

Суть її зводилася до трьох положень: ліквідації юридичної залежності селянина від поміщика; наділення селян землею, яка переходить у їхню власність; сплати селянами поміщикам вартості кріпосних повинностей. Підсумовуючи значення реформи, Іван Франко писав: “Рік 1848 у Галичині був початком нової доби в економічному побуті селянства через знесення панщини і міщанства, через бурливі рухи і автономістичні змагання важніших міст цілого краю [277, с. 125]”. А В.Барвінський висловлювався, що знесення панщини дало нашому селянству свободу, але не захистило його від визискувачів, а самих селян залишило без проводу і науки в господарському житті [16, с. 125].

Крім того, 7 вересня 1848 року віденський парламент ліквідував примусову закупівлю селянами горілки та інших міцних напоїв, правом на виробництво і реалізацію яких (право пропінації) володіли поміщики. Невирішеним залишалося питання “права на пропінацію”. Поміщики зуміли обійти закон від 7 вересня 1848 р. і далі використовували “право пропінації” у своїх корисних цілях. Так, у 1860 р. дохід від пропінації становив 5 млн. рейнських щорічно. А у 1870-х роках селяни змушені були викупляти право на пропінацію.

Таким чином, скасування панщини було проведене з повним нехтуванням інтересів селянської верстви. Крім грошового відшкодування за землю, селяни змушені були платити за користування сервітутами, що робило їх залежними від поміщиків у господарському відношенні.

При вивченні економічної думки України останньої третини ХІХ – першої третини ХХ ст. звернемо увагу на відсутність територіальної цілісності України в зазначений період. Панування Австро-Угорщини на Галицьких землях тривало з 70-х років ХVІІІ століття до 1918 року (розпад імперії Габсбургів). В 1920 році Галичина знову потрапила до складу відродженої Польщі. Хоча економічна думка України представляла частку культури одного народу, проте її розвиток проходив в різних політичних та соціально-економічних умовах. Тому в Західній Україні наука мала свої характерні особливості. Наприклад, Галичина знаходилась під подвійним національним гнітом – австрійським та польським. Незважаючи на руйнацію Польської держави, влада шляхти на українських землях збереглась [121, с. 32]. Польські землевласники запевняли австрійських урядовців у проросійських настроях українського населення [128, с. 172]. Внаслідок цього даній території характерна була особлива міжнаціональна напруга [121, с. 32; 231, с. 348].

Про слабкий економічний розвиток краю свідчить той факт, що західноукраїнське населення було в основному аграрним (91,2% станом на 1910 р.). Дуже гострою була і соціальна нерівність – 43,95% становили бідняки. Поряд з важким соціально-економічним становищем українського населення краю давалася взнаки і національно-релігійна дискримінація. В Галичині за різними даними було 47-56 поміщиків-українців, а в Буковині – 4-5. Тільки 2,5% галицького населення було зайнятим у промисловості (на 1910 р.), буковинського – 4,3% і лише 2% західноукраїнського населення займалось торгівлею [78].

Для того, щоб краще зрозуміти особливості розвитку економічної думки західноукраїнських земель, звернемо увагу на їх соціально-економічний розвиток. Його специфіка впливала на формування підходів до аналізу західноукраїнськими мислителями економічних явищ та процесів; характеризувалася суперечностями епохи класичного капіталізму та національного гноблення, другим етапом промислової революції, що завершувалася в Європі, загостренням соціального напруження серед робітників та селян, напругою міжнародних відносин на передодні Першої світової війни.

Оскільки в останній третині XIX – на початку XX ст. Галичина була, фактично, внутрішньою колонією в складі Австро-Угорської імперії, уряд практично усунувся від проблем економічного розвитку краю і передав майже всю владу над краєм польським поміщикам. Така політика гальмувала розвиток економічних відносин, і особливо промислового виробництва на західноукраїнських землях.

Українське населення краю перебувало в особливому становищі ще й тому, що серед певних кіл польської і австрійської адміністрації культивувалися думки про панування на цих територіях проросійських настроїв, що не відповідало дійсності. Тому уряд у Відні дуже обережно ставився до мови, культури та традицій західних українців, намагався попередити будь-яку можливість возз'єднання їх з рештою України. Поширення ідей соціалізму серед населення краю загострювало і до того ж напруження між Галичиною і Віднем [129, с. 167; 231, с. 160]. Соціалістична пропаганда та поширення соціалістичної літератури переслідувалася з боку австрійської поліції [84; 231, с. 185-186]. Такі соціально-політичні умови, з одного боку, пригнічували розвиток науки та економічної думки на західноукраїнських землях, але з іншого – породжували формування програм та ідей щодо економічної та політичної незалежності України.

Новим етапом розвитку суспільно-політичної і економічної думки в краї стала перша світова війна (1914-1918 рр.), коли російські війська зайняли Галичину, а російська адміністрація почала планово знищувати українські установи та надбання, закрили українські часописи та книгарні, заборонили національні громадські організації та товариства. Почали проводитися арешти та заслання до Росії “небезпечних українських діячів”. Таким чином, знищувався науковий потенціал України, що вплинуло на подальший розвиток і економічної думки Західної України. Великих втрат зазнала бібліотека товариства ім. Шевченка. Російськими окупантами був знищений архів Етнографічної комісії та його каталоги, а також українські часописи [129, с. 191].

Наприкінці XIX століття завершується друга промислова революція, яка знаменувала нові економічні відносини і розвиток промислового виробництва. Цей

період відмічається суперечливим розвитком економічних відносин. З одного боку, західноукраїнські землі (Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття) були досить великим ринком для товаровиробників з Європи і особливо з розвинутих у промисловому відношенні районів Австро-угорської імперії (Австрія, Чехія, Моравія), з іншого боку аграрний характер виробництва і слабкий розвиток промисловості дуже звужували купівельну спроможність населення краю. Разом з тим польська шляхта намагалася законсервувати і зберегти той економічний стан, який був сформований за попередні періоди, і який дозволяв їй зберігати своє панівне становище. [36, с. 12-13; 225, с. 68]. Внаслідок цього збереглися залишки феодалізму, економіка розвивалась дуже повільно, промисловість була слабо механізованою та мала переважно дрібний, кустарно-ремісничий характер.

Але, не зважаючи на названі вище перепони, на західноукраїнських землях відбувався процес розвитку капіталізму, який охоплював країни Європи. Одним з яскравих доказів є будівництво залізниць, що відображає поглиблення спеціалізації, суспільного поділу праці та товаризації виробництва на основі підпорядкування його все більше потребам зовнішнього ринку. В табл. А.1 (Додаток А) подано дані про темпи будівництва залізничних доріг в Галичині в кінці XIX – на початку XX століття.

З наведених даних бачимо, що за 40 років будівництво залізниць зросло у 6 разів. Але при цьому серед п'яти країв Австро-Угорщини (австрійської держави) Галичина мала найменшу мережу залізниць. Майже була повністю відсутня металообробна, машинобудівна, хімічна і електротехнічна промисловість. Це свідчить про недостатній економічний розвиток товарних відносин в краї порівняно з іншими регіонами імперії та країнами Європи.

Добре розвивалась нафтодобувна промисловість. З 1874 до 1912 рр. видобуток нафти збільшився відповідно з 20,9 до 1187 тис. тонн [377, с. 183]. Більш докладні дані подані в табл. А.2 (Додаток А). Але регіон зберігав сировинний характер, оскільки нафта перероблялася на австрійських та угорських нафтоперегінних заводах [120, с. 134]. Австро-угорський уряд впродовж кількох років не дозволяв взагалі будувати нафтоперегінні заводи у Східній Галичині, що було одним із виявів

гальмування монархією Габсбургів розвитку промисловості колоній (Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття).

Особливе місце в економіці краю посідала соледобувна промисловість. Видобування солі було державною монополією. Хоча Західна Україна давала 64 % видобутку солі в Австро-Угорщині [91, с. 32], уряд встановлював на неї високі ціни і більшість селян страждали від соляного голоду.

Наприкінці 1880-х років в районі Карпат значного розвитку набула лісопильна промисловість, проте переважна більшість деревини, як сировина, вивозилася за межі краю. Іноземні підприємці на західноукраїнських землях скуповували тисячі гектарів лісу. Розробка лісових масивів призводила до зменшення їхніх площ. Але темпи зростання деревообробної промисловості були дуже повільними, оскільки для цього потрібні були значні капіталовкладення, а також кваліфікована робоча сила. В лісопильній та деревообробній галузях місцевий капітал не міг активно інвестувати в цю галузь значні кошти, а іноземний не виявляв зацікавленості. Тому в Західну Україну ввозилися у великих обсягах готові вироби з дерева, навіть діжки для пива (з Чехії та Америки).

Дещо краще розвивалася харчова промисловість, особливо м'ясомолочна підгалузь. В Львові та інших містах краю утворюються різні форми кооперативних організацій з виробництва і збуту м'ясомолочних виробів. На початку ХХ ст. на західноукраїнських землях діяло чотири великих державних тютюнових фабрики в Східній Галичині й одна на Закарпатті [91, с. 33]. Але і в цій галузі був досить помітний сировинний характер. Зокрема, переважна частина тютюнових виробів завозилася з центральних районів монархії Габсбургів, а західноукраїнські фабрики лише незначною мірою забезпечували місцеві потреби.

В силу присутності значної частки натуральної форми господарювання легка промисловість не набула значного розвитку, а її продукція не могла успішно конкурувати з австрійськими, угорськими і закордонними промисловими виробами.

Іноземні підприємці оволоділи основними галузями промисловості (зокрема нафтовою) Західної України, створивши банки, акціонерні товариства, концерни та інші монополістичні об'єднання.

На початку ХХ ст. австро-угорська промисловість особливо настирливо почала диктувати свою волю західноукраїнській економіці. Картелі Австро-Угорщини поглинали усі підприємства в Східній Галичині. Їх існування було небажаним для імперії. Практично неможливим стало відкриття фабрик та заводів, які своєю діяльністю заважали інтересам певних монопольних об'єднань [91, с. 34].

Варто зазначити, що розвиток промисловості в Галичині йшов шляхом, характерним для економічно залежної країни. Брак власних засобів виробництва, не розвинута інфраструктура ринку, переважання сировинного виробництва були свідченням того, що розвиток продуктивних сил Галичини в складі Австро-Угорської імперії носив колоніальний характер. Ще однією перешкодою економічному зростанню краю були залишки феодалізму [88, с. 13]. Тому низький стан виробництва був характерним для Галичини ще й на початку ХХ ст.

На рубежі ХІХ –ХХ століть вся економіка Галичини поділялася на два сектори. До першого (міського) входили: торгівля, ремісництво та промисловість (примітивна на початку свого розвитку). В цьому секторі в основному були задіяні євреї, німці та поляки. Сюди ж варто включити сектор службовців державних установ, де знову ж таки працювали поляки та німці. Українцям займатись зазначеними видами діяльності було майже неможливо, оскільки селяни ще залишалися малописьменними і до того ж не знали обов'язкової польської мови. Особливістю західноукраїнських міст було те, що корінне населення краю в них не перевищувало 30 відсотків. Життєвий рівень міського населення був близьким до західноєвропейського.

До другого сектору належало сільське господарство. Він в свою чергу поділявся на дві частини: поміщики та дрібні незаможні землевласники. Поміщиків було порівняно небагато. За національністю це були, насамперед, поляки, а також німці та вірмени [129, с. 167]. В їх руках були сконцентровані великі земельні

угіддя. А от дрібні незаможні селяни – це якраз українці, які нещодавно звільнилися від панщини і не завжди могли задовольнити навіть свої першочергові потреби.

Наприкінці XIX століття Європу охопила аграрна криза, що тривала більше двадцяти років. Вона нанесла великої шкоди Галицькому сільськогосподарському виробництву. Селянські господарства занурювались у борги, що призводило до ліcitaцій (примусових продажів господарств за борги). З 1868 до 1910 рр. їх обсяги зросли в понад 15 разів (див. табл. Б.1, Додаток Б). Однією з основних причин занепаду та розорення сільських господарств була низька врожайність сільськогосподарських культур в порівнянні з закордонними постачальниками (табл. А.2, Додаток Б), ціна хліба яких була значно нижчою.

Про становище на Буковині тогочасний статистик Ю. Платтер писав: “Все сільське населення знаходиться в руках лихварів, буковинські поміщики – марнотратці і боржники. Чернівці більше схоже на село, ніж на місто [78, арк. 3]”.

Відбувався процес монополістичної мобілізації та капіталізації землі. Цей процес супроводжувався обезземеленням селян і ростом надлишкової робочої сили в аграрному секторі. Це в свою чергу створювало економічну основу для капіталістичного способу виробництва в землеробстві. В цей період сільськогосподарське населення складалося з: поміщиків, сільської буржуазії, середнього селянства, напівпролетарів та пролетарів. Капіталізація великих господарств відбувалося шляхом інтенсивного розвитку, а не розширенням площ. Яскравим показником капіталістичного характеру сільського господарства було використання найманої робочої сили.

Значні зміни відбулися в поміщицькому господарстві. Ще в перші десятиліття XX століття земельна шляхта була монополістом в економіці та здійснювала значний вплив на політичне становище краю. Чисельно зменшуючись, вони зберігали практично таку ж кількість землі як в середині XIX ст. Поміщицькі землі утворювали великі напівфеодальні латифундії. Консервування залишків докапіталістичних форм виробництва гальмувало індустріальний розвиток землеробства. Дослідник економічного розвитку західноукраїнських земель другої

половини XIX століття С. М. Злупко зазначив, що поміщики не господарювали, а “плюндрували продуктивні сили Галичини [88, с. 20]”.

Політика центрального уряду та місцевої адміністрації (в основному польської) перетворювали край в сировинний придаток промисловості Австро-Угорської імперії та інших країн Європи. Таким чином, розвиток ринкових відносин та соціальні зміни не змогли суттєво вплинути на піднесення продуктивних сил промисловості та сільського господарства Галичини. В Західній Україні значною мірою переважали підприємства мануфактурного типу, на яких основним джерелом енергії виступало водяне колесо і рідше паровий двигун, залишався низьким рівень поділу і продуктивності праці, а в сільському господарстві залишалися феодальні пережитки, зокрема, досить значними були відробітки. В окремих галузях промисловості не існувало законодавчої бази для регулювання робочого дня.

Низький рівень життя населення не міг сприяти всебічному інтелектуальному розвитку. Брак коштів заважав молоді здобувати належну освіту, прагнути до всебічного збагачення знань. Заробітна плата промислових робітників Галичини становила 60% від зарплати робітників інших провінцій Австрії [226, с. 451, 465]. З 1870 до 1900 року ціни на споживчі товари зросли втричі, на одяг, взуття та комунальні послуги – в 2-4 рази, тоді як заробітна плата не зазнавала суттєвих змін [366, с. 177-184].

Розвиток капіталістичних відносин та мобілізація землі негативно впливали на становище селян і сприяли їхній пролетаризації. Вони вимушені були йти на заробітки до поміщиків та куркулів за дуже низьку плату, яка дуже часто носила натуральний характер. Злидні та неформальне існування кріпосного ладу посилювалися внаслідок реакційної податкової політики австрійського уряду.

Така політика австрійського уряду сприяла зростанню надлишку працездатного населення і штовхала галицьких трудівників емігрувати спочатку на Волинь та у Бессарабію, а згодом у Німеччину, Америку, Бразилію, Канаду, Аргентину, США, де пропозиція робочої сили перевищувала потреби в 2-3 рази залежно від сезону [26, с. 96, 100].

Розвитку капіталістичних відносин на західноукраїнських землях були притаманні ті ж самі негативні риси “дикого капіталізму”, що і в країнах Західної Європи. Тут широко використовувалася жіноча і дитяча праця, при нерівноправній оплаті, що призводило до опору найманих робітників. Так, збори останніх у Львові в грудні 1879 року засудили використання непосильної дитячої праці, а в січні 1881р. висунули вимогу про покращення умов роботи дітей та жінок [360]. В червні цього ж року вони ухвалили резолюцію щодо політичних, економічних та освітніх вимог [375].

Дещо змінилася ситуація на західноукраїнських землях в період підготовки австрійського уряду до війни з Росією. Під впливом багатьох факторів уряд вимушений був вжити низку заходів для пом'якшення соціально-економічної і національно-культурної ситуації в краї [230, с. 9].

Великий вузол соціальних, економічних, політичних, національних, релігійно-культурних протиріч, що зав'язався на Західній Україні, потребував нагального розв'язання, а це у свою чергу знайшло відображення в її економічній думці та боротьбі різних економічних ідей.

Зростання національної самосвідомості та ідеї національного відродження найбільш яскраво виявилися у розвитку кооперативного руху. Інтерес українців до кооперації пробудили потреби економічного розвитку, національного й соціального захисту в умовах загострення конкуренції та національного гніту, які все більше проявляли себе на західноукраїнських землях.

Значну роль у розвитку кооперативного руху відігравали громадські та культурно-просвітницькі організації. Прикладом може служити Товариство “Просвіта”, яке в 1868 році на противагу антиукраїнським течіям у культурному житті: колонізаторській, підтримуваній цісарською владою, – з одного боку, і москвофільській, – з іншого. Москвофільство (русофільство) – суспільно-політична течія серед українського населення Галичини, Буковини і Закарпаття у 1819—1930-х рр., яка відстоювала національно-культурну, а пізніше — державно-політичну єдність з Російською імперією. Завданням “Просвіти” було дбати про розвиток та

освіту нижчих верств населення, щоб вони відчули себе членами суспільства та зрозуміли потребу існування українців як окремої нації.

У 1891 році “Просвіта” змінила свій статут, проголосивши себе товариством просвітньо-економічним та розгорнула активну пропаганду кооперативних ідей. Перш за все, “Просвіта” сприяла кооперативному рухові своєю лекційно-видавничою діяльністю. Ще у 1874 р. (після появи першого австрійського закону про кооперацію) вона видає статут для позичково-кредитних кас і “Поучення як закладати громадські штихліри” [115, с. 13].

“Просвіта” також оплачувала роботу мандрівного вчителя крамарства, агронома Василя Короля, який інструктував та здійснював ревізію громадських і приватних крамниць. На 1903 рік їх кількість зросла до 450. У 1896 р. він провів ревізію господарської діяльності філій та читалень “Просвіти”, поєднавши цю роботу з читанням лекцій на господарські теми в 104 місцевостях (6340 слухачів). У 1899 р. Василь Король побував аж у 18 повітах (243 громади, 15614 слухачів) [245, с. 116-117]. Його наступниками на цій ділянці роботи були О. Тарасевич (з 1904 по 1909 рр.) та С. Кузик (1909-1914 рр.) [217, с. 42].

Результатом безперервної праці “Просвіти” стало виникнення в краї розгалуженої мережі українських економічних закладів кооперативного типу. Саме товариство зосереджувалось тепер головним чином на навчально-господарській діяльності: організація курсів, виступи лекторів, керівництво школами та виділення господарських стипендій для навчання спеціалістів-господарників. У 1911 р. “Просвіта” створила Торговельну школу у Львові з дворічним курсом навчання. Програма була складена професором Львівської Торговельної Академії Р. Залозецьким [126, с. 434]. Окрім нього та О. Скрентовича, з 1912-13 навчального року в Академії працювали професори А. Березовський та І. Цьорух. Проте, після захоплення Львова у 1914 р. російськими військами, школа, разом з іншими українськими установами, припинила свою діяльність і навчальний процес відновився у вересні 1915 р. Бої в листопаді 1918 року призвели до повторного закриття школи [217, с. 39].

Важливе значення в розвитку аграрної науки відіграло товариство “Сільський господар”, яке в 1899 р. воно було засноване як місцеве товариство, а в 1909 р. реорганізоване в крайове товариство сільського господарства і стало центром господарського розвитку західноукраїнського селянства [81]. Згідно зі статутом “Сільський господар” був масовою організацією селян і всіх тих, хто зацікавлений в розвитку сільського господарства краю. Товариство поставило перед собою завдання сприяти вирішенню агрокультурних, переробних та збутових проблем сільського господарства. В питанні освіти “Сільський господар” співпрацював із школами “Просвіти”, студентами-аграрниками Львівської політехніки, Українською господарською академією. До 1924 р. питання кооперативної агрономії ставилося, але не розв’язувалось. Теоретичні та практичні результати були досягнуті пізніше – в 1925-1934 рр [230, с. 8-9].

Члени товариства для переймання досвіду навчались в інших країнах (зокрема в Данії, Німеччині), брали участь у міжнародних виставках.

Завдяки діяльності “Сільського господаря” формувалися нові напрями аграрної політики та розвитку тваринництва з врахуванням національних інтересів, виокремилася сільськогосподарська наука, в аграрному секторі запроваджувалися здобутки науково-технічного прогресу, надавалася матеріальна та фінансова допомога господарствам, проводились дослідження, готувались кваліфіковані кадри в галузі агрономії, формувалася агрономічний світогляд сільського населення.

В 1860-70-х роках зароджується такий необхідний для успішного розвитку підприємництва вид діяльності, як страхування. Першими страховими товариствами були “Дністер” і “Карпатія”. На західноукраїнських землях цей напрям національно-господарського руху розвивав Василь Нагірний. За його участі в 1892 р. розпочало свою діяльність товариство “Дністер”. Воно займалось страхуванням від пожеж будівель, убезпеченням збіжжя, реманенту та посівів і найбільших успіхів зазнало в 1913 р. [48, с. 12]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Галичині зароджується термінологія, пов’язана із страховими відносинами: “убезпечуючий” (сьогодні – страхувальник), “убезпечений” (застрахований), “обдарований” (особа, на чию користь здійснено страхування).

Важливу роль в економічній історії та розвитку економічної думки західноукраїнських земель на рубежі XIX –XX ст. відіграло формування банківської системи. Перші банки – Рустикальний (заснований в 1867 р.) та Крилошанський (1876 р.) – збанкрутували в 1883 р. В 1910 р. розпочав свою фінансово-кредитну діяльність банк акціонерного типу Земельний Банк Гіпотечний, надаючи короткотерміновий та довготерміновий кредити. При заснуванні банку було випущено 2500 акцій, основний капітал якого становив один мільйон [49, с. 13]. Поява українських акцій на міжнародному ринку свідчить про вихід західноукраїнського підприємництва на фінансову арену Європи. Банк сконцентрував свою діяльність на обслуговуванні кооперації в селі та не приділяв належної уваги кредитній підтримці купців, ремісників та промисловців.

1.3. Розвиток освіти та науки на західноукраїнських землях

На Західній Україні австрійським урядом проводилась політика полонізації (на Східній Галичині), румунізації (північна Буковина) та мадяризації (Закарпаття) освіти. В цьому йому допомагали поміщики та буржуазія. Більша частина населення була неписьменною.

Задля гальмування освіти серед простого люду була запроваджена плата за навчання у головних школах, австрійська влада відмінила обов'язкове навчання. Такі продумані кроки були спрямовані на гальмування розвитку освіти та науки на західноукраїнських землях [231, с. 160, 170, 176].

Більшість шкіл підпорядковувалися церкві, де замість вчителів працювали дяки [231, с. 161-164, 170]. Вступ до гімназій українських дітей різними способами обмежувався і їх чисельність становила 20-40 % від загальної кількості учнів [129, с. 165]. На повільний розвиток навчальних закладів впливала економічна відсталість західноукраїнських земель [129, с. 169, 176]. Навчання в сільській школі не давало права на отримання середньої та вищої освіти. На Західній Україні існувала постійна нестача педагогічних кадрів внаслідок спрямованої політики уряду [129, с. 170-171], а шкільні приміщення були в жахливому стані [80; 309-312; 367].

У кінці XIX ст. в Західній Україні було 4 вищих навчальних заклади. Це Львівський і Чернівецький університети, Львівський політехнічний інститут (діяв з 1877 р.) та академія ветеринарної медицини (заснована в 1897 р.) у Львові. Система навчання в університетах підпорядковувалась колонізаторським цілям Австро-Угорщини [379, с.85].

За даними австрійської статистики, серед студентів Львівського університету було 29% українців [376, с. 91], а Чернівецького – лише 12,2% [372, с. 59].

На західноукраїнських землях головними науковими центрами були Львівський та Чернівецький університет, а також спеціальні вищі учбові заклади. Розвиток науки був поступальним, але дуже складним [119, с. 67-69; 284, с. 15; 394]. З боку уряду недостатньо асигнувалось проведення наукових досліджень. Підозрілим було ставлення до прогресивних вчених. Найбільшого впливу офіційної ідеології зазнавали суспільні науки.

Проте, незважаючи на пригноблене становище, на західноукраїнських землях наприкінці XIX ст. легально діяли українські політичні, громадські та культурно-освітні організації, що дало змогу створити патріотичну західноукраїнську політичну та культурну еліту.

В 1870-90-х роках в Україні утворилося багато наукових товариств, котрі відіграли важливу роль у координації творчих пошуків та налагодженні інформаційних зв'язків між вченими. У 1873 р. у Львові засновано Товариство ім. Т.Г.Шевченка – першу українську національну академію наук.

В 1892 р. його перейменовують як Наукове Товариство ім. Т.Г.Шевченка (НТШ). Останнє було великим науковим осередком до першої світової війни, систематично готувало молоді кадри українських науковців [129, с. 188], видавало власну періодику, котрою цікавились не лише вчені, але й широке коло громадськості. Діячі НТШ представляли Україну на міжнародних конгресах, а саме товариство довгий час залишалося єдиною академічною науковою установою Західної України, котра представляла вільну наукову думку всієї держави. За період свого існування (до 1939 р.) НТШ видало понад 1100 різноманітних наукових і літературних праць [394; 395]. Зібрані ним рукописи, стародруки, книги та часописи

є золотим фондом україніки, а особливо тому, що на Східній Україні відсутня або знищена більшовиками та війною велика кількість унікальних видань. Під головуванням М.Грушевського в 1897-1913 рр. організація зазнала особливого розквіту і серед її інтелектуального осередку був І. Франко [395].

Певне покращення в галузі освіти відбулося на початку ХХ ст. при розгортанні революційно-визвольного руху. Її значення для себе робітники зрозуміли в ході боротьби за політичні та економічні права [129, с. 181]. Наука на Україні розвивалася за рахунок загального економічного і політичного піднесення. Щоб привернути на свій бік і використати українську буржуазну інтелігенцію, австрійський уряд пішов на певні уступки в галузі середньої та вищої школи [119; 129, с. 349]. До початку першої світової війни українці не мали власного університету, проте здобули 8 кафедр, де працювали українці [129, с. 190]. Студентів Львівського та Чернівецького університетів виключали за підозри в прореволюційних настроях і ті змушені були, при можливості, продовжувати навчання в Відні, Празі, Кракові тощо. Зрозуміло, що не всі повертались назад після навчання в Україну, і, таким чином, відбувався вплив інтелігенції за кордон. З метою покращення своєї опори на західноукраїнських землях, загарбники обмежували доступ українців у вищі навчальні заклади [129, с. 355].

Після першої світової війни вища школа в Галичині зазнає утисків, не знаних досі. Українці втрачають виборене право на професуру та кафедри у Львівському університеті. Молодь відмовилася від навчання в польському, а натомість відвідувала у Львові таємний університет, який був заснований в 1921 р. і проіснував до 1925 р., мав філософський, медичний та медичний відділи [396].

Перешкодою обміну ідеями та вченими між двома групами університетів (Харків, Київ, Одеса – на сході; Львів, та Чернівці – на заході) став поділ українських земель між двома державами. Це також зумовило особливості наукового розвитку економічної думки в західноукраїнській академічній науці. Якщо, в університетах Східної України навчання велося російською мовою та орієнтувалося на відносно відсталі, в порівнянні із Західною Європою, підручники, то у Львівському та Чернівецькому університетах мовами викладання були німецька та

польська. Львівські та Чернівецький вищі навчальні заклади ставали частиною західноєвропейського інтелектуального світу та могли вільно спілкуватися із зарубіжними країнами, студенти мали можливість вивчати економічні праці західноєвропейських вчених.

Створений в 1874 р. Чернівецький університет формально мав усі права, якими користувалися решта університетів, але фактично лише на третину був забезпеченим необхідними приміщеннями. Закладу бракувало багатьох важливих кафедр, матеріального оснащення. Недосконалими були навчальні плани та програми. Внаслідок впливу ряду перелічених чинників знання в університеті студенти отримували не в повному обсязі. З 1882 до 1909 рр. жоден випускник вузу не отримав ступеня доктора та не написав жодної дисертації [314, арк. 11-13].

З метою задоволення культурних та освітніх потреб населення Східної Галичини в 1817 році було створено Львівський університет. Економічна наука в університетах Західної України була представлена вченими-економістами польського, німецького та австрійського походження.

З початку створення університету заняття з економічних дисциплін (а саме: оподаткування, статистика, комерційне право тощо), на факультеті права викладали професори Юліан Дунаєвський та Ян Коппель [121, с. 68].

Першим професійним економістом у Львівському університеті став Леон Білінський (1846-1923 рр.), уродженець м.Заліщики Тернопільської області. Ступінь доктора права він отримав у Львівському університеті і викладав там у 1868 - 1892 рр (спочатку німецькою, а потім польською мовою), зокрема таку дисципліну як “Виклад науки скарбової” [355]. В 1868 р. Л. Білінський закінчив дослідження на тему “Мальтузіанська теорія народжуваності та земельна рента Рікардо”, за що отримав звання приват-доцента із суспільної економії. З 1874 р. – професор. В 1878-1879 рр Л. Білінського обирали ректором Львівського університету.

В 1882-1889 рр. вчений був членом Союзу німецьких економістів. Його спеціальністю були оподаткування та залізнична політика. Л. Білінський написав такі праці як “Студія над податком від доходів” (Львів, 1870), “Історія суспільної

економії” в 2-х томах (Львів, 1873-1874), “Система фінансової науки, зокрема науки про податки” (Львів, 1876), “Система економії іпотечної” (Львів, 1880-1882), “Про історію розвитку та стан соціалізму” (Краків, 1883).

Викладаючи в університеті, Л. Білінський вплинув на розвиток світогляду І. Франка, В. Навроцького [290, Т. 1, с. 16]. І. Франко будучи студентом Львівського університету, відвідував лекції Леона Білінського з політичної економії та вперше познайомився з економічними категоріями [20, с. 47; 70, с. 485; 91, с. 18]. Цей викладач був автором підручника “Система суспільної економії”. Його наступник Станіслав Гломбінський зазначав, що Леон Білінський щодо теорії вартості та ціни був прихильником фізіократів, суспільне господарство визначав як систему суспільно-економічних відносин, розрізняв основний та оборотний капітал [364, с. 42, 113, 164, 281, 337].

Після виїзду з України був губернатором Австро-Угорського банку, автор проекту нового статуту для нього. Леон Білінський обіймав високі урядові та політичні посади, зокрема, в 1895-97, 1909-10, 1912-15 роках крісло міністра фінансів у австрійському уряді [253, с. 10].

Л. Білінський відстоював позиції фізіократів у питаннях вартості [379, с. 113]. Викладаючи в університеті, Л. Білінський вплинув на розвиток світогляду І. Франка, В. Навроцького [290, Т.1, с. 16].

Також у Львові в кінці XIX — на початку XX ст. плідно працювали такі вчені-економісти як Владислав Охенковський, Тадеуш Пілат, Станіслав Грабський, Станіслав Гломбінський, Тадеуш Бжеський. Дисципліни “Суспільне господарство в Галичині”, “Про регуляцію валюти” викладав Тензе [355].

Владислав Охенковський (1840-1908 рр.) народився у Пруській Польщі, в 1868 р. здобув докторський ступінь у Єнському університеті. Серед його наукових інтересів провідне місце займав економічний розвиток Англії. Праці з цієї теми В. Охенковський публікував в основному у Німеччині [121, с. 69].

Професор статистики, доктор Т. Пілат (начальник статистичного бюро крайового відділу, член-кореспондент центральної статистичної комісії у Відні, член міжнародного статистичного інституту, член центрального комітету галицького

господарського товариства у Львові, член рільничої крайової комісії, ректор університету у 1887 р.) викладав “Статистику австро-угорської монархії” [355, с. 8].

З 1883 р. і до початку першої світової війни різні курси з економічних дисциплін викладав Станіслав Гломбінський (1802-1943 рр.), уродженець Львівщини. Крім того, він був доцентом науки суспільного господарства, економічної політики та статистики в крайовому відділі рільничої школи в Дублянах [355, с. 10]. Він закінчив Львівський університет, захистив там докторську дисертацію з права. У Львівському університеті приватний доцент С. Гломбінський викладав, зокрема, “Історію економіки Польщі” [355].

С. Гломбінський був учнем К. Менгера та прихильником методології історичної школи. Серед наукових інтересів Станіслава Гломбінського були питання оподаткування, монетарна економіка, економічна політика, статистика. Вчений є автором праць “Система фізіократів в суспільній економіці”, “О квестії соціальной” (Львів, 1894), “Виклад фінансової науки” (Львів, 1894), “Фінанси столичного міста Львова і проект бюджету на рік 1901. Звіт генерального референта міської комісії бюджету” (Львів, 1901), “Історія суспільної економії” (Львів, 1901), “Австрійський податок з особистого доходу на практиці” (Львів, 1901), “Галичина в бюджеті панства на рік 1904” (Львів, 1904), “Стан русинів в Галичині” (Львів, 1908), “Народна економіка” (Львів, 1927), “Польське фінансове право” (Львів, 1928), “Про історію нашої кризи” (Варшава, 1931), “Китай і США”, двохтомна монографія “Історія економіки” (1939). Остання найповніше відображає теоретичні погляди вченого.

В першій своїй роботі “Система фізіократів в суспільній економіці” С. Гломбінський спробував показати суттєву різницю між поняттям про особистий інтерес фізіократів та поняттям егоїзму А. Сміта та його послідовників, стверджуючи, що “фізіократи тісно з’єднали поняття особистого інтересу з ідеєю справедливості; ...егоїзм необлагороджений даною ідеєю, вважали шкідливим [362, с. 270]”. Нові переваги концепції фізіократів С. Гломбінський виявив в більш пізній теоретичній роботі “Протилежні ідеї в економіці” (1895), продовжуючи дослідження двох принципово протилежних західноєвропейських шкіл. Дотримуючись методології історичної школи, вчений зазначив про гіпотетичний характер теорії класиків

(особливо принципу *laissez faire*), оскільки їх теорія не може не признавати впливу таких важливих факторів як інститут держави та право. Більше того, С. Гломбінський довів, що такі інститути як держава, право, суспільство обмежують егоїзм разом з іншими устремліннями індивіда. Саме ігнорування таких чинників, на думку вченого, стало причиною банкрутства ліберальної економічної політики, основою якої була класична теорія [362, с. 271].

С. Гломбінський критикував не лише універсалізм класичної школи, а й концепції маржиналістів та неокласиків. Абсолютизуючи історичний метод, вчений доповняв його національно-соціалістичним компонентом. Це можемо простежити в більш зрілих працях С. Гломбінського, як, наприклад, “Національна економіка”, “Ідея національної школи в економіці”.

Вчений відстоював практичну значимість для економічної політики Польщі міжвоєнного періоду концепції “виховного протекціонізму”, яку перейняв від німецької історичної школи [363]. Російський дослідник А.С. Квасов зазначив, що при цьому С. Гломбінський не розділяв “ідею про побудову планової та етатистської моделі господарювання [116, с. 80]”.

В С. Гломбінського система “національного виховання” припускає, щоб діяльність господарських суб’єктів поряд з власним господарським інтересом враховувала загальний інтерес, ідею соціальної та національної справедливості. Він вважав, що такий синтез забезпечить оптимальний режим взаємодії принципу егоїзму і альтруїзму в системі вільної конкуренції [363].

С. Гломбінський поділяв національну економіку як науку про національне господарство на економіку загальну (тобто економічну теорію) та економіку практичну (науку про принципи підтримки та піднесення благоустрою і соціальної рівноваги всередині нації). Внаслідок цього вчений визначив, що “загальна або чиста економічна наука прагне до відкриття законів в економічному житті націй, а, отже, до пізнання як побудови всього механізму національного господарства, так і джерела внутрішніх, невидимих причинних зв’язків і закономірностей, які проявляються в економічному житті [361, с. 30]”. Цінність вчений розглядав як те значення, яке суспільство надає господарським благам. Відповідно вчений стверджував, що “ціна

– це реалізація цінності в грошах, національний дохід – періодичний приплив купівельної сили нації, індивідуальний дохід – періодична участь окремих суб’єктів і господарств в національному (суспільному) доході [362, с. 273]”.

Загалом світогляд вченого був антиліберального спрямування, близьким до німецької історичної школи та вчення фізіократів.

В 1905-1939 роках у Львівському університеті викладав професор політичної економії Станіслав Грабський (1871-1949 рр.) – відомий економіст і політик, автор відомого «закону Грабського». Уродженець Західної Галичини (Борув), в молодості був прихильником соціалістичних ідей, здобував освіту в кількох німецьких університетах, отримав ступінь доктора філософії у Берні. С. Грабський – автор багатьох праць з теорії і методології в економіці, соціалістичного вчення, економічної історії та економіки сільського господарства [119, с. 69], серед яких найбільш відома «Нарис розвитку суспільно-економічних ідей Польщі (1903).

За словами дослідника А.С. Квасова, С. Грабський був визначним представником історико-соціологічного напрямку польської історичної школи [116, с. 84]. Спочатку вчений виступав як соціаліст, проте на зламі століть став послідовником універсалістської школи, започаткованої О. Шпаном. Згодом на праці Станіслава Грабського мали вплив Т. Веблен, А. Шеффль та представники молодшої історичної школи. С. Грабський доводив, що нація є метафізичною єдністю, утвореною в ході історії. Метою задоволення національної економіки є не просто задоволення потреб одиниць, а сприяння досягненню цілей всієї нації як єдності. Найкращі умови для виконання такого надзавдання, на думку вченого, створюються в системі капіталістичної конкуренції, коли переважають дрібні підприємства.

Аналіз категорії цінності вчений здійснив в праці “Сутність цінності як соціально-економічного явища”(1904). С. Грабський дослідив, що категорія цінності є соціально-економічним явищем оскільки людина “сама по собі, ізольована від решти людей, не має ніякого соціального життя, і відповідно жодних господарських відносин [365, с. 14]”. Критикуючи теорію граничної корисності австрійської школи, вчений стверджував, що ступінь граничної корисності кожного блага дана індивіду

від початку і тому є результатом історичного розвитку суспільства. Відповідно ціна блага формується внаслідок координації індивідуальних різниць у визначенні цінності тобто соціально-економічного значення благ [365, с. 80].

Ідеї історичної школи С. Грабський розвинув в більш пізній праці “Соціальна економія” (1927-1929). Вчений визначив завдання економічної науки як вивчення особливостей етичної, морально-релігійної, правової, господарської організації суспільства, рівнем технічного прогресу в історичній ретроспективі задля максимізації суспільного доходу, підтримки та гармонізації життя кожної конкретної нації. У вищезазначеній праці С. Грабський розглянув розвиток соціальної економії як науки, здійснив аналіз окремих її категорій, дослідив проблеми економіки підприємства, ринку, капіталу, виробничих відносин, соціально-економічних систем, проблеми капіталізму і прогресивні тенденції його розвитку.

В своїх працях кінця 20-х років ХХ ст. вчений відстоював принципи вільної конкуренції як основи господарювання та досить скептично сприймав планову економіку СРСР та перспективи її подальшого розвитку. Кардинальні зміни в поглядах вченого відбулись після початку другої світової війни внаслідок впливу кейнсіанства.

У період між двома війнами С. Грабський був ідеологом крайнього польського націоналізму і виклав свої погляди у дев'ятитомній праці “Економіка соціальна” (1927-1929 рр.), а також широко публікувався [119, с. 68-69].

Т. Бжеський в Львівському університеті захистив докторську дисертацію на тему “Межі суспільної економії” (1915), після чого в основному займався теоретичними проблемами політекономії. Більш ранні роботи, зокрема “Парцеляція іпотечної власності Галіції” (1912), були присвячені розв'язанню аграрного питання [116, с. 187]. В праці “Психологічна теорія господарювання”, поділяючи загалом теорію граничної корисності, вчений виступив проти ізоляції господарських процесів від інших, наголосив на важливості дослідження психологічної сторони економічного життя, аналізу соціально-психологічних елементів [352, с. 23-24].

Недостатнє обґрунтування психологічної теорії Т. Бжеський визнав внаслідок критичного перегляду ідей австрійської школи.

Дещо пізніше вчений написав роботи “Економіка. Вступ в економіку, написаний на основі лекцій” (1936), “Про метод економіки” (1936). В підсумковій праці “Економіка” (1938) вчений продемонстрував несприйняття поглядів класичної школи, імпонуючи більше концепції М. Вебера, яка передбачає різноманітні види мотивацій в господарській діяльності. Головним завданням економічної теорії, на думку Бжеського, є “виявлення закономірностей розгляду господарських явищ [353, с. 3]”, адже, “природничим наукам закономірність потрібна для пояснення причинного зв'язку явищ, ...науці про економічний розвиток, закономірність, заснована на ідеалізації свідомих вчинків служить цьому ж самому [353, с. 17]”.

Т. Бжеський виступав опонентом марксистського вчення і, особливо, прихильників історичного методу, які стверджували, що якщо визнати принцип раціональних дій лише таким, що частково поширюється на “ідеальний тип” суб'єктів, то неможливо виявити закономірності господарської діяльності. А це призводить до висновку про безсилля економічної науки. При цьому Т. Бжеський не відкидав можливості виявлення закономірностей та їх пізнання наукою, а запропонував дещо інший погляд на методологію пізнання господарської дійсності, який міг би ліквідувати недоліки тодішніх шкіл. Точка зору вченого на сутність господарського прогресу була такою: “господарське життя розвивалося, не дивлячись на періоди переривів та відступів, від простих форм до все більш багатих і більш складних, проте ці більш багаті форми не засновані на простих формах і не можуть бути із них виведені [353, с. 9]”.

Чернівецький університет серед західноукраїнських був наймолодшим (заснований в 1874 р.) [42, с. 67]. Тому кафедра політичної економії (вже дуже поширеної і досить популярної на той час науки) почала існувати тут з самого початку, як і кафедра статистики. Викладання в університеті проводилось німецькою мовою, іноземними викладачами, які не ставили перед собою завдань стосовно розробки та розв'язання економічних проблем краю [324, с. 13-14].

На кафедрі статистики Чернівецького університету в 1874-1879 рр. працював екстраординарний професор Юліус Платтер. В 1878 р. в Йєні він видав свою брошуру “Soziale Studien in der Bukowina 1-te Reine” [78], в якій описав соціально-економічне становище Буковини на основі аналізу матеріалів торгівельної палати, буковинського ландтагу та анкетування. В брошурі вчений торкнувся окремих негативних наслідків австрійського панування на Буковині, обуривши цим поміщиків та місцевих урядовців. В характеристиці трудящих Ю. Платтер дотримувався відверто реакційних позицій.

Першим викладачем, професором кафедри політекономії був Фрідріх Кляйнвехтер (1838-1925 рр.) з Празького університету, який працював у Чернівцях до кінця свого життя. Крім виконання академічних обов'язків, він брав участь у різних урядових та громадських заходах. У своїх дослідженнях вчений спеціалізувався на організації промислового виробництва та зіставленні економічних систем [119, с. 67-68].

В Чернівецькому університеті свою блискучу кар'єру приват-доцента розпочав відомий австрійський економіст і соціолог Йозеф Алоїз Шумпетер (1883 — 1950). Він був послідовником маржиналістської австрійської школи К. Менгера, Ф. Візера, О. Бем-Баверека, чиї семінари відвідував. Й. Шумпетер - один із засновників теорій економічного зростання та розвитку. Вчений був дослідником економічної динаміки, великих і малих циклів кон'юнктури [119, с. 68].

Перша стаття Й. Шумпетера “Про математичний метод в теоретичній економії” (1906) та перша велика праця “Сутність та основний зміст теоретичної політичної економії” (1908) присвячені методології науки та аналізу розробок маржиналізму. Й. Шумпетер вважав перспективним застосування математичних методів у економічних дослідженнях, а тому вдався до популяризації моделі загальної рівноваги Л. Вальраса.

Узагальнюючим результатом першої “творчої хвилі” Й.Шумпетера стала книга “Теорія економічного розвитку” (1912). Основна ідея “теорії економічного розвитку”, висунутої Й.Шумпетером, полягає в тому, що розвиток економіки ґрунтується на впровадженні новинок, інновацій, використанням наявних джерел у

нові способи. Інновації - це нові продукти, нові технології, нова організація промислового виробництва, відкриття нових ринків. Головною фігурою, що здійснює нові виробничі комбінації, є підприємець, людина, здатна до творчості, ризику, досягнення успіху. Її основні якості - постійний пошук, використання нововведень у виробництві, господарській діяльності. “Основний імпульс, що приводить капіталістичний механізм у рух і підтримує його в стані руху, виходить з нових споживчих благ, нових методів виробництва і транспортування товарів, нових ринків і нових форм економічної організації, які створюються капіталістичними підприємствами” [349, с. 193].

Працювати, за Шумпетером, означає комбінувати речі й сили, створювати комбінації з цих речей і сил. У процесі розвитку старі продукти і колишні форми виробництва витісняються. Відбувається процес “творчого руйнування”. Поступово складається нова основа економічної організації. До неї пристосовуються підприємства. Розвиток економіки на основі нововведень набуває циклічного характеру. Єдиним носієм технічного прогресу, на думку Й. Шумпетера, була капіталістична монополія [346, с. 93].

Й.Шумпетер є автором “теорії інновацій”, принципу “творчого руйнування”, “теорія економічного розвитку”, праць “Історія теорій і методів (нарис політичної економії)”, “Криза держави, заснованої на податках” (1918), “Цикли ділової активності”, “Капіталізм, соціалізм і демократія” (1942), “Історія економічного аналізу” (1954). Так, у праці “Історія економічного аналізу” він підкреслив, що історична природа економічного процесу обмежує кількість економічних законів, які можуть сформулювати економісти. До того ж, економічні закони є менш стійкими, ніж закони інших природничих наук [346, с. 41].

Дослідники відносять Й. Шумпетера до австрійської школи, але сам він не любив зараховувати себе до певних груп, шкіл тощо, про що свідчить спосіб мислення та світогляд вченого, які в свій час могли виокремитись в окрему школу – “шумпетеріанську” [155, с. 8-9], але не виокремились через складність викладення. Він створив певну теоретичну систему, яка могла б пояснити принципи функціонування капіталістичної економіки на всіх її рівнях розвитку та прогнозувати цей розвиток,

використавши при цьому ідеї всіх можливих теорій політичної економії. Повна незалежність поглядів Й. Шумпетера від будь-яких шкіл була помітною вже в його ранніх роботах.

Лекції в Чернівцях Й. Шумпетер читав у 1909-1911 роках, згодом у 1919-1920 рр. був міністром фінансів Австрійської республіки. З 1925 по 1932 р. він — професор Боннського університету в Німеччині, а з 1932 р. і до кінця життя був професором Гарвардського університету (США) [155, с. 21].

Після Й. Шумпетера у Чернівці прийшов викладати Альфред Амманн (Амонн) (1883-1962) із Фрайбурзького університету, пропрацювавши там протягом 1912 — 1919 рр. [119, с. 68-69].

Чималий внесок до справи національного відродження зробив, зокрема, професор Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький, який став фундатором кафедри української мови в цьому німецькомовному навчальному закладі [394], був членом Наукового товариства ім. Т.Шевченка [395].

У Львівському політехнічному інституті професором права та економіки був поляк Леопольд Царо (1864-1939). Його відносять до представників соціального солідаризму [116, с. 108], хоча єдиної думки серед дослідників немає. Наприклад, С. Гломбінський одночасно прослідковував в працях Царо розвиток кооперативної думки [363, с. 3]. На погляди вченого здійснили вплив також католицький солідаризм та історична школа. Тобто, вчений належав до антиліберальної течії в польській економічній думці.

За словами Л. Царо “солідаризми – це компроміс між індивідуалізмом та соціалізмом [356, с. 3]”. Вчений опублікував низку робіт з питань еміграції, праці “Вступ до соціології” (1912), “Принципи соціальної економічної науки” (1926), “Солідаризм” (1931). В праці “Принципи соціальної економічної науки” намагався довести неможливість відокремлення економічної політики від теорії, досліджував господарські фактори та типові явища. Вчений відстоював відносну самостійність економічного процесу, зазначаючи, що егоїзм (господарська мотивація) є важливим імпульсом для господарської діяльності. Проте Л. Царо вважав необхідним враховувати і альтруїстичні мотиви, що суперечить ліберальним підходам. В

підкріплення своїх висновків в одній із праць, присвяченій дослідженню причин кризи капіталізму він писав: “стремління до найбільшої індивідуальної вигоди затьмарило всі погляди на суспільний інтерес... знищило альтруїстичні мотиви для діяльності [357, с. 13]”.

Однією із форм солідаризму вчений визначав кооперацію. В основу солідаризму Л. Царо поставив закон, який говорить, що будь-яка дія індивідууму впливає на інших осіб та викликає відповідну реакцію з їхнього боку. Для нормалізації відносин вчений запропонував відмовитись від конкурентних відносин та запроваджувати співпрацю у вигляді кооперації.

Велике обурення Л. Царо викликали відгуки критиків про аналогію солідаризму та марксизму. Вчений запевняв, що саме перехід від лібералізму до солідаризму допоможе перемогти марксизм [356, с. 373]. Хоча, варто зазначити утопічність поглядів Л. Царо в розумінні солідаризму: “солідаризм проголошує великий та прихований закон зростаючих доходів по мірі досягнення його основ, закон, що діє завжди, при будь-яких обставинах та у всіх галузях виробництва [356, с. 373]”.

Як зазначав А.С.Квасов, Л. Царо зробив внесок у розвиток науки західноукраїнських земель, будучи редактором щоквартального видання “Przegląd eonomiczny” (в перекладі – “Економічний огляд”) [116, с. 109].

Вагомий внесок у розвиток економічної думки західноукраїнських земель зробив професор Йоанікій Шимонович (1885-1939) (приват-доцент Кам’янець-Подільського університету, з 1921 р. професор Українського таємного університету у Львові). Він викладав такі дисципліни як політична економія, статистика, історія політичної економії [256, с. 1203].

В 1923 році Й. Шимонович видав підручник “Історія політичної економії”. В ньому Й. Шимонович виділив значення для розвитку економічної думки представника середньовіччя Томи Аквінського. Належну оцінку отримали погляди меркантилістів. Й. Шимонович вважав, що першими заклали фундамент сучасної економічної науки фізіократи на чолі з А. Смітом. При цьому вчений використав “Історію економічних доткрин” Ш.Жіда і Ш.Ріста, дослідження А. Сміта “Багатство народів”. Й. Шимонович розглянув погляди критиків і прихильників класичної

школи, зокрема Ж.Б.Сея, Д. Рікардо, Т. Мальтуса та інших, позитивно оцінив теорію національної економіки Ф. Ліста та його книгу “Національна система політичної економії”.

Важливим внеском Й.Шимоновича в розвиток західноукраїнської економічної історії та теорії є те, що в своєму підручнику “Історія політичної економії” (1923) питанню розвитку української економічної науки він присвятив цілий розділ під назвою “Україна”. Розпочав свій підручник вчений із характеристики господарства та економічної думки ще за часів родового устрою, перших здобутків економічної думки у античній Греції та стародавньому Римі.

Розглядаючи розвиток господарства на Україні Й.Шимонович писав: “На Україні кріпацька доба почалась далеко пізніше. Земельний устрій української держави в часи князівські опирався на приватну власність. Вся земля України була власністю українських князів, бояр та свобідних селян-хліборобів. Кріпацтво в ті часи на землях українських не мало ще місця. Селяни обробляли свою землю на власну користь і платили володарям, князям та боярам лише певні податки [344, с. 395]”.

Й. Шимонович зробив висновок: “Ще в кінці минулого століття серед українців з’явився цілий ряд економістів, які своєю діяльністю на цьому полі посунули далеко вперед економічні теорії і внесли новий напрям в деяких її галузях [344, с. 420]”. Вчений здійснив аналіз поглядів Ф. Щербини, В. Косинського, Р. Орженського, О. Мицюка, В. Тимошенка та назвав їх економістами європейського масштабу. Особливу увагу Й. Шимонович приділив внеску в світову економічну науку М. Туган-Барановського, який “придбав собі ім’я серед наукового світу своєю теорією криз і теорією грошей [344,с. 419]”.

Видання підручника саме українським автором забезпечило львівським студентам можливість вивчення та аналізу особливостей економічної історії та теорії України, чого не могли зробити вчені іноземного походження.

Не останню роль в суспільно-політичному та науковому житті Галичини відіграло студенство, оскільки українських галицьких інтелігентів було небагато. Основна маса студентської молоді гуртувалася навколо організацій, які об’єднували

народовців і молодь соціалістичного спрямування. Визначальним для подальшого суспільного життя української молоді стало різке зменшення прихильників москвофільства. У 1871 р. українські студенти Східної Галичини об'єдналися у два товариства – “Академічний кружок” і “Дружній лихвар”. Перше гуртувало молодь проросійського орієнтування і отримувало підтримку русофільських установ, а до “Дружнього лихваря” в основному належали студенти-народовці. Головним своїм завданням останні вважали боротьбу із матеріальними злиднями молоді та спрямовували зусилля на надання фінансової допомоги своїм членам [123, с. 82; 321].

“Академічний кружок” з березня 1874 р. починає видавництво белетристично-наукового часопису “Друг”, в якому студенти могли публікувати власні твори [321]. Саме наявність власного друкованого органу та бібліотеки підштовхнули до вступу в дану організацію молодих людей, котрі не були русофілами. Серед таких виявилися І. Франко та М. Павлик [20, с. 48; 123, с. 47]. Поява у “Академічному кружку” нових людей, які прагнули працювати для простого народу [110, с. 11-12], зумовила значні зміни у національно-політичній орієнтації більшості його членів впродовж наступних кількох років.

З другої половини 1876 р. серед студентства спостерігається зародження цілеспрямованої соціалістичної діяльності. Так, І.Франко в кінці 1876 р. став одним із учасників і організаторів робітничого руху у Галичині [20, с. 63; 232, с. 45]. М.Павлик відіграв роль контактної постаті для діячів соціалістичного напрямку, що були проїздом у Львові, займався пересилкою в Російську імперію заборонених там книг [304, с. 85, 87-88].

У 1876 р. центр студентського життя цілком перенісся у товариство “Академічний кружок”, яке об'єднувало русофілів, народовців та соціалістів. Але в січні 1877 р. за таємну соціалістичну діяльність були заарештований М.Павлик з однопіддумцями [138, с. 25-27]. У січні 1878 р. відбувся другий процес над соціалістами, серед яких були львівські студенти І. Франко та М. Павлик [112, с. 73, 84-85]. Після цієї події останні стали відкрито називати себе соціалістами, в Галичині почалося формування соціалістичної течії. Таким чином студенти й

відіграли важливу роль в житті свого краю [304, с. 90-91]. “Академічний кружок” внаслідок змін в керівництві та провідній ідеології втратив роль основного осередку студентства, котре надалі гуртувалося у товаристві “Дружній лихвар”. Тепер воно об’єднувало студентів-народовців та молодь соціалістичного спрямування.

З відкриттям Чернівецького університету там було засновано студентське товариство “Союз”. В 1900 р. виникла “Молода Україна”, а в 1902 р. “Січ” [134], членом якого був О. Терлецький. Проте всі організації студентської молоді відіграли важливу роль в політичному та культурному житті краю і не займались вирішенням чи обговоренням економічних питань.

Важливим чинником у розвитку економічної думки західноукраїнських земель, освіти і науки загалом та поширенні нових ідей відігравали періодичні видання. В них молоді науковці, економісти, публічні діячі могли винести на обговорення та довести до широкого загалу власні погляди, праці, дослідження.

У 1867 р. за допомогою українців зі сходу у Львові було започатковано часопис літературно-науковий журнал “Правда”, в якому друкувалися твори М. Драгоманова, П. Куліша, Панаса Мирного та І. Нечуя-Левицького, зокрема, праці на економічні теми В. Барвінського, В.Навроцького, О.Терлецького, І. Франка та інших видатних діячів Західної України. Особливу увагу редакція журналу приділяла програмі народовців [55; 57, с. 96; 394; 395].

У становленні багатьох часописів загальнонаціонального значення важливу роль відіграло Наукове Товариство ім. Т.Г.Шевченка, зокрема газети “Діло”. Вона була першим, провідним і довгий час єдиним часописом Галичини, виходячи спочатку двічі на тиждень, потім тричі, а пізніше щодня і формувала національно-демократичну думку в суспільстві. Заснована в 1880 р. Першим редактором газети був Володимир Барвінський [191, с. 123-128; 368]. І. Франко в цій газеті в кінці 1882 - на початку 1883 р надрукував низку своїх статей, а з осені 1883р. став постійним співробітником редакції [259; 261; 263-265; 269; 272; 274; 285; 292]. В газеті також розміщували свої публікації з економічною проблематикою сам редактор В. Барвінський [1; 6-10; 12; 13; 15; 16], В.Будзиновський [35; 39], Є. Олесницький [183-187; 189], В. Навроцький [165; 169] та майже всі визначні діячі і письменники

Західної України. В 1920-23 рр. часопис змінював свою назву на “Українська думка” (1920), “Громадська думка” (1921), “Свобода” (1922), “Громадський вісник” (1923). В 1939 році “Діло” закрито [394].

У 1878 р. громадський та політичний діяч Михайло Павлик при співробітництві І.Франка почав видавати журнал “Громадський Друг”. Грошову допомогу для видавництва надавав М. Драгоманов [147, с. 12]. Свою невтомність та наполегливість М. Павлик проявив при організації в 1878 р. спільно з І. Франком збірників “Дзвін” та “Молот”.

В 1879-1880 роках М. Павлик разом із М. Драгомановим та С. Подолинським у Женеві видавали збірку “Громада”, де серед економічних питань відстоювали спільну власність на землю, фабрики тощо, спільну працю та способи розподілу результатів праці [86, с. 2-3], тобто підтримували ідеї соціалізму.

За ініціативи “Прогресивного товариства львівських друкарів”, 1878-1892 роках виходила двотижнева львівська польська газета для робітників “Praca”. У 1890-1892 роках вона була друкованим органом соціал-демократичної партії, тобто органом польського та українського робітничого руху Галичини. Відповідальним редактором газети був Й. Данилюк. До редакції також входили І. Франко, М. Павлик, Б. Червенський і А. Маньковський. “Praca” висвітлювала становище та боротьбу робітників, знайомила з революційними рухами у світі, займалась популяризацією соціалістичних ідей. Теоретичні роботи, написані І. Франком до цього часопису, свідчать про величезний вплив на його творчість у цей період марксистського варіанту теорії соціалізму.

З 1879 р. за ініціативи політичного та громадського діяча Юліана Романчука у Львові виходить газета для селян “Батьківщина”, редактором якої в 1888-1889 рр. був той же М. Павлик [395].

Цікавим та корисним було Станіславівське видання “Господарь и промишленник”, що виходило в 1879-1886 роках, де розміщувались статті про ефективне вирощування сільськогосподарських культур тощо. Його провідними авторами були І. Городиский, М. Качковський, Петро Чорний, В. Федорович, іноді І. Наумович, М. Павлик та інші. Цікавим є й те, що в цей період видання містило

рекламні оголошення на своїх сторінках щодо продажу насіння, чобіт, пам'ятників тощо [68, с. 367].

З початку 1881 року І. Франко разом з І.Белеєм видавали у Львові український місячник “Світ”, де Франко друкував свої наукові статті, працювали також М.Драгоманов, О. Терлецький та інші [94, с. 29; 394; 395]. “Світ” гуртував навколо себе молодих письменників Галичини та Наддніпрянщини і пропагував соціалістичні ідеї, критикував політику народовців та поборював москвофільство [238, с. 77; 395].

З 1890 р. М. Павлик спільно із Франком починають видавати двотижневик “Народ” (1890-1894). Видання стало друкованим органом радикальної партії [223, с. 50].

Громадсько-політичні і економічні проблеми села порушував двотижневик “Хлібороб”, що виходив з квітня 1891 до вересня 1895 року. Її редакторами були І.Франко, М. Павлик, С. Данилович. В 1892 році виходить перший том “Записок НТШ” [375].

Журнал “Часопись правнича” містив економічний відділ, за який відповідав Є. Олесницький, будучи співзасновником журналу [192].

Велике значення для розвитку освіти та науки мав також реорганізований в 1898 р з часопису “Зоря” М. Грушевським та І. Франком “Літературно-науковий вісник” [394]. Тут, окрім літературних творів, розміщувались наукові статті, зокрема, і на економічну тематику М. Павлика, О. Терлецького, І. Франка та інших.

Часопис “Свобода” був політичного, просвітнього та господарського спрямування, призначався для народовецького напрямку. Серед його редакторів були В. Охримович (1902) та В.Будзиновський (1903-1906).

На початку ХХ ст. на західноукраїнських землях з'явилися економічні видання: “Економіст” (1904 р., редактор – К. Паньківський), “Народне Богатство” (1904 р.), “Самопоміч” (1908 р.).

Західноукраїнські вчені мали можливість співпрацювати з польськими виданнями “Kurier Lwowski” та “Przyjacieli Ludu” та німецькомовним “Die Zeit”. Так,

І.Франко публікував у них статті на захист експлуатованих класів та пропагував українські проблеми серед іншомовних читачів [270].

На Буковині друкувались регіональні часописи, такі як “Буковинські відомості” (1895-1899), “Буковина” (з 1885 р.), “Селянин” (1895-1896), “Народний вісник” (1899), “Гасло” (1902-1903). Вони є джерелом політично-соціальних відносин краю [152].

Отже, активне суспільно-політичне життя галицького студентства формувало світогляд молоді, занурювало у вирішення найбільш гострих проблем Західної України, в тому числі й економічних. Студентське життя І.Франка та М.Павлика стало початком їх плідної праці в різних сферах діяльності, а засновані ними ж видавництва сприяли поширенню серед народу досліджень, думок та тверджень західноукраїнських письменників та науковців.

Зазначимо, що професори польського походження, звісно ж, дбали про інтереси Польщі та висвітлення її історичної державності. Вони не лише викладали польською мовою, а й в плані культурного та історичного світогляду не мали жодного відношення до України. Таким чином, університети Західної України частково підпорядковувались інтересам Польщі, поширювали її культурні цінності та захищали її інтереси в поглядах на певні історичні події. Натомість, окремі факти минулого України часто опускались чи перекручувались. Дослідник С.М. Злупко називав професорів Львівського університету “апологетами шляхетських порядків у Галичині [100, с. 14]”.

З усього вищесказаного щодо розвитку освіти і науки на Західній Україні, можемо зробити висновки, що влада навмисне гальмувала інтелектуальний зріст нашого народу. Попри велику потребу кандидатів та докторів з економіки в університетах, вихідці з українців на такі посади не готувались. Відповідно, Західна Україна зазнала великих втрат щодо можливих здобутків науковців, котрим не давали вільно розвиватись, робити нові відкриття.

1.4. Ступінь розроблення проблеми в сучасній економічній науці

Для досягнення поставленої мети та вирішення завдань дисертації використовувались різні джерела, які можна поділити на групи.

До першої віднесемо архівні матеріали, що містять рукописи і листи західноукраїнських вчених-економістів останньої третини XIX – першої третини XX ст., а також відомості про економічне становище Західної України. Вони становлять особливу цінність, оскільки не зазнали цензури та редагування. Ці документи було віднайдено у Центральному Державному Історичному Архіві, м. Львів, Львівському Обласному Державному Архіві, рукописних відділах Львівської наукової бібліотеки та Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН України.

До другої групи джерел віднесемо періодичні видання Західної України кінця XIX – початку XX ст., яка висвітлює економічне становище краю та містить статті вчених, чії економічні погляди досліджувались в дисертації. Серед таких видань варто відзначити газети “Діло” [1; 6-10; 12-13; 15; 16; 18; 35; 39; 165; 169; 183-187; 189], “Народ” [37; 42; 44; 195; 298; 201-203; 288; 296], “Praca” [199; 200; 286; 294; 295; 297-300], “Правда” [3; 4; 11; 14; 166], журнали “Світ” [176; 250; 251; 273; 293], “Економіст” [59; 61; 208-210; 212-215]. Тогочасні періодичні видання містять фактичні дані, праці вчених, а також дискусії навколо найбільш гострих проблем, котрі допомагають об’єктивніше визначити цінність та важливість економічних поглядів мислителів західноукраїнської економічної думки, суть ідей, теорій, течій та внески окремих особистостей у розвиток економіки та науки загалом.

В окрему третю групу віднесемо статистичні видання [372-374; 376; 377, 384-387] польською мовою, які використовувались при аналізі економічного становища західноукраїнських земель, а саме “Podrecznik statystyki Galicji” [374; 375], “Wiadomosci statystyczne” [384-387], “Rocznik statystyczny Galicji” [376; 377].

До четвертої групи належать економічні праці вчених Західної України останньої третини XIX – першої третини XX ст. окремими виданнями (брошури,

книги, монографії тощо), а також листування, видане цілими збірниками. Це старі видання кінця XIX ст. і нові, упорядковані в 90-х роках XX ст. та на початку XXI ст. Окремі картини з українського життя відображені в художніх творах І. Я. Франка [260; 302; 303] та М. Павлика [197]. В них також можемо простежити погляди авторів на економічне становище краю, матеріальний стан населення.

До п'ятої групи ми віднесли статті в періодичних виданнях та окремі праці радянських дослідників 50-90 рр. XX ст. В цей період розвиток економічної думки України викликав зацікавлення у багатьох науковців. Тому, хоча й ці публікації значно обмежувалися цензурою, вони все ж містять насичені фактичні матеріали, а також висловлюють бачення проблеми різними дослідниками. Серед монографій з економічної думки України, котрі торкаються поставленої проблеми, є видання 50-70-х років XX ст., проте вони не можуть служити достовірним джерелом інформації через прорадянський внутрішній зміст та соціалістичну спрямованість. Лише такі публікації мали право на існування за часів радянської цензури.

Періодика часів незалежності нашої держави (шоста група) цінна розгортанням дискусій між дослідниками щодо проблем, котрі раніше не дозволялось обговорювати. Це стосується поглядів західноукраїнських вчених останньої третини XIX – першої третини XX ст. на розвиток теорії соціалізму, обґрунтованої критики марксизму, суспільно-політичної діяльності мислителів. Важливими є спроби використання абсолютно нових методів дослідження, вільних від радянських стереотипів та абсолютно відмінних від уявлень соціалізму.

Джерела сьомої групи – інтернет-ресурси – дозволили нам отримати найновішу інформацію щодо останніх досліджень проблеми, окремі довідкові дані.

Зазначимо, що перші дослідження економічних поглядів І. Франка були проведені М.С. Возняком ще в 1926 році [132]. Вивчення розвитку економічної думки Західної України останньої третини XIX – першої третини XX ст., зацікавлення цією тематикою прослідковуємо в 50-60-х рр. XX ст. Значно поглибили процес дослідження даної проблеми такі вчені радянської доби як С.М. Злупко [88; 92; 93; 98; 102], Д.Ф. Вірник [54; 172], Є. Голубовська [54; 65], В. Теплицький [246]. Цікавими є праці про соціально-політичні та економічні

уявлення І. Франка, написані М.С. Возняком [56-58], М.А. Климаць [118], О. Морозом [162], М. Вайнбергом [45; 46], Р. Обухівським [180], Т.І. Панько [216], А. Пашуком [218-220], В. Мироновим [156], В. Левинським [138], В.А. Ткаченком про В.Навроцького [252].

В 1956 році році видавництво Академії наук УРСР видало книгу “Нариси з історії економічної думки на Україні” (відп. ред. Д.Ф. Вірник) [172]. Дане дослідження С.М. Злупко в 1969 році ставив на перше місце з-поміж інших. У ньому серед західноукраїнських вчених згадується про І.Франка. Вказано, що він був революційно-демократичним письменником та разом з іншими “засвоїв ряд важливих положень наукового соціалізму [172, с. 23]”, але не став марксистом, оскільки не зрозумів важливої місії пролетаріату, рушійних сил революції та характеру диктатури пролетаріату. Зрозуміло, що запрограмовані марксистсько-ленінські методи дослідження не могли не позначитися на характері подання матеріалу у цій праці і, перш за все, на висвітленні загального характеру еволюції течій суспільно-економічної думки та на самому їх визначенні: “буржуазно-ліберальної”, “буржуазно-націоналістичної”, “земського лібералізму” тощо [172, с. 12-13]. Тому “ліберально-народницька” течія характеризується як головне гальмо на шляху розповсюдження ідей наукового соціалізму; представники “земського лібералізму” подаються в ролі опозиції революційному руху та виразників інтересів “середньої та дрібної буржуазії”; прогресивність ідей професорів політичної економії визначається за ступенем їх відданості науковим позиціям марксизму та наслідування теорій Смита і Рікардо тощо. Цікавим для подальшого дослідження є твердження, що еволюція поглядів Івана Франка йшла “від революційного демократизму в напрямі до марксизму-ленізму” [172, с. 256]. Розгляд серед західноукраїнських діячів економічної думки лише однієї постаті зменшує роль та значення решти професійних та непрофесійних економістів Західної України.

Свої більш поглиблені дослідження щодо поглядів І. Франка Д.Ф. Вірник спільно із Є.А. Голубовською опублікував в праці “Економічні погляди І.Я. Франка” [54]. Значним внеском стало видання збірника статей “З історії економічної думки на Україні” (1961 р.), що містило окремі праці цих дослідників [87].

Оригінальною і безперечно цінною є робота В. Левинського “Франко як економіст” [138]. Автор в ній досліджує вплив інших науковців на формування економічних поглядів вченого, зокрема І. Наумовича, В. Барвінського та В. Навроцького. Позитивні відгуки викликає абсолютна свобода праці від марксистсько-ленінської ідеології.

В 1969 році С.М. Злупко видав свою монографію “Економічна думка на Україні. Нариси з історії економічної думки на західноукраїнських землях у другій половині ХІХ ст.” [88]. Але вже у самій передмові зазначено, що аналіз соціально-економічних процесів, течій, проблем ведеться з методологічних позицій марксизму-ленінізму. У цьому автора засуджує Л.П. Горкіна [66, с. 25]. В своїх подальших працях та публікаціях, виданих за часів незалежності нашої держави С.Злупко змінює власні твердження та методи дослідження [89-91; 95-97; 99-101; 103; 104].

В 70-ті роки ХХ ст. з наступом тоталітаризму припинилося таке поживлене вивчення економічної науки та розвитку економічної думки Західної України загалом.

Можемо зробити висновок, що методологія досліджень в сфері історії розвитку економічної думки Західної України в 50-60-ті роки ХХ ст. базувалася на інтересах та засадах соціалізму, применшуючи вплив та значення західноєвропейської науки, трактуючи його як негативний, недооцінюючи національного аспекту та особливостей розвитку економічної думки Західної України. При визначенні якості висновків українських вчених у галузі економічної теорії, в першу чергу переважали ідеологічні критерії, і це спричинило значні наукові втрати, необ’єктивні оцінки доробків окремих особистостей. Неправильне, викривлене подання матеріалу призводило до зменшення значимості досліджень для українського народу, зниження їх теоретичного рівня.

Після здобуття нашою державою незалежності виникла потреба та можливість докорінно переглянути методологічні та теоретичні підходи у дослідженнях історії української економічної думки та відновити реальну картину її розвитку як частини культури нації. Перед дослідниками постало завдання відкинути старі переконання і

стереотипи та відкрити українцям нові імена з їх реальними внесками у розвиток національної економічної теорії.

Одним з найважливіших завдань історико-економічної науки постало визначення та уточнення нових методологічних засад дослідження історії вітчизняної економічної думки. На початку 90-х років ХХ ст. виступили з працями та публікаціями на дану тему С. Злупко [89; 90], Л.П. Горкіна [67], Т. Дерев'янкін [77], І. С. Коропецький [128] та інші.

Так, після проголошення незалежності України С. Злупко видав окрему працю про І. Франка “Іван Франко – економіст” (1992). Автор відзначив і частково простежив еволюцію поглядів цього видатного вченого від соціально-політичної доктрини марксизму на позиції конструктивного реформаторства [90, с. 161–162]. Проте, такий аналіз простежується фрагментарно, оскільки сама книга була упорядкована С. Злупком з використанням більш ранніх його публікацій (50-60-х років), коли висновки автора були сформовані марксистською ідеологією.

Саме такі перші роботи переконливо засвідчили, що методологічна невизначеність заважає у здійсненні досить глибокого аналізу наукової спадщини українських економістів, адекватного її дійсному значенню в історії розвитку економічної, передусім наукової думки в Україні.

В 1994 році була опублікована книга Л.П. Горкіної “Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина ХІХ – перша третина ХХ ст.)” [67]. Автор спробувала відновити реальну історичну картину впливу марксизму та західної науки на розвиток економічної думки в Україні. Серед західноукраїнських постатей вона згадала І.Я. Франка. Л.П. Горкіна зазначає, що українські вчені “виявили себе у ряді питань більшими реалістами, ніж засновники марксизму [67, с. 34]”.

Цікавим є дослідження І.С. Коропецького про економічну діяльність та підтримку обезземелених селян Т. Войнаровського в книзі “Українські економісти ХІХ ст. та Західна наука” [128, с. 164-178]. Автор подає змістовний та насичений матеріал, що робить його цінним та неповторним для нашої нації.

Не дивлячись на зародження кардинальних змін в методології вивчення історії економічної думки, в “Історії економічних вчень” авторів В.М. Ковальчук та М.І. Сарай простежуємо використання застарілих методів. Погляди західноукраїнських вчених (М. Павлик, О. Терлецький та І. Франко) ці дослідники нерозривно пов’язують із сприйняттям соціалізму [121, с. 32-35], не розглядаючи при цьому еволюції світогляду І. Франка, критики марксистського вчення, демократичних позицій О. Терлецького.

Подальші публікації вчених дали початок використанню нової методології та відкрили з її допомогою чимало нових цікавих та цінних фактів. Тому початок ХХІ ст. можна назвати новою ерою в дослідженнях з історії економічної думки України, в тому числі і її західної частини.

Це, насамперед, праці С.М.Злупка “Іван Франко і економічна думка світу” [91], “Наукознавство та економічні науки у візії Івана Франка” [95], “Праці Івана Франка з регіоналістики” [97], “Проблеми формування і розвитку національної економіки в науковій творчості Івана Франка” [98], “Проблеми формування і розвитку національної економіки в науковій творчості Івана Франка” [99], “Українська економічна думка. Постаті і теорії” [100], “Фінанси, банківництво і фіскальна політика у працях Івана Франка” (2006) [101], І. Беґея “Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник” [28].

Своїми дослідженнями С.М. Злупко відкрив багато нових особистостей економічної думки, зокрема і в Західній Україні. Найціннішою для вирішення поставленої нами проблеми є праця, присвячена економічній діяльності І. Франка, оскільки в ній чітко прослідковується зміна поглядів вченого, подаються причини, що привели до цієї еволюції. Не обійшов увагою С.М. Злупко питання критики І.Франком економічних доктрин марксизму, їх шкідливості та утопічності [91, с. 135-157, 308-313]. Варто виділити важливість та інформаційну цінність останніх досліджень С. М. Злупка, в котрих найширше подано аналіз праць та основні відомості біографії В. Навроцького [100, с. 152-156; 255, с. 178].

В 2001 році Л.Я. Корнійчук з використанням нової методики дослідження економічної думки України спробувала коротко описати економічні погляди

І.Франка (в тому числі і їх еволюцію), О. Терлецького, М. Павлика, В.Навроцького [127, с. 310-317].

Цікавими є напрацювання В.П. Ключко та В.К. Гаркавко у курсі лекцій з історії економічних вчень в Україні. Автори охарактеризували революційно-демократичний напрям, його основних представників на Західній Україні, простежили особливості розвитку економічної думки в західноукраїнських університетах в кінці XIX – на початку XX ст., а також подали короткі дані про діяльність вчених-економістів цих університетів [119, с. 33-37, 67-69].

Серед нових публікацій варто відзначити статті В. Дієсперова [82, с. 56-63], З. Комаринської [125, с. 39], В.М. Романіва [233, с. 62-64], М.Г. Шульського [345, с. 248-253], а також автора дисертації [326-343;378].

Проте, основний недолік майже усіх вищезгаданих видань – низький рівень уваги до розвитку економічної науки на Західній Україні та до внесків її економістів.

Таким чином, аналіз історіографії та джерельної бази дослідження економічної думки останньої третини XIX – першої третини XX ст. свідчить, що вона цілком достатня й достовірна для розкриття теми. Проаналізувавши вітчизняні дослідження з даної проблематики ми прийшли до висновку, що праці середини XX ст. змальовують картину розвитку економічної думки в Західній Україні в останній третині XIX – першій третині XX ст.. через призму марксистського вчення та соціалістичних ідей. А нових досліджень дуже мало. Тому, вибираючи предмет дослідження, ми виходили з того, що в українській історико-економічній науці поставлена проблема комплексно не розглядалася. Питання методології дослідження історії економічної думки України на сьогодні можна вважати не вирішеним та відкритим для дискусії.

Висновки до розділу 1

Для вирішення поставлених завдань в дисертаційному дослідженні використано цивілізаційну парадигму суспільствознавства, що передбачає розгляд

економічних процесів на основі принципів взаємозалежності, системності, цілісності та структурованості суспільства. А саме - взаємозв'язок суб'єкта й об'єкта дослідження, залежність результатів пізнання від методів їх досягнення тощо. Ключові місця в методології дослідження посіли аксіологічний та системно-синергетичний підходи до аналізу соціально-економічної дійсності, а також історико-генетичний метод. Такий вибір методологічної бази дає змогу більш повно розкрити тему дисертації. На всіх етапах дослідження застосовувався комплекс методів, які доповнювали один одного, що можна назвати системним підходом у методології дослідження. Як теоретичне підґрунтя та системоутворюючий підхід у дослідженні економічних явищ та процесів використана цивілізаційна парадигма суспільного розвитку, на якій сьогодні базується економічна теорія.

При вивченні української економічної думки в останній третині XIX — першій третині XX ст. потрібно враховувати відсутність територіальної цілісності України в зазначений період. Панування Австро-Угорщини на Галицьких землях тривало з 70-х років XVIII століття до 1918 року. Західноукраїнські землі стали аграрним та сировинним придатком для Австро-Угорщини, що гальмувало розвиток ринкових відносин. Про слабкий економічний розвиток краю свідчить той факт, що західноукраїнське населення було в основному аграрним. Дуже гострою була і соціальна нерівність. Поряд з важким соціально-економічним становищем українського населення краю давалася взнаки і національно-релігійна дискримінація. Революційні події та аграрна реформа 1848 р. пожвавили розвиток економічної науки.

Головними науковими центрами на Західній Україні були Львівський і Чернівецький університети, Наукове товариство ім. Шевченка у м. Львів. Низький рівень розвитку системи освіти не дозволяв готувати власних кандидатів та докторів наук в необхідній кількості. Учні сільських шкіл взагалі не мали права продовжувати навчання у вищих закладах освіти. Тому в університетах викладали іноземці.

Важливу роль у поширенні економічних ідей вчених відіграли періодичні видання, які саме відкривалися в кінці XIX століття. Серед них літературно-

науковий журнал “Правда”, газети: місячник “Світ”, двотижневик “Хлібороб”, “Діло”, “Літературно-науковий вісник”, журнал “Народ”, “Економіст” тощо. Вагомий внесок у видавництво літератури економічного змісту, поширення ідей кооперації та надання економічної освіти широким верствам населення зробило товариство “Просвіта”. Проблемами вирощування та збуту сільськогосподарських товарів на західноукраїнських землях займалося товариство “Сільський господар”. В 1870-ті роки активну участь в громадському та науковому житті краю брали студенти, які в основному гуртувалися навколо молодіжних організацій “Академічний кружок” та “Дружній лихвар”.

Дослідження окремих проблем розвитку економічної думки західноукраїнських земель зазначеного періоду здійснили Є.А. Голубовська, М.І. Долішній, З.М. Комаринська, Л.Я. Корнійчук, В.М. Романів, історик О.В. Кузьмінець, М.С. Клапків, В. П. Клочко, В. К. Гаркавко, В. М. Ковальчук, М. І. Сарай, І.С. Коропецький. Найбільш важливими для розкриття теми дисертаційного дослідження стали праці С.М. Злупка, Л.А. Родіонової та інших дослідників.

На сьогодні немає цілісно відтвореної картини розвитку економічної думки в Західній Україні в останній третині XIX – першій третині XX століття з використанням сучасної методології та повного списку економістів, котрі зробили вагомий внесок в розвиток економічної теорії та повинні бути згадані при розгляді даної проблеми. Є необхідність всебічно і критично проаналізувати історіографію проблеми та архівні матеріали, які раніше широко не використовувались.

Матеріали розділу знайшли відображення у наступних авторських публікаціях [328; 337; 342].

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНІ ТЕЧІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

2.1. Розвиток суспільно-політичного середовища Західної України як підґрунтя для формування основних течій її економічної думки

Остання третина ХІХ ст. характеризувалася боротьбою економічних та політичних ідей в країнах Європи. Політична та економічна сфери були нерозривно пов'язані спорідненими проблемами та шляхами їх вирішення. Наприкінці 70-х років ХІХ ст. на західноукраїнських землях розвивалися ліберально-буржуазна (народовецька) та москвофільська суспільно-політичні течії.

Москвофіли (або ж русофіли) вважали російський та український народ єдиним “руським” народом, користувалися сумішшю російської, польської та церковнослов'янської мов (так зване язичіє), не бачили потреби в розвитку української культури та мови, одночасно шукали підтримки в російського царизму та імперії Габсбургів [54, с. 27; 92, с. 28; 231, с. 181-182; 393]. Російський уряд надавав москвофілам таємну фінансову допомогу [388; 395]. Адвокат та економіст Євген Олесницький стверджував і про субвенції для них від Австро-Угорської імперії [191, с. 118].

Основними принципами ідеології народовців були: єдність українського народу та його земель; відмежування від польського та російського таборів; самостійний розвиток під опікою Австрії тощо. Народовці (русини, українофіли, С.М. Злупко назвав їх панським народовством [91, с. 19]) ставили на перше місце загальнонаціональні інтереси і закликали до класового примирення, а вирішення соціально-економічних питань відкладали на невизначений час [231, с. 181]. С.М. Злупко також відзначив, що “разом з польською шляхтою вони пояснювали причини тяжкого життя широких народних мас “природженим” потягом простих

трудівників до неробства і пияцтва [164, с. 9]”. Сам В. Навроцький назвав народовців зборищем “боягузів і лавіруючих [164, с. 385]”.

Москвофілам належала найбільша газета “Слово” та багато українських культурно-освітніх закладів [388; 392; 393; 395]. Під їхнім впливом в 70-ті роки XIX ст. знаходились майже всі видання наукових праць та підручників.

В 1876 році москвофіли на чолі з І.Наумовичем створили “Товариство ім. М.Качковського” [388; 393; 395]. Його виникнення було обумовлене зростом впливу українофільського товариства “Просвіта” і намаганням галицьких русофілів поширити свій вплив, зокрема серед галицького селянства. В організації діяльності І.Наумович використовував досвід «Просвіти», яка вже на той час була досить активна. Ціллю “Товариства ім. М.Качковського” було визначено поширення знань, науки та громадської свідомості серед руського населення Австро-Угорської імперії. Первинними осередками товариства стали читальні, бібліотеки, зросла публікація книжок та літератури для селянства. Заснування читалень збігалось з організацією “товариств тверезості”.

Вже через чотири роки після заснування товариство налічувало близько 6000 чоловік, однак збільшення членства уповільнилося, що пов'язували, зокрема, з непопулярністю русофільських ідей в Галичині у 1880-х рр. Вже у 1883 р. кількість членів знизилася до 3000. Не зважаючи на скрутне становище і меншу кількість членів по зрівнянню з “Просвітою”, товариство мало філії у багатьох містах Галичини і проіснувало до приєднання Західної України до СРСР. У 1939 р. разом з “Просвітою” та іншими галицькими організаціями товариство було ліквідоване.

Діяльність москвофілів охоплювала Східну Галичину, Буковину та Закарпаття [231, с. 181-182]. Серед них було багато священнослужителів (зокрема І. Наумович), а також історик Д. Зубрицький [188, с. 118; 393; 395].

В 70-х роках XIX ст. москвофіли були найсильнішою течією в суспільно-політичному житті Західної України, особливо після перемоги в 1873 р. на виборах до парламенту. За словами Є.Олесницького, народовці на той час не відігравали великого значення у суспільному житті краю [191, с. 117-119]. Академічна молодь Львова збиралась навколо організацій “Академічний Кружок” та Дружній Лихвар”.

Перша об'єднувала москвофілів, друга – народовців. На зборах проводилися обговорення актуальних політичних та економічних проблем. Доповіді на спеціальні теми готували, зокрема, І. Франко, Є. Олесницький, С. Данилович та інші [191, с. 213].

Наявність у “Академічного кружка” власного часопису “Друг” (1874 р.) та бібліотеки підштовхнули до вступу в дану організацію молодих людей, котрі не були русофілами, в тому числі І. Франка та М. Павлика [20, с. 48; 75, с. 29; 123, с. 47]. В 1877 році відбулося злиття двох організацій академічної молоді, в якому вирішальну роль відігравали народовці завдяки участі І. Франка та М. Павлика. Вся активна діяльність новоствореного союзу перенеслася до “Академічного Кружка” та його часопису “Друг” [191, с. 124].

Великою заслугою народовців є створення товариства “Просвіта” (1868 р.), котре видавало велику кількість економічної літератури та займалося освітою (в тому числі й економічною) дорослих людей. Також вони стали засновниками Літературно-Наукового Товариства ім. Т.Шевченка [392; 395].

Народовство сформувалось на основі світської інтелігенції – вчителів, студентів, журналістів тощо. Серед її представників були: Володимир та Олександр Барвінські [231, с. 181], Данило Танячкевич [191, с. 320], Володимир Навроцький [392], Степан Качала [191, с. 296].

Майбутній кооператор Кость Паньківський став народовцем під впливом вчителів Дем'яна Гладилевича та Євгена Желехівського, збирав передплату на народовецьку “Правду” серед товаришів в гімназії, проводив народовецьку роботу в Львівській духовній семінарії (куди поступив в 1871 році), співпрацював з “Просвітою”, отримавши значну підтримку від Данила Танячкевича [131, с. 42].

В середині 70-х років XIX ст. серед західноукраїнської молоді поширюються соціалістичні ідеї. Цьому посприяли поява та поширення нелегальних брошур соціалістичного спрямування “Парова машина”, “Про бідність”, “Правда” (останній твір був переробленим із “Хитрої механіки” росіянина Кракчинського) С. Подолинського, виданих у Відні. Ці праці посприяли розвитку революційної думки [218, с. 76]. Особливо ними зацікавилися І. Франко, М. Левицький, М. Павлик

із сестрою Анною, О. Терлецький, а згодом і Кость Паньківський [52, с. 10-11; 131, с. 42]. Вони не лише читали вищезгадані брошури, а й жваво поширювали їх серед народу [218, с. 76-77]. І. Витанович так говорив про розвиток ідей соціалізму на Західній Україні: "...західний соціалізм, у якому тоді ще переважали етичні елементи й демократизм, – галицькі народовці намагалися погоджувати із своїм націоналізмом, тобто палкою любов'ю до поневоленого краю й народу, та із своїм християнським світоглядом і національними традиціями [51, с. 87]". За поширення соціалістичних ідей та відповідної літератури І. Франка, М. Павлика, О. Терлецького заарештували і в січні 1878 р. відбувся другий судовий процес [112, с. 73, 84-85]. Через це союз москвофілів та народовців розпадається.

"Академічний кружок" внаслідок змін в керівництві та провідній ідеології втрачає роль основного осередка суспільно-політичного життя молоді [304, с. 90-91]. Остаточна криза настає для них, коли в 1882 р. відбувається судовий процес проти ідеологів москвофільства – Івана Наумовича та А. Добрянського (останній більше цікавився суспільно-політичними питаннями, а не економічними) [395].

Народовці залишились без "Дружнього Лихваря", який занепав за час існування унії, та без власного друкованого органу. В такий складний час вирішальну роль відіграв В. Барвінський. Він починає гуртувати інтелігенцію навколо "Дружнього Лихваря" та відновлювати його діяльність. І. Франко з товаришами стають небажаними особами серед народовців через свої соціалістичні вподобання [191, с. 124-125].

Михайло Драгоманов (активний суспільно-політичний діяч, українофіл з Наддніпрянської України) закликав молодше покоління в своїх бажаннях, ідеях та діях йти далі за старших. До його порад прислухалися І. Франко та М. Павлик, критикуючи русофілів, а згодом і народовців [392]. Таким чином, в кінці 70-х – на початку 80-х років XIX ст. основним було не протистояння народовців з москвофілами, а конфлікт, ідейне розмежування між консервативною частиною партії ("старі народовці") та радикалами (молодшим поколінням), який призвів до розколу течії. Сучасник тих подій, в майбутньому відомий галицький адвокат та економіст, Євген Олесницький писав: "Спосібнішої і щирішої молоді не могла

вдоволити і та українщина, що панувала серед львівської громади й обмежувалась на слабеньких, чисто формальних і то дуже рідких та нечисленних маніфестаціях. Школа І. Франка навчила інакше розуміти українофільство, показала правдивий зміст його, а сильна безпощадна критика Драгоманова поглиблювала його ще більше і викликувала реакцію проти формального українства, яким проявлялося воно досі в Галичині [191, с. 128]”.

І. Франко, М. Павлик та О. Терлецький стали на чолі радикалів та внесли в суспільне життя Галичини динаміку та революційні настрої. Основою течії була студенська молодь, котру не влаштовувала поміркованість старшого покоління. Їх ідейним наставником став М. Драгоманов [224, с. 124]. Велике враження справило середовище радикалів на Євгена Олесницького. Він належав до табору консервативних народовців і, попри заборони, прагнув особисто познайомитись з І. Франком. В колі консерваторів останній сприймався як ідеологічний ворог, відступник від інтересів народу. Була навіть пропозиція зі сторони В. Барвінського виключити І. Франка та його друзів зі списку народовців, проте вона не знайшла підтримки серед членів академічної громади [191, с. 127].

Зібрання радикалів стало “новою школою, яка вводила у світ нових і принципів, і нових поглядів [191, с. 128]”. Також Є. Олесницький зазначав: “На Галицькій Україні не було людини, що мала би такий вплив на сучасну молодь, який мав свого часу Іван Франко [191, с. 127]”. Значним надбанням для розвитку радикалів стала бібліотека вченого, котра містила цінні видання, яких більше ніде в Галичині не можливо було знайти [191, с. 128].

Старше (консервативне) покоління народовців надалі збиралось навколо “Дружнього Лихваря”. В 1879 році вони починають видавати часопис “Батьківщина” [191, с. 126]. Проте консервативна народовецька течія (її ще називають ліберально-буржуазною) втратила притаманний народовцям демократизм та соціальну незалежність. Вплинуло і те, що сюди почали переходити представники москвофільства після судового процесу над їхніми ідеологами.

З початку 1880 року “старі” народовці розпочали видавництво нового часопису “Діло”. Офіційним редактором став маловідомий М. Косак, проте практично всю роботу виконував В. Барвінський, його помічником був Іван Белей.

Восени 1880 р. упереджене ставлення до радикального напрямку народовців змінилося на товариське зближення на основі спільних інтересів. Радикали брали участь у відчитих (читаннях рефератів на певну проблематику для всіх присутніх – авт.) “Дружнього Лихваря”, котрі порушували найбільш цікаві та актуальні питання. В цьому особливо активними були І. Франко та Северин Данилович. В. Барвінський почав розміщувати статті І. Франка в “Ділі” та “Правді” (паралельно він був і її редактором) [191, с. 142-152]. Смерть В. Барвінського в 1883 році поклала певні зміни в подальший розвиток подій.

На початку 90-х років ХІХ ст. внаслідок посилення революційних настроїв уряд Австро-Угорщини разом з поляками запропонували українцям в обличчі старих народовців мирну угоду щодо покращення політичного становища та освіти на західноукраїнських землях. Цей період отримав назву “Нова ера” [42, с. 8-9].

На противагу народовцям (на чолі з Олексадром Барвінським – братом Володимира), радикали гостро критикували недоліки угоди і в 1890 році утворили власну Русько-українську радикальну партію [224, с. 124-125]. До неї увійшли: І. Франко, М. Павлик В. Будзиновський, М. Левитський, С. Данилович, О. Терлецький, Є. Левицький, В. Охримович та інші. Друкованим органом організації був новостворений двотижневик “Народ” [191, с. 301, 310, 320].

В 1890 році була прийнята перша програма радикальної партії, яка складалася з двох частин: мінімальної та максимальної. У її складанні взяли участь І. Франко, С. Данилович, М. Павлик та інші [67, с. 127]. Програма-максимум, зокрема, передбачала створення колективної власності на засоби виробництва та колективної організації праці; ліквідацію залишків кріпосництва; вирішення аграрних проблем; розвиток сільського господарства. Програма-мінімум в захист селянства передбачала заміну земельного податку податком з прибутку; відміну непрямих податків; визначення мінімальної частини доходу, яка не обкладається податком. Зменшення сільськогосподарських податків радикали пропонували за рахунок зменшення військових

і державних витрат, а також підвищення податків з прибутку власників капіталу тощо [224, с. 125; 225, с. 68].

Члени партії передбачали реалізацію соціалістичних ідей в умовах незалежності української держави, надання селянам достатньої (якомога більшої) кількості землі. Таке захоплення теорією соціалізму радикали на чолі з І. Франком та М. Павликом намагалися поширити серед простого народу. Проте, цих ідей не сприймало духовенство і перешкоджало їх доступу до селян. Таким чином, соціалістично налаштована партія не знайшла великої підтримки серед народу [191, с. 301, 310, 320].

В 1899 році молодше покоління радикалів (Ю. Бачинський, М. Ганкевич та С. Вітик) утворили Українську соціал-демократичну партію (УСДП), метою якої було відстоювання інтересів робітників та політичної незалежності України, згодом її членом став В. Левинський. Друкованим органом був двотижневик “Воля” [30; 224, с. 125]. Серед повсякденних завдань соціал-демократів була організація страйків робітників та селян в боротьбі за підвищення оплати праці тощо. Велику увагу приділяла партія податковій політиці, організації освіти на західноукраїнських землях [23, с. 232; 30; 225, с. 125; 255, с. 294]. При виконанні поставлених завдань соціал-демократи застосовували соціалістичні ідеї та принципи.

Решта радикалів (старше покоління) разом з оновленими наровцями в цьому ж 1899 році утворили Українську національно-демократичну партію. До неї увійшли: Євген та Кость Левицькі, Михайло Грушевський, Володимир Охримович, Євген Олесницький, Іван Франко, В'ячеслав Будзиновський та інші. Друкованим органом була газета “Народ” [392;394;395]. На чолі революційно-демократичної течії в економічній думці були І.Я. Франко, М.І. Павлик, О.С. Терлецький, В. Будзиновський. Зазначимо, що демократичні ідеї перейняв В. Навроцький, який раніше працював із старими народовцями на чолі з В. Барвінським та друкувався в газеті “Діло”. Про це, зокрема, засвідчили С.М. Злупко [100, с. 236] та Л.Я. Корнійчук [127, с. 310].

На початку ХХ ст. Українська національно-демократична партія була найпопулярнішою на Західній Україні і вела за собою народні маси. Основним

питанням у їхній програмі була культурна, економічна та політична самостійність нашої держави. Лідер націонал-демократів І. Франко так говорив про умови життя в економічно розвинутих країнах: “Всюди проложено широкий, вільний шлях свободній думці, безмірно інтенсивній праці одиниці, всюди дозволено їй виявляти весь засіб її сили, бистроумності, оригінальності і глибини [105, с. 292]”.

Особливістю розвитку революційного демократизму було те, що соціалістичні ідеали селянства його представники вбачали не в общинному землеволодінні, а у зрівняльному подушному переділі землі. Представники цієї течії економічні проблеми пов’язували з національними, всіма силами відстоювали інтереси пролетаріату, вимагали повернути землі у власність селян.

Особливістю економічної думки Західної України була активна участь у суспільно-економічному житті селян та вирішенні їхніх проблем духовенства. Внаслідок цього виділилась ще одна течія – християнсько-демократична, представником якої був митрополит Андрей Шептицький (1865-1944), також можемо віднести до неї Титу Войнаровського. Основними завданнями, які вони ставили перед собою, були: моральна підтримка та настанови бідного селянства в скрутний для них час; заклики до працьовитості і ощадності; всеможлива фінансова підтримка при розподілі поміщицьких маєтків. Представники християнсько-демократичної течії вважали, що матеріальний достаток усіх людей зумовить їх нормальне існування та приведе до духовного багатства та спокою.

2.2. Дискусійні моменти основних напрямів економічної думки Західної України

На кінець 70-х років XIX ст. на західноукраїнських землях відбувся ряд суспільно-політичних та економічних змін, які стали поштовхом для розвитку економічної науки. Перш за все, це аграрна реформа 1848 року, яка призвела до активного дослідження питань власності на землю, її ефективного використання. Вирішення суспільно-економічних проблем стало центром обговорення

громадськими діячами та студентами Львівського університету, зокрема І. Франка, О. Терлецького, М. Павлика.

На основі суспільно-політичних течій в кінці 70-х років XIX ст. в Західній Україні розвивалася народовецька та москвофільська течії економічної думки.

Москвофіли представляли інтереси українських поміщицько-буржуазних та клерикальних верств і виступали ворогом робітничих верств населення, її представники не звертали уваги на потреби народу та його інтереси. Серед них було багато священнослужителів, зокрема, І. Наумович (1826-1891), який став одним із лідерів москвофілів [161, с. 23; 191, с. 118; 393; 395]. М. Павлик опісля його смерті писав: “одні виносили его під небеса, другі ненавиділи й лаяли відступником, запродацем і т. і. [198, с. 249]”. Особливо критично відгукнувся про москвофілів дослідник С.М. Злупко, назвавши їх політику щодо селянських мас “підлою” і зазначивши, що москвофіли “байдуже дивились на злиденне народне життя і раділи з успіхів російської реакції [164, с. 8]”.

Не зважаючи на негативне сприйняття суспільно-політичних позицій І. Наумовича, відзначимо його внесок у розв'язання економічних проблем. Зайнявшись народною освітою, заснувавши “Товариство ім. М. Качковського”, І. Наумович організовував перші народні читальні, що сприяли економічній освіті та організації позичкових кас, штихлірів, крамниць і інших спілок [85, с. 37], створив часопис “Наука” (1871-1876) [191, с. 306]. Своєю справою він зацікавив інших москвофілів, котрі збирали навколо себе тисячі людей.

В праці “Крепкая воля і неумоміимий труд”, І. Наумович закликав до невтомності в досягненні своїх цілей [174, с. 5-23], поєднання розумової та фізичної праці, трудолюбства, ощадності та любові до науки, яка веде людину до еволюції [174, с. 35-41]. Таким чином, вчений вважав, що, не зважаючи на професію чи рід занять, кожна людина повинна бути всесторонньо розвинутою. Це стосується і економічних знань. Адже, знання проблеми допоможе віднайти шляхи її вирішення.

М. Павлик писав, що світогляд І. Наумовича був типовим для “пересічного благочестивого Русина [198, с. 86]”, саме тому його так любив народ. В часописі “Слово” (1881 р.) Наумович надрукував ряд статей, зокрема “Просвещеніє нашего

народа” та “Назад к народу”. Однак, М. Павлик вказав на важливий (з його точки зору) недолік в поглядах відомого москвофіла: “У него, як і в кожного тодішнього пересічного попа й Поляка, причинами народної темноти й бідности були п’янство, лінивість й безбожність, протів яких він рекомендував головно здержаність від горячих напйтків, працю, ошадність і молитву [198, с. 250]”. В. Левинський відреконував І. Наумовича як одного з перших екононуістів Західної України [138, с. 12].

Москвофілство остаточно занепало як різновид екононуічної думки внаслідок судового процесу над І. Наумовичем та його товаришами в 1882 році, зокрема, А. Добрянським (останній більше цікавився суспільно-політичними питаннями, а не екононуічними) [161, с. 101; 191, с. 145, 305]. В 1884 році він виїхав жити в Росію, де займався пошуком землі, куди б змогли переселитися західноукраїнські емігранти. За словами М. Павлика, цей факт вказує на те, що москвофіл не помічав браку земель у Росії навіть для власних громадян [198, с. 251]. До того ж, таке переселення для українців принесло б малу вигоду стосовно свободи, освіти та умов праці порівняно з еміграцією в США.

Після смерті І. Наумовича (1882 р.) в 1899-му вийшла брошура О.А. Мончаловського “Життя і діяльність Івана Наумовича”, в якій автор змалював москвофіла як великого діяча та борця за народні права, як казав І. Франко, без “жадної слабости, жадної помилки [271, с. 3]”.

Навколо питання, чому І. Наумович не зміг широко розгорнути свою діяльність, точились певні суперечки. Народовці основною причиною висували невизнання самостійності української держави. М. Павлик вказував на брак поступових та соціальних засад [198, с. 252].

Серед негативних сторін діяльності І. Наумовича відмітимо те, що вчений дійсно не розглядав можливості політичної та екононуічної незалежності України, яка поряд з вирішенням суспільних проблем, укріпленням національної свідомості, сприяла б зростанню бажання селян успішно вести господарство, збагачуватись, працювати на благо своєї сім’ї та нації. Поряд з критичними висновками сучасників І. Наумовича та дослідників, відмітимо його позитивний внесок у розвиток

організації позичкових кас, штихлірів, крамниць і інших спілок, розвиток народної економічної освіти.

Після невдалої співпраці москвофілів з народовцями в діяльності товариства “Академічний кружок” (див. пункт 2.1) останні, переконавшись в неможливості співпраці, вирішили широко розгорнути власну діяльність. Перш за все, необхідно було створити власний конкурентноспроможний друкований орган. У такий складний для економічної науки час за це взявся “непримирний ворог москвофілів [191, с. 133]” В. Барвінський (1850-1883), ставши, таким чином, однією з найпопулярніших постатей у Галичині на переломі 70-80-х років XIX ст. Він зібрав навколо започаткованої справи багато зацікавлених осіб, навіть однодумців І. Франка, котрі не особливо йому симпатизували, але бачили велику потребу в новому виданні під назвою “Діло”. Свої статті на економічну тематику в газеті розміщували С. Качала, К. Паньківський (в 1884-1888 роках), І. Франко (не зважаючи на ідейні розбіжності з В. Барвінським), а найбільшим надбанням стали праці галицького економіста-статистика Володимира Навроцького (в тому числі і “Подвійна крейдка” [169]).

В. Барвінський навчався в гімназіях Тернополя та Львова, у 1872 р. закінчив юридичний факультет Львівського університету [253, с. 7]. За своє коротке життя він опублікував 130 праць суспільно-економічної тематики, в тому числі і статистики. В. Левинський писав, що основною метою в економічній діяльності В. Барвінського було “витворення серед галицько-українського суспільства економічно сильних українських верств [138, с. 13]”. Праці на економічні теми В. Барвінський писав ще будучи студентом. Однією з перших була брошура “Вексель і лихва – наша біда” [19], в якій автор застерігає невідгодованих до господарювання в ринкових умовах селян не брати позики у лихварів.

Наполеглива праця В. Барвінського і популярність “Діла” зібрили навколо себе народовців та на початку 1880-х років зробили їх найпопулярнішою партією та важливою течією в економічній думці [143, с. 36-37; 191, с. 133-137; 390]. Під час підготовки до маніфестації 30 листопада 1880 року на черговому засіданні В. Барвінський прочитав підготовлену ним резолюцію з економічних питань [138,

с. 13; 191, с. 139]. Однак, на думку І. Франка, розмитість економічної програми завадила йому відіграти важливішу роль у розвитку економічної та суспільної думки Західної України. Статтю І. Франка “Редакція “Правди” в боротьбі з вітраками” дослідник А. Брагінець назвав гострою, але науково обґрунтованою, критикою табору народовців [31, с. 6].

В 1874 році студентом Львівського університету став Михайло Павлик [76, с. 12; 350, с. 5-6; 392]. У цей час серед молоді поширювались праці популярних західноєвропейських економістів, політиків, філософів та широко обговорювались проблеми національної свободи Галичини. Активна діяльність М. Павлика-студента посприяла його зближенню з І. Франком та перейманню у останнього великої кількості ідей та поглядів. Спільно з І. Франком М. Павлик друкувався в часописі “Друг”, сприяв зміні суспільно-політичних настроїв в молодіжній організації “Академічний кружок” [20, с. 48; 62; 123, с. 47; 191, с. 124; 194, с. 292; 350, с. 6].

Підтримав ідеї народовців священник, журналіст та політик Степан Качала (1815-1888), який робив щедрі пожертви на розвиток народно-громадських підприємств та значну частину своїх надбань заповів народовським громадським організаціям [191, с. 296; 389; 391]. За словами М. Павлика, С. Качала був типовим представником народовства, а в соціальному ретроградстві перевершив І. Наумовича [198, с. 252]. В своїй праці “Що нас губить, а що нам помочи може” С. Качала писав: “Всі жалуються на тяжкі часи, на великі податки, а ніхто не жалується на своє лінивство і недбалість [114, с. 6]”. Це підтверджує висновок, що погляди його дійсно відповідали переконанням народовців.

Теоретичні рішення економічних проблем С. Качала підкріплював і власною практичною діяльністю. Він разом із А. Ничаєм та Д. Танячевичем в 1881 р. став засновником “Господарсько-промислового товариства” в Станіславі, яке займалось покращенням економічної освіти на Західній Україні та випуском необхідної для цього літератури, друкувало часопис “Господар і промисловець”, засновувало ощадно-позичкові каси та створювало торговельні товариства.

До народовців належав і В. Навроцький (псевдонім - Онисим) (1847-1882). Сам В. Навроцький не брав участі у політичних дебатах народовців та москвофілів, а

зайнявся дослідженням економічного становища селян, причин зубожіння, проблем та потреб народу. С. М. Злупко відносив його до “тверезих розумом [255, с. 178]” патріотичних українських економістів. Сучасні дослідники В. Понеділко [225, с. 76], Л. Корнійчук [127, с. 315], В. Ковальчук та М. Сарай [121, с. 42] відмічали в працях В. Навроцького перші прояви національно-демократичної економічної думки та чітко відносять В. Навроцького до революційно-демократичної (її ще називають національно-демократичною) течії в економічній думці. Проте, варто зауважити, що В. Навроцький написав свої економічні праці в кінці 70-х – на початку 80-х років XIX ст., а в 1882 р. помер, коли революційно-демократичної течії в економічній думці ще не було і молоді народовці лише виділялися в радикальний напрям. Тому, на нашу думку, правильніше назвати В. Навроцького народовцем, в якого зароджувались національно-демократичні ідеї та погляди.

Дослідники В.М. Ковальчук та М.І. Сарай назвали В. Навроцького першим дослідником економіки Галичини в умовах розвитку ринкових відносин [122, с. 229]. Вони зазначили, що вчений був обізнаний з західною економічною теорією, вченням К. Маркса, використовував їх категорії при аналізі соціально-економічних проблем розвитку Галичини [121, с. 32]. В.П. Клочко та В.К. Гаркавко стверджують про використання В. Навроцьким теоретичних концепцій фізіократів, Д. Рікардо, А. Сміта, представників російської революційно-демократичної течії [119, с. 36].

В. Навроцький в 1871 р. закінчив юридичний факультет Львівського університету. Будучи студентом, він цікавився соціально-економічними проблемами свого народу. Закінчивши університет, В. Навроцький не мав можливості стати суддею або адвокатом і тому отримав посаду державного фінансового інспектора у м. Ряшів (сьогодні м. Жешув у Польщі), де й працював решту життя. Великий обсяг роботи не завадив талановитому молодому вченому всебічно розвиватися [50, с. 7-9; 237, с. 110-116, 123].

В 70-х роках XIX ст. В. Навроцький позитивно відгукувався про перехід часопису “Друг” на народовські позиції та принципи. В. Навроцький друкувався в часописі “Діло” [169; 191, с. 135], вів співпрацю з товариством “Просвіта” [395].

В. Навроцький критично поставився до галицьких прибічників ідей Ф. Бастіа (Поляновського та Скржинського) в статті “Що нас коштує пропінація?”, які, на його думку, безпідставно стверджували про існування гармонії у відносинах селян та поміщиків. Вчений наголосив на неможливості спільних інтересів між різними класами [164, с. 288], поставши, таким чином, у даному питанні прихильником соціалістичних принципів побудови суспільних відносин. В. Навроцький писав, що джерелом збагачення є дешева наймана праця: “Якби громада не була експлуатована, то землевласник не мав би й копійки у своїй кишені [164, с. 47]”.

За словами В. Левинського, світогляд Навроцького-економіста формувався під впливом праці Генрі Кері “Основи соціальної науки”, що суперечила доктринам Рікардо [138, с. 12]. Погляди В. Навроцького на економічні категорії свідчать про те, що вчений користувався положеннями класичної школи та фізіократії, а також частково історичної школи.

Вчений підтримував зв'язки з М. Драгомановим, В. Барвінським, О. Терлецьким. На світогляд та діяльність В. Навроцького впливав М. Драгоманов, радивши зайнятись аналізом економічних відносин та читати реалістичну літературу [237, с. 106].

Різні сторони суспільно-економічного розвитку свого краю В. Навроцький розглянув в економічних працях: “Що нас коштує пропінація?” (1875), “П'янство і пропінація в Галичині”, “Смерть і пропінація”, “Класові інтереси і інтереси народу” (1876), “Подвійна крейдка”, “Реформа домового податку і “Слово” (1875р.), “Шляхетні захисники народу”, “Руська народність у школах галицьких”, “Економічна реставрація” тощо. Свої економічні статті він друкував у Львові, Одесі, Києві, Женеві у виданнях “Правда”, “Діло”, “Киевский телеграф”, “Вестник Европы”, “Одесский Вестник” [237, с. 98].

Зауважимо, що вчений працював не над теоретичною розробкою проблем політичної економії, а використовував її категорії для аналізу та покращення економічного становища краю.

Праці В. Навроцького з економічних питань написані в руслі розвитку західноєвропейської економічної думки, з чітким врахуванням особливостей

українського економічного становища, містять критичні відгуки щодо зарубіжних концепцій. Завдяки насиченості статистичної інформації вони містять аргументовані висновки і цим завойовували довіру читачів.

Праці В. Навроцького зазнали схвальних відгуків М. Драгоманова, О. Терлецького, С. Подолинського, М. Павлика, В. Будзиновського, І.Я. Франка [237, с. 95, 110-112]. І. Франко відзначав всебічність таланту статистика, написав вірш “На смерть Володимира Навроцького”, в якому висвітлив усю його працелюбність та невтомність в боротьбі за економічні знання та покращення становища краю [291, Т.2, с. 335]. І. Франко, називаючи В. Навроцького першим галицько-українським економістом [291, Т.41, с. 87], писав: “Супроти патріотичної фразеології, якою жили тодішні ученицькі громади, Навроцький вчасно привик ставити тверезі вимоги основного пізнання життя і його насущних потреб. ...він, основне, наскільки се тоді було можливе, познайомився з суспільною економікою і статистичним методом студювання явищ народного життя і, ставши фінансовим урядником, дав руській громаді уперве ряд основних наукових праць, що з різних боків вияснювали загадку народної нужди і темноти [291, Т.41, с. 371]”. І. Франко доклав багато зусиль, щоб зберегти праці В. Навроцького для прийдешніх поколінь, зумів зібрати майже всі праці, але спроба видати їх окремою книгою не вдалася [290, Т. 20, с. 138, 190, 192, 234].

До формальних народовців належав також вищезгаданий отець Данило Танячкевич (1842-1906), автор низки праць на соціально-економічну тематику: “Наші просвітні починки” (1877) [242], “Найлекші задачі з народної економії” (1878) [177], “Лахи” (1879) [239], “Як заводити правди на лад Закомарської Правди” (1883) [244], “Магазин церковний при “Народній торгівлі” (1884) [240], “Справи церковно-економічні” (1884) [243], “Найближчі організаційні задачі” (1900) [241]. І. Франко відгукувався про нього, як про “натуру наскрізь ентузіастичну, здібну запалювати себе й запалювати інших” [291, Т. 33, с. 306].

В праці “Як заводити “Правди” на лад Закомарської Правди” він використав та описав власний досвід закладання спілок у рідному Закомар’ї і в сусідніх селах Золочівського повіту [244]. Правдами називали товариства, засновані в парафії з метою

надання безвідсоткової або низьковідсоткової позики на певні господарські чи особисті потреби будь-кому з парафіян. Д. Танячкевич запропонував, щоб справи в цих організаціях вели священники на громадських засадах, не беручи плати навіть за духовні чинності, що й призвело до нетривалого існування правд в краї.

Надзвичайно несправедливим Д. Танячкевич вважав те, що на українських землях, за рахунок нашої сировини та дешевої робочої сили збагачуються іноземні капіталісти. На його думку, західноукраїнські землі повинні перестати бути сировинним додатком. Насправді всі природні ресурси повинні перероблятися та споживатися в краї, приносячи при цьому вигоду українцям. Для цього Д. Танячкевич закликав будувати фабрики, використовувати поділ праці та фахову кваліфікацію, розвивати власну промисловість, що в свою чергу сприятиме створенню нових робочих місць та покращенню матеріального становища народу в краї [239, с. 42-50]. З іншого боку, Д. Танячкевич розумів неможливість блискавичного впровадження в дію його пропозицій і погоджувався з розвитком дрібного ремесла та процесом нагромадження грошей, як з найлегшими завданнями розвитку економіки [177]. Незадоволений був Д. Танячкевич тим, що лише “для торгівлі панує у нас найширша охота, на користях її всі розуміються [240, с. 3]”. Таке зауваження актуальне і сьогодні, оскільки в Україні зупинили виробництво більшість фабрик і заводів, безробітними залишилися кваліфіковані працівники. Натомість широкого розвитку набуває торгівля, розширюються ринки, з’являється все більше магазинів, в яких доцільніше було б продавати вітчизняні товари, а не імпортовані.

Відмінною рисою Д. Танячкевича серед народовців було більше його приближення до проблем широких мас і часткове поєднання в собі рис представників іншої течії – християнсько-демократичної, яку докладніше розглянемо пізніше.

Однією з характерних рис “старих” народовців було несприйняття соціалістичних ідей. Як вже було сказано, саме це і розділило народовців на лібералів та радикалів. Соціалістичні ідеї та праці серед західноукраїнської молоді почали поширюватися в середині 70-х років XIX ст. Зокрема, економічно-статистичну працю “Ремесла й фабрики на Україні” І. Франко назвав однією з

найкращих українських книг, виданих в 1880 р. [221, с. 252, 314, 332]. В журналі “Друг” він розмістив оголошення про те, що в редакції можна отримати книжечки “Парова машина”, “Про бідність”, “Правда” [322].

І. Франко, М. Павлик, С. Данилович та О. Терлецький заснували новий радикальний напрям в економічній думці західноукраїнських земель, внесли в економічну науку Галичини динаміку та прогресивні ідеї. Основою радикалів стала студентська молодь, котру не влаштовувала поміркованість старшого покоління.

Важливу роль у формуванні економічної думки західноукраїнських земель відіграв Остап Терлецький (1850-1902). Разом із І. Франком, М. Павликом та іншими він стояв на порозі створення радикальної партії. О. Терлецький здобув знання з філософії в Львівському університеті та юридичну освіту у Віденському, де й захистив докторську дисертацію. Будучи у Відні, О. Терлецький став членом народовського академічного товариства “Січ” [191, с. 320].

Праця Терлецького-студента “Про ціну праці”, котра висвітлює ранні погляди майбутнього вченого, який, зокрема, писав, що праця – “важна складова частина продукції – не єсть поняття поєдинче, просте, але поняття зложене; вона зложена із тих самих складових частей продукції, до котрих вона сама належить, а іменно із природи, праці і капіталу [108, арк. 53]”. С.М. Злупко зазначав про нерозуміння тут самого поняття “заробітної плати” в цій роботі [91, с. 354]. Тим не менше, О. Терлецький запропонував при обчисленні вартості праці врахувати також кошти, витрачені на освіту та заощадження на старість [108, арк. 54].

В 1874 році світ побачила стаття молодого вченого “Галицько-руський нарід та галицько-руські народовці” [247] з гострою критикою в сторону української інтелігенції за вислугування перед урядом та нехтування проблемами народу, який потребував негайного вирішення соціальних питань.

О. Терлецький гостро критикував безпринципових народовців та ідейний застій москвофілів: “Нарід, котрий має таких оборонців, мусить пропасти. Заморочений, заполошений і збитий з толку своїм попівством... Не залле єго горівка, а залле єго уся та мізерія галицька, усі ті народолюбці галицькі із заячою шкірою і заячим серцем [283, с. 12]”. В цих рядках вчений не погодився зі своїми опонентами,

що причиною бідності селян є пияцтво і проявив себе як радикал. Найбільш ширше свої погляди на діяльність народовців та москвофілів О. Терлецький висловив в книзі “Москвофіли і народовці в 70-их рр. [249]”. Економічні погляди римського імператора Йосифа II вчений називав “сумішкою меркантилізму і фізіократизму [146]”.

Беручи активну участь в суспільно-політичному житті краю, вчений велику увагу приділяв вирішенню економічних проблем, бо “...чого варті літературна, як і політична, незалежність без незалежності економічної [146]”.

У Відні О. Терлецький видавав соціалістичні брошури С. Подолинського та Ф. Волховського, за що був заарештований [112, с. 19-21; 191, с. 320; 283, с. 10-12]. Захопившись ідеями соціалізму, поширював їх серед галицької інтелігенції. І. Франко писав: “Життя Остапа Терлецького цінне й важне для нас власне тим, що йому судилося жити, й терпіти, і проявляти певний вплив у Галицькій Русі в пору тяжкого перелому і в додатку судилося впасти одною з жертв того перелому... [291, Т. 33, с. 304-305]”.

С.М. Злупко визначив світогляд О. Терлецького як перехід від смітіанства до утопічного соціалізму, а від нього до соціал-демократизму [94, с. 28; 100, с. 273]. Вчений цікавився економічними поглядами М. Драгоманова та розвивав соціалістичні ідеї [191, с. 320]. Незаперечний вплив на світогляд О. Терлецького здійснило спілкування з В. Навроцьким. За проханням Франка, О. Терлецький написав біографію В. Навроцького [236, с. 286; 267, с. 49], яку І. Франко назвав найкращим нарисом про життя економіста-статистика [267, с. 50], хоча й робив деякі поправки спрямовані на вдосконалення цього дослідження [290, Т. 20, с. 496]. Особливої уваги та критики І. Франка зазнав науковий метод О. Терлецького, який “любить виставити тезу, а потім доказати її відповідно підібраними фактами та силогізмами [291, Т. 41, с. 320]”.

На жаль, спадщина економічних праць О. Терлецького не велика, але вчений своїми поглядами та активною діяльністю послужив прикладом для молодого покоління активної інтелігенції. На сьогодні актуальними залишаються зауваження вченого щодо вливання іноземного капіталу, зменшення податкового тягаря тощо.

Цікавими та досить зрілими були погляди М. Павлика на поділ праці (на розумову і фізичну). Вчений писав про необхідність існування людей розумової праці, оскільки їх діяльність та результати роботи проводять вперед розвиток всього суспільства [201, с. 138]. М. Павлик споживання характеризував як основний поштовх до прогресу в суспільстві. Він зазначав, що потреби, перш за все виникають в багатих, а задовільняти ці потреби змушені прості люди. При цьому відбувається розвиток виробництва і тоді робітники поступово також користуються цими благами і, таким чином, за висновком М. Павлика, суспільний розвиток відбувається не знизу вгору, а навпаки [201, с. 138]. Зазначимо, здобутки сучасної науки підтверджують, що справді рушійною силою для виробництва є попит. Перш, ніж запроваджувати виготовлення нового товару, маркетингологи досліджують, який саме товар потрібний споживачеві і які потреби він повинен задовільняти.

До радикалів відносимо С. Даниловича. В статті “Кароль Маркс” (1893) він писав: “Політична економія – то така наука, - що досліджує, як творяться маєтки на світі, як тоті маєтки розділяються поміж людей, і що за причина багатства і бідності на світі [73]”. Зазначимо, що дослідник С.М. Злупко стверджував про розуміння С. Даниловичем предмета політекономії [88, с. 134]. До капіталу С. Данилович відносив предмети та засоби праці, землю, гроші, необхідні на оплату праці. За його словами, капітал – це “вартість, котра витворює додаткову вартість [72, с. 12]” і є відмінним поняттям від капіталістичного прибутку. Зазначимо, що, за визначенням класичної економіки, капітал — це один із факторів виробництва, усе те, що використовується для виробництва, але безпосередньо не споживається в ньому (за винятком повільної амортизації). До факторів виробництва також відносяться земля та робоча сила. Отже, можемо зробити висновок, що С. Данилович мав дещо інше уявлення про фактори виробництва та складові капіталу.

Достатньо сформованим було розуміння С. Даниловичем терміну товар, який “своїми своїми властивостями заспокоює певного рода потребу чоловіка [107, арк. 86]”. Вчений розрізняв споживчу та мінову вартості товару [107, арк. 87]. Мірою вартості

товару, на його думку, є праця – доцільна діяльність, що передбачає взаємодію людини з природою [72, с. 37; 107, арк. 88].

Свій внесок у розвиток економічної думки західноукраїнських земель зробив Михайло Драгоманов (активний суспільно-політичний діяч, українофіл з Наддніпрянської України). Він підтримував зв'язки із студентами Львівського і Чернівецького університетів, закликав молодше покоління в своїх бажаннях, ідеях та діях йти далі за старших і став їх ідейним наставником [191, с. 126; 324, с. 20]. До його порад прислухалися І. Франко та М. Павлик, критикуючи русофілів, а згодом і народовців. Таким чином, в кінці 70-х – на початку 80-х років XIX ст. основним було не протистояння народовців з москвофілами, а конфлікт, ідейне розмежування між консервативною частиною народовців та радикалами, який призвів до розколу течії.

Зібрання радикалів стало “новою школою, яка вводила у світ нових і принципів, і нових поглядів [191, с. 128]”. Є. Олесницький зазначав: “На Галицькій Україні не було людини, що мала би такий вплив на сучасну молодь, який мав свого часу Іван Франко [191, с. 127]”. Значним надбанням для розвитку радикалів стала бібліотека останнього, котра містила цінні та дуже рідкісні видання [191, с. 128].

Старше (консервативне) покоління народовців надалі збиралось навколо “Дружнього Лихваря”. В 1879 році вони починають видавати часопис “Батьківщина” [191, с. 126]. Проте консервативна народовецька течія (її ще називають ліберально-буржуазною) втратила притаманний народовцям демократизм та соціальну незалежність. Вплинуло і те, що сюди почали переходити представники москвофільства після судового процесу над їхніми ідеологами.

Восени 1880 р. упереджене ставлення до радикального напрямку народовців змінилося на товариське зближення на основі спільних інтересів. Радикали брали участь у відчитках (читаннях рефератів на певну проблематику для всіх присутніх – авт.) “Дружнього Лихваря”, котрі порушували найбільш цікаві та актуальні питання. В цьому особливо активними були І. Франко та С. Данилович. В. Барвінський почав розміщувати статті І. Франка в “Ділі” та “Правді” (паралельно він був і її

редактором) [191, с. 142-152]. Смерть В. Барвінського в 1883 році поклала зміни в подальший розвиток подій.

“Був гарячим народовцем і, яко такий, вів завзяту боротьбу з москвофілами [52, с. 12]” Кость Паньківський (1855-1915), про що засвідчують, зокрема, дослідники О. Кузьмінець та О. Цапко [133, с. 41]. К. Паньківський разом із В. Нагірним, Є. Олесницьким та І. Франком займався виданням праць В. Навроцького і вважав себе прихильником поглядів цього “наймудрішого народовця [213, с. 65]”. Вважаємо за потрібне додати, що К. Паньківського можна віднести до ранніх народовців. Проте, з поширенням соціалізму, він сприйняв його ідеї [210, с. 1], що визначило його радикальне спрямування, як і І. Франка, М. Павлика та інших.

Отже, економічні погляди старого покоління народовців передбачали підвищення добробуту народу шляхом: лібералізації в економічній сфері; боротьби з економічним занепадом народу з допомогою приватної власності; зміни податкового законодавства, а також в галузі промисловості та рільництва на користь робітничих верств населення.

На початку 90-х років XIX ст. внаслідок посилення революційних настроїв уряд Австро-Угорщини разом з поляками запропонували українцям в обличчі старих народовців мирну угоду щодо покращення політичного становища та освіти на західноукраїнських землях. Цей період отримав назву “Нова ера” [42, с. 8-9].

На противагу народовцям (на чолі з Олександром Барвінським - братом Володимира), радикали гостро критикували недоліки угоди і в 1890 році утворили власну Русько-українську радикальну партію, котра першою почала боротьбу проти соціального гноблення та експлуатації народу, брала активну участь у вирішенні економічних проблем півдавстрійської України [224, с. 124-125]. До неї увійшли: І. Франко, М. Павлик В. Будзиновський, М. Левитський, С. Данилович, О. Терлецький, Є. Левицький, В. Охримович та інші. Друкованим органом організації був новостворений двотижневик “Народ”. Політичне відокремлення дало поштовх розвитку нових економічних ідей.

В 1890 році була прийнята перша програма радикальної партії, яка складалася з двох частин: мінімальної та максимальної. У її складанні взяли участь І. Франко, С. Данилович, М. Павлик та інші [67, с. 127]. Програма-максимум, зокрема, передбачала створення колективної власності на засоби виробництва та колективної організації праці; ліквідацію залишків кріпосництва; вирішення аграрних проблем; розвиток сільського господарства. Програма-мінімум в захист селянства передбачала заміну земельного податку податком з прибутку; відміну непрямих податків; визначення мінімальної частини доходу, яка не обкладається податком. Зменшення сільськогосподарських податків радикали пропонували за рахунок зменшення військових і державних витрат, а також підвищення податків з прибутку власників капіталу тощо [224, с. 125; 225, с. 68]. Члени партії передбачали реалізацію соціалістичних ідей в умовах незалежності української держави, надання селянам достатньої (якомога більшої) кількості землі.

Захоплення теорією соціалізму радикали на чолі з І. Франком та М. Павликом намагалися поширити серед простого народу. Проте, цих ідей не сприймало духовенство і перешкоджало їх доступу до селян. Таким чином, соціалістично налаштована партія не знайшла великої підтримки серед народу [191, с. 301, 310, 320; 238].

Старше покоління радикалів разом з оновленими наровцями в цьому ж 1899 році утворили Українську Національно-демократичну партію. До неї увійшли: Євген та Кость Левицькі, М. Грушевський, Володимир Охримович, Євген Олесницький, І. Франко, В'ячеслав Будзиновський та інші. Друкованим органом була газета "Народ" [392; 394]. На чолі національно-демократичної течії в економічній думці були І.Я. Франко, М.І. Павлик, О.С. Терлецький, В. Будзиновський. Останній, за словами С.М. Злупка, "пройшов звичайну для багатьох українських інтелігентів еволюцію від соціалістичного радикалізму до націонал-демократичного патріотизму [104, с. 12]". В. Будзиновський також редагував газети "Praca" (в 1886-1887 рр.), "Свобода", "Діло" [143, с. 83; 253, с. 12; 319]. В 1907 р. він був обраний послом у віденський парламент, де відстоював економічні потреби західноукраїнських земель.

Першою важливою працею В. Будзиновського стала “Культурна нужда австрійської Русі” (1891) [36], в котрій автор простежив економічний розвиток Галичини і дав “знаним уже фактам теоретичне пояснене [36, с. 110]”. За словами В. Будзиновського, застосовуючи еволюційний метод Дарвіна та Маркса в галузі суспільної економії, можна зрозуміти господарські явища та пізнати закони, котрі керують економічним життям [36, с. 3-4].

З критичною статтею на працю “Культурна нужда австрійської Русі” В. Будзиновського виступив В. Охримович, назвавши його молодим талановитим радикалом, котрий в своїй праці не мучив читачів цифрами та фактами, а сформував “популярний, зв’язний і пластичний образ розвою галицької господарки”, проаналізував та показав “зв’язь причинову між поодинокими патологічними явищами еї суспільного життя [195, с. 273]” і, цим самим, відрізнився від решти дослідників.

Абсолютно протилежну думку щодо вищезгаданої праці В. Будзиновського мав І. Франко. За його словами, автор робить дуже багато помилок; використовує еволюційний метод Маркса, хоча його, як такого, немає; невірно описує початок капіталізму. Програма Будзиновського “навіть в політичних точках являється не дуже практичною... Практичні політики, навіть соціал-демократи з подібними програмами ніколи не виступають. Вони числяться з фактами, основують свої програми на фактичнім стані, на конкретних потребах і нуждах живих людей... [296, с. 312]”. За словами І. Франка, В. Будзиновський належить до вчених, “котрі в своїх писаннях люблять виходити не від конкретних фактів і дійсних людей, а від доктрин і абстракційних категорій [291, Т. 44, кн.2, с. 406]”. Зазначимо, що І. Франко з допомогою науково обґрунтованої критики та глибокого знання “Капіталу” зміг об’єктивно висловити зауваження В. Будзиновському, який до такої критики Марксових положень не вдався. Але при цьому І. Франко неодноразово зазначав про вміння В. Будзиновським синтезувати явища та процеси, встановлювати їх причинно-наслідковий зв’язок і практичне значення.

Відмітимо, що економічна концепція В. Будзиновського пронизана ідеєю державної самостійності України. Усі економічні реформи, запропоновані вченим,

повинні були сприяти тому, щоб наша нація “могла правити своєю долею [40, с. 35]”. Своє ставлення до москвофілів та інших противників економічної незалежності нашої держави він висловив в праці “Москвофільство. Його причини і теорії” [38].

Євген Олесницький (1860–1917) з 1879 р. був членом “Дружнього Лихваря”, готував доповіді на збори товариства, робив матеріальні внески, а в 1881 р. став його головою [191, с. 142]. Цей період у своєму житті сам Є. Олесницький оцінив так: “В моїм житті не мав я доби таких рішучих еволюцій у світогляді, яку пережив я як студент перших двох літ університету під впливом Івана Франка [191, с. 128]”. Однак, на думку дослідниці І. Чуйко, молодий Є. Олесницький не сприймав соціалістичних та надто радикальних позицій І. Франка [325, с. 9].

Цінною для історії економічної думки західноукраїнських земель є праця Є. Олесницького “Сторінки з мого життя”, в якій окремі розділи [191, с. 115-145] він присвятив розвитку політичної та суспільно-економічної думки Західної України і виділив такі основні напрями: “свято-юрсько-москвофільський” та “народовецько-український” (він в свою чергу поділявся на “національно-консервативний” та “радикально-соціалістичний”) [191, с. 116]. Автор досить лояльно відносився до москвофіла І. Наумовича, бачив великі заслуги народовця В. Барвінського у відродженні “Дружнього Лихваря” та створенні газети “Діло” [191, с. 126, 136-141]. Свої найбільші незгоди він висловив дещо пізніше: “Ми не дамо інтересів селян на поталу соціалістам [193, с. 10]”.

Є. Олесницький писав: “Мене цікавила вже від університетських часів політична економія і в тій ділянці я працював дуже радо [191, с. 216]”. В своїх статтях дотримуючись трудової теорії вартості, проте в деяких випадках звертався до теорії граничної корисності [192].

На початку ХХ ст. Українська національно-демократична партія була найпопулярнішою на Західній Україні і вела за собою народні маси. Основним питанням у їх програмі була культурна, економічна та політична самостійність нашої держави. Лідер націонал-демократів І. Франко так говорив про умови життя в економічно розвинутих країнах: “Всюди проложено широкий, вільний шлях

свобідній думці, безмірно інтенсивній праці одиниці, всюди дозволено їй виявляти весь засіб її сили, бистроумності, оригінальності і глибини [105, с. 292]”.

Особливістю розвитку національного демократизму було те, що соціалістичні ідеали селянства його представники вбачали не в общинному землеволодінні, а у зрівняльному подушному переділі землі. Представники цієї течії економічні проблеми пов'язували з національними, всіма силами відстоювали інтереси пролетаріату, вимагали повернути землі у власність селян [231, с. 182].

Молодше покоління радикалів (Ю. Бачинський, М. Ганкевич та С. Вітик) вважало, що українські селяни не здатні швидко пристосуватися до нових умов економічного життя та вести товарне господарство, бо є типом “минулої доби”, “доби дерев'яного плуга [25, с. 55-56]”. В 1899 році вони на чолі з Ю. Бачинським утворили Українську соціал-демократичну партію (УСДП), метою якої було відстоювання інтересів робітників та політичної незалежності України, згодом її членом став В. Левинський. Друкованим органом був двотижневик “Воля” [30; 224, с. 125].

Серед повсякденних завдань соціал-демократів була організація страйків робітників та селян в боротьбі за підвищення оплати праці тощо. Велику увагу приділяла партія податковій політиці, організації освіти на західноукраїнських землях [23, с. 232; 30]. При виконанні поставлених завдань соціал-демократи застосовували соціалістичні ідеї та принципи. Націонал-демократи звинувачували їх в тому, що вони прагнуть запровадити колективну власність, “скасувати селянські дрібні і середні великі господарства, аби селяни позбулися своєї землі... [139, с. 11]”.

Ю. Бачинський (юрист за освітою) в своїх економічних працях досліджував становище українського народу під владою Австро-Угорщини, критикував австрійських соціал-демократів, які пригноблювали український розвиток, і приходив до висновку про необхідність політичного та економічного відокремлення України. В 1906 р. Ю. Бачинський написав статтю “Автономія України” [21]. В ній автор стверджує, що кожна нація повинна сама дбати про власні економічні та культурні потреби, а не догоджати інтересам панівної нації. Саме тому і важлива

автономія кожної народності і глибоко помиляються ті підневільні нації Росії, що вважають її шкідливою через незначну площу своєї території чи інші причини. За справедливими словами Ю. Бачинського, при автономії “Україна могла б якраз зайнятися собою, а не була б змушувана складати своє добро і працю в жертву другим”, “мала б в своїх руках і свої фінанси і свою торгівлю і свій промисл... [21, с. 6]”.

Особлива заслуга Ю. Бачинського, за словами професора С.М. Злупка, в тому, що він першим “пристосував марксизм до обґрунтування необхідності створення національних економіки і держави [103]”. На думку І. Франка, таке застосування соціалістичної теорії є оригінальним, сміливим та новаторським [301, с. 472].

Прихильником соціалізму був молодий вчений Володимир Левинський. Він був співробітником, а іноді й редактором, багатьох періодичних видань, зокрема “Вперед”, “Воля”, “Наш голос”, “Робітник”. З 1918 року жив у Відні [318].

Остап Терлецький у своїй праці “Москвофіли і народовці” сказав так: “Замість стояти на сторожі народних інтересів, вони пішли у правительственні лакеї [249, с. 4]”. С.М. Злупко засуджував народовців за те, що серед причин бідності українського селянства основними вони вважали п’янство та лінивство і зверхньо ставились до проблем бідноти, вислугувувались перед австрійським урядом [91, с. 19].

Як уже зазначалось, на Західній Україні активну участь у суспільно-економічному житті селян та вирішенні їхніх проблем брало духовенство. Внаслідок цього виділилась ще одна течія – християнсько-демократична. Християнсько-демократична думка у світі зародилася внаслідок реакції католиків Італії, Франції та Німеччини на націоналізм, лібералізм та соціалістичні ідеї. Така течія економічної думки розвивалася і в Україні, що С.М. Злупко назвав ознакою теоретичного багатства [100, с. 219, 223]. Її представники менше цікавилися питаннями політики, виступали за демократичний розвиток українського народу в гармонії із законами християнської етики та моралі, займались розв’язанням соціальних проблем народу, надавали йому матеріальну підтримку, проповідували ощадливість та працьовитість.

Яскравим представником християнсько-демократичної економічної думки на зламі XIX і XX століть на західноукраїнських землях був єпископ, а потім митрополит, Андрей Шептицький (1865-1944), а також отець Тит Войнаровський.

Серед усіх праць А. Шептицького варто відмітити послання “О квестії соціальной” (1904), котре сконцентрувало економічні та соціальні міркування А. Шептицького. Воно є цінним документом, що характеризує розвиток української економічної думки. В праці митрополит вказує на причину напруженості соціальних відносин та аномального стану суспільства, коли при шаленому збагаченні одних решта живе в небачених злиднях [158, с. 146]. На думку А. Шептицького, виною всьому є зміна способу виробництва та застосування машин, до чого економіка Західної України була ще не готова. Відмітимо, що заперечення необхідності технічного прогресу суперечило здобуткам світової економічної науки.

А. Шептицький стверджував, що сума заробітної плати повинна повністю забезпечити робітника та його сім'ю, належні заощадження на старість чи період непрацевдатності. Митрополит вважав гріхом затримувати працівникові платню, якою він повинен утримувати сім'ю, а також суттєво її занижувати, виключаючи при цьому можливість для заощадження [158, с. 145-151, 155].

А. Шептицький отримав докторські звання з філософії та богослов'я, був членом НТШ, почесним членом “Просвіти” [159, с. 2-4]. Його діяльність припала на період, коли особливої гостроти набули соціальні проблеми, якими переймалась і християнська церква.

І.Франко зазначав, що основна заслуга митрополита полягає в новаторстві - здатності говорити з народом на зрозумілій йому мові [291, Т. 45, с. 377]. Пастирські послання А. Шептицького завжди порушували соціально-економічні питання. До зацікавлення економічними проблемами митрополита спонукала енцикліка папи Льва XIII “Нові справи” (1891) з відображеними у ній поглядами на вирішення соціальних питань з дотриманням християнських цінностей [157, с. 35].

Митрополит, на відміну від своїх сучасників, західноукраїнських економістів останньої третини XIX – першої третини XX ст., відстоював приватну власність (послання “Християнська робота”, 1900 р. [305]), ліквідація якої, на його думку,

знищила б мотиви для ефективного господарювання. Колективізація, вважав А. Шептицький, відіб'є у людей бажання працювати.

Шептицький закликав, щоб духовенство надало людям підтримку у їх починаннях, захищало їх від визиску, допомагало збувати продукти праці. Це ми бачимо з наступних рядків: “Мусимо учити їх на цілій лінії і ошадності, надавати їй напрям найкорисніший для правдивого поступу економічного. Ми мусимо боронити їх перед визиском торгівлі і по можливості збуту для продукту їх праці [158, с. 142]”.

Поруч з митрополитом А. Шептицьким працював отець Тит Войнаровський, котрий також став на захист бідних селян і активно боровся з їх проблемами. Закінчивши відділення теології у Львівському університеті, Тит Войнаровський займався самоосвітою, вивчаючи, зокрема, українсько-польські економічні відносини. Він сприяв економічному розвитку селян, будучи багато років головою організації “Сільський господар [60, с. 34; 143, с. 115-116]”.

З 1910 р. Т. Войнаровський завідував коштами Галицької митрополії і проявив себе хорошим підприємцем. Отриманих прибутків вистачало на церковну діяльність митрополита А. Шептицького та великі пожертви на розвиток української нації [60; 318].

Зазначимо про схожість думок Войнаровського з Ю. Бачинським в твердженні: “Здобуття, однак, політичних прав без рівночасного забезпечення нації економічної незалежності не може бути тривким, коли навідворот в конституційній державі, добробут народу тим самим мусить дати йому права і значення політичне [59, с. 7]”.

Т. Войнаровський писав: “Основою суспільного ладу може бути лиш праця вільна, а наємна мала би бути толерована виїмково яко побічний заробок [61, с. 25]”. На думку вченого, наймана праця є неефективною, оскільки робітник не інтенсифікує своїх зусиль, розуміючи, що результат праці належатиме капіталістові, а він сам отримає лише невеличку частку. Праця на власне благо підкріплена моральним задоволенням і викликає бажання зробити якомога більше та краще.

Загалом Т. Войнаровський запевняв, що ідейна боротьба між москвофілами, радикалами тощо призводить до розколу сил та потенціалів і в результаті не приносить бажаного піднесення.

Отже, духовенство, брало активну участь у вирішенні економічних та соціальних проблем, ставало на захист інтересів бідних селян. Священнослужителі шукали чітких та реальних способів допомогти людям отримати засоби для існування, беручи за основу твердження, що сильна нація – це багата нація. Це багатство полягало не в жадібності, а в здатності задовольнити усі свої матеріальні потреби в їжі, одязі, заощадженнях на випадок непрацездатності тощо. Серед найактивніших діячів варто виділити митрополита А. Шептицького та отця Т. Войнаровського. Вони, маючи певний доступ до влади, старалися використати її на благо бідних селян і захищав їхні інтереси, подавали приклади виховання нового самодостатнього покоління, закликали до ощадливості та працьовитості.

Основні течії економічної думки Західної України останньої третини ХІХ – першої третини ХХ століття визначалися під впливом політичних та соціально-економічних процесів, які відбувалися в той час. В ході боротьби навколо головних суспільних проблем виокремилися основні напрямки суспільно-політичної та економічної думки, розвиток яких графічно зображений в Додатку В.

2.3. Вплив західноєвропейської науки на розвиток економічної думки в Західній Україні

Розвиток економічної думки України, а також західної її частини зокрема, в останній третині ХІХ – першій третині ХХ ст. проходив у нерозривному зв'язку із розвитком та поширенням передових теорій та течій економічної думки світу, особливо Західної Європи.

На початку ХІХ ст. сформувалися нові економічні науки. В окремі дисципліни виділилися історія економічної думки, економічна історія, фінанси, статистика та інші. В ХІХ ст. особливою популярністю та загальним визнанням серед вчених-

економістів користувалася доктрина Адама Сміта. Не зважаючи на корективи та доповнення його послідовників, незмінними в класичній економічній школі залишилися принцип невтручання держави в економіку, способи міжнародної торгівлі та методологія дослідження. Якщо А. Сміт та його послідовники вбачали національне багатство як суму індивідуальних багатств, то його критики визначали пряму залежність національного добробуту від могутності держави.

Обговорення західноукраїнських економістів викликали ідеї утопічного комунізму, що панували у Франції XVIII ст., зокрема Мореллі, Г. Б. де Маблі, Жан-Жака Руссо. Мореллі стверджував, що приватна власність спричинює економічну і політичну нерівність, породжує такі недоліки, як пожадливість, самолюбство, хитрість. Тому виникнення суспільства, заснованого на розумних засадах, можливе лише в разі знищення приватної власності. Мореллі проголошував три “основних і священних” закони, які зможуть ліквідувати недоліки суспільства: забезпечення всіх реальним правом на працю, правом почергового заміщення державних посад і надання всім громадянам гарантії забезпечення всіма необхідними матеріальними благами за рахунок суспільства; ліквідація приватної власності і встановлення суспільної власності на все (крім речей особистого користування); встановлення обов'язку кожного громадянина працювати на користь суспільства відповідно до своїх сил, таланту і віку.

Представник утопічного соціалізму Г. Б. де Маблі вважав ідеалом комуністичне суспільство, в якому немає приватної власності і недоліків, які вона породжує. Майнова рівність, на його думку, об'єднує всіх людей і виховує почуття доброти, взаємної любові та дружби.

Утопіст Жан-Жак Руссо, причину виникнення нерівності вбачав також у приватній власності, проте не виступав за цілковиту її ліквідацію, а висунув утопічну теорію зрівняльного розподілу приватної власності як засіб знищення поділу суспільства на багатих і бідних.

В XIX ст. думки про необхідність утвердження рівності, свободи і братерства набрали ще більшої сили, стали наукою та розвивались у світі. Пізній утопічний

соціалізм представлений працями відомих мислителів Франції Р. А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є та англійця Р. Оуена.

Р. А. Сен-Сімон (1760 – 1825) головними чинниками розвитку суспільства вважав розвиток науки, розуму і свідомості, а економічним чинникам і класовій боротьбі відводив другорядну роль. На його думку, в новій суспільній організації асоціація замінить конкуренцію, всі будуть зобов'язані працювати на користь людства і їх праця оцінюватиметься за принципом: “від кожного – по здібностях, кожному – по його внеску”. В даному суспільстві не мають права на існування землевласники і лихварі, проте залишиться приватна власність. Все це на думку мислителя дозволить позбутися анархії виробництва і забезпечити плановість та централізм в управлінні економікою.

Головною ідеєю Ш.Фур'є є досягнення соціальної гармонії, яка можлива лише в суспільстві, побудованому на засадах справедливості і рівності, ліквідації приватної власності, яка породжує конкуренцію, анархію і призводить до несправедливого і нерівномірного розподілу багатства. Досягти соціальну гармонію можливо при асоціативній формі організації суспільства.

На відміну від французьких утопістів, які заперечували класичну політичну економію, Р. Оуен був прихильником трудової теорії вартості Д. Рікардо і вважав працю єдиним джерелом вартості. Проте, він вважав, що при капіталізмі закон вартості не діє, так як більша частина продукту попадає капіталістам і землевласникам. Вихід із даної ситуації – реорганізація існуючого суспільства і створення такого ладу, де будуть відсутні бідність і безробіття. Такий лад він назвав соціалізмом. Характерні риси утопічної моделі ідеального суспільного устрою Р. Оуена: відсутність приватної власності, організація кооперативної праці на засадах суспільної власності, рівність громадян у правах і обов'язках; первинні клітинки соціалістичного ладу – кооперовані общини, які засновані на принципі єдності праці і споживання; праця є єдиним мірилом цінності і є обов'язковою для всіх; використання принципу розподілу: від кожного за здібностями, кожному за працею; ліквідація протилежностей між містом і селом.

На відміну від Сен-Сімона, його учень і послідовник Сент-Аман Базар висунув ідею ліквідації приватної власності. Він вважав, що на її основі неможливо організувати головну ідею вчення Сен-Сімона - планомірну організацію суспільного виробництва, яка вимагала раціонального розподілу знарядь праці по галузям і регіонам, і виробництво продукції у відповідності до потреб суспільства.

Соціаліст-утопіст Луї Блан (1811-1882) в своїх утопічних поглядах представляв дрібнобуржуазний демократичний устрій. Основу його соціалізму становить ідея «громадських майстерень» – виробничих кооперативів з виборним управлінням Мінпаливенерго і рівної оплати праці.

П. Ж. Прудон вважав необхідним “впорядкувати” обмін, усунути конкуренцію і забезпечити справедливий трудовий еквівалентний обмін. Для організації „справедливого обміну” продукцією П. Ж. Прудон пропонував створити обмінний банк, “Народний банк”. Завдання цього банку – обмінювати продукти товаровиробників на спеціальні трудові талони або “робочі гроші”, на яких було б вказано, скільки часу витрачено на виробництво зданого до банку товару. Через введення „робочих грошей” і усунення реальних грошей П. Ж. Прудон сподівався встановити в суспільстві рівність і справедливість, позбутися експлуатації. В основі такого підходу – ідея Ж. Б. Сея про безпосередній обмін: продукт обмінюється на продукт.

Зазначимо, що саме соціалісти-утопісти вперше поставили питання про соціалізм, як нову систему організації виробництва. Дослідниця Н.О.Татаренко назвала ідею соціалістичної організації суспільства – винаходом XIX ст. [127, с. 174]. Вчені соціалісти-утопісти виступали за знищення приватної власності і створили теоретичну основу, ідеї та формули якої стали основою соціалістичних доктрин XIX-XX століть. Вони вважали, що такий лад забезпечить вищу продуктивність праці та кращу організацію виробництва, а це, в свою чергу, призведе до якісно нового рівня забезпечення потреб. Рівність соціалісти-утопісти трактували як можливість працювати та отримувати доходи з результатів своєї праці, мати гарантовані блага із суспільних фондів споживання. Водночас вони не визнавали рівності потреб та здібностей.

Марксизм як новий напрям формувався на основі класичної англійської політекономії, німецької філософії та французького утопічного соціалізму. Засновниками теорії марксизму були німецькі вчені К. Маркс та Ф. Енгельс. В основу своїх досліджень вони поклали історичний метод та хронологічний підхід до аналізу економічних явищ та процесу еволюції суспільства. Таким чином, індивідуум виступав лише часткою всього суспільства, а реалізація його інтересів залежала від інтересів загальнодержавних. Серед здобутків класичної школи марксисти використали метод наукової абстракції, який, на думку критиків, заважав практичному застосуванню економічної теорії. Нагадаємо, класична теорія вважала ознакою розвитку суспільства задоволення індивідуальних інтересів, сила протистояння яких визначає напрямки розвитку економіки.

Врешті, марксисти вважали, що сили соціально-економічного розвитку визначаються боротьбою інтересів, а суспільство розглядається як боротьба класів. Нагадаємо, Д. Рікардо стверджував, що землевласник, капіталіст та найманий працівник ведуть постійну боротьбу за більшу частку кінцевого продукту.

К. Маркс та Ф. Енгельс виступали проти капіталізму, який був побудований на приватній власності. Вони вважали, що приватна власність є причиною зубожіння суспільства та економічних криз.

Вчений дав визначення, що капітал – це вартість, яка сама зростає [151, с. 256]. К. Маркс в процесі своїх економічних досліджень зрозумів, що ціну товару встановлює не лише затрачена праця, а весь капітал, використаний в процесі виробництва. В праці “Капітал” вчений велику увагу приділив вивченню виробництва додаткової вартості, яка, за його словами, є надлишком вартості товару від вартості спожитих засобів виробництва і робочої сили. К. Маркс зазначав, що капіталізація частини додаткової вартості називається процесом капіталістичного нагромадження, на який впливають: продуктивність праці, ступінь експлуатації робітників, розмір додаткової вартості, яку капіталіст використовує для особистого споживання, розмір авансованого капіталу, величина амортизаційних відрахувань. Наслідком процесу капіталістичного нагромадження є концентрація капіталу, яка, за визначенням К. Маркса, є процесом зростання індивідуального капіталу внаслідок

нагромадження під впливом конкурентної боротьби. Внаслідок таких досліджень вчений сформулював закон відновного перенаселення при капіталізмі.

На відміну від класичної політекономії, К. Маркс виділив п'ять функцій грошей: міри вартості, засобу платежу, засобу обігу, засобу створення скарбів та засобу нагромадження, світових грошей. Досліджуючи капітал в грошовій формі, К. Маркс відзначив, що гроші, які не задіяні у виробництві перестають бути капіталом, оскільки не приносять прибутку. Тому такі гроші віддають в позику під відсотки, які і є бажаним прибутком. В такому випадку виробник поступається частиною свого прибутку на користь позичальника. Стосовно банків К. Маркс зазначав, що вони сприяють прискоренню виробництва та концентрації капіталу, а тому суттєво впливають на економіку.

Досліджуючи земельну ренту, вчений першим поділив її на абсолютну та диференційну (в залежності від відносин власник-користувач). Суть абсолютної ренти К. Маркс пояснив з позицій трудової теорії вартості з врахуванням особливостей ціноутворення в аграрному секторі. При розгляді диференційної ренти вчений відкинув вплив закону спадної родючості ґрунту Д. Рікардо, оскільки ціна на сільгосппродукцію визначається як середня ціна виробництва на гірших землях.

Марксистська теорія критикувала капіталістичне суспільство і наголошувала на необхідності переходу до комуністичного ладу. В працях К. Маркса та Ф. Енгельса капіталісти виступали експлуататорами, які привласнювали собі результати праці найманих робітників у вигляді прибутку, а натомість працівник отримував лише мінімум для проживання. К. Маркс писав, що на відтворення власної вартості робітник затрачає лише частину робочого часу, а решту – на відновлення вартості засобів виробництва та на створення додаткової вартості, що належатиме капіталістові. Отже, між робітником та капіталістом відносини завжди нерівноправні і вони є причиною економічного та соціального протистояння між ними.

На економічну думку західноукраїнських земель мав вплив розвиток польської економічної науки, оскільки окремі польські вчені викладали в західноукраїнських університетах, формували економічний світогляд молодих

вчених. Економічній думці Польщі досліджуваного періоду характерне панування ліберальних поглядів на сутність господарських процесів та поступовий перехід до антиліберальних уявлень.

Одним із напрямків економічної думки Польщі був лібералізм, що передбачав невтручання держави в економіку і сформувався під впливом класичної, лозанської, кембріджської та австрійської шкіл. Перша праця представника ліберального напрямку Краківської школи Адама Кшижановського (1873-1963) була присвячена проблемам земельної власності в Галичині. Більш зрілі роботи вченого - “Аграрні дослідження” (1900), “Теорія Мальтуса” (1908), “Гроші” (1911), “Вчення про гроші і кредит” (1919), “Принципи економіки” (1919) та інші [116, с. 154].

Варто відзначити методологічну роботу одного з найвидатніших польських економістів, засновників та керівників Познанського наукового центру Едварда Тайлора (1884-1964) “Статика і динаміка в економічній теорії” (1919), написану під впливом неокласичної школи (особливо поглядів А. Маршала). Як і Й. Шумпетер, вчений трактував розвиток як стрибкоподібний процес. Він залишався осторонь від соціалістичних вчень, а також критикував погляди С. Гломбінського на предмет та методи економічної науки. Е. Тайлор вважав, що “всі елементи економічного життя залишаються між собою в тісній залежності [381, с. 4]”, зміна одного з них призводить до зміни інших і економічна система після цього змушена шукати новий стан рівноваги.

Близьким до поглядів Т. Бжеського було розуміння економічних проблем Леоном Владиславом Белегейсенем. Результатом його досліджень в аграрній сфері стали його праця “Господарський розвиток сучасного польського села” (1916-1917) та реферат “Теорія дрібної та великої власності” [352; 353].

До антиліберального напрямку належали прихильники історичної школи С. Гломбінський та С. Грабський. Також сюди варто віднести католицький солідаризм, представники якого підтримували ідею посилення державного втручання в економіку. Проте, на думку російського дослідника С.А. Квасова, комплекс теоретичних ідей цієї течії не мав вагомого значення в розвитку економічної думки Польщі через недостатню оригінальність, схожість на симбіоз

етико-соціально-економічних поглядів [116, с. 96]. Проте, на нашу думку, католицький солідаризм як течія світової економічної думки має своє вагоме значення. Зокрема, праця Льва XIII “*Rerum novarum*” (1891) відіграла вирішальну роль у формуванні економічного світогляду митрополита А. Шептицького. Визначальним є також радикальне послання папи Пія XI “*Quadregesimo anno*”.

З українським журналом “Економіст” співпрацював представник неолібералізму Едвард Липинський, прогресивний економіст, якого різні дослідники відносили до марксистів, чи то соціалістів, або ж просто до лівих.

В 1888-1890 роках у Львові опублікував свою соціологічну працю “Історія суспільного руху в XVII і XX століттях” представник марксистської школи в Польщі Болеслав Лимановський (1835-1935). Варто зауважити, що вчений при цьому в згаданій праці, зокрема, критикує трудову теорію вартості та не вважає класову боротьбу головною рушійною силою соціально-економічного прогресу [368, с. 252-253]. Основною проблемою усіх послідовників марксизму в польській економічній науці було теоретичне обґрунтування необхідності революційної заміни капіталістичних відносин соціалістичними.

Економічна наука в університетах Західної України була представлена вченими-економістами польського, німецького та австрійського походження. Їхній вплив на розвиток західноукраїнської економічної думки розглянуто в пункті 1.3 даної дисертаційної роботи.

В середині 70-х років XIX ст. серед західноукраїнської молоді поширюються соціалістичні ідеї. Цьому посприяла поява нелегальних брошур соціалістичного спрямування “Парова машина”, “Про бідність”, “Правда” (останній твір був переробленим із “Хитрої механіки” росіянина Кракчинського) С. Подолинського та “Правдиве слово хлібороба до своїх земляків” Ф. Волховського, які видавались у Відні і нелегально розповсюджувалися серед інтелігенції та простого народу Галичини. Серед членів нелегальних соціалістичних гуртків популярною була брошура поляка Ш. Дікштейна “Хто чим живе?”, яка популяризувала теорію додаткової вартості К. Маркса, викладену в першому томі його “Капіталу” [148, с. 28]. Твори К. Маркса та Ф. Енгельса, П. Лафарга, А. Бебеля, В. Лібкнехта з 1874 р.

надходили в бібліотеку Чернівецького університету та були доступними для викладачів і студентів [324, с. 22].

Дослідник А. Пашук зазначав, що вищезгадані праці посприяли розвитку радикальних поглядів в економічній думці [219, с. 76]. Особливо соціалістичними брошурами зацікавилися І. Франко, М. Левицький, М. Павлик із сестрою Анною, О. Терлецький, а згодом і Кость Паньківський [52, с. 10-11; 131, с. 42]. Робітники та інтелігенція мали також змогу ознайомлюватись із творами Ф. Лассаля, М. Чернишевського, К. Маркса та інших представників соціалістичної теорії.

Першим західноукраїнським вченим, який ознайомився з брошурами С. Подолинського та Ф. Волховського, був Остап Терлецький (1850-1902). Марксизм здійснив значний вплив на світогляд О.Терлецького, про що також стверджують дослідники Л.Я. Корнійчук, В.П. Ключко та В.К. Гаркавко [119, с. 34; 127, с. 312]. На судовому процесі він відверто заявив, що є соціалістом за переконаннями. Вчений висловив думку, що існуючий лад “повинен бути змінений [307, арк. 4]”. А в який спосіб “тота зміна переведена може бути, то я сказати не можу, бо се залежить від народу [307, арк. 4]”. Вчений не визнавав своєї вини бунтівника, оскільки основою своєї соціалістичної пропаганди вважав пояснення народів його реального становища. Капіталізм О. Терлецький критикував за те, що він ґрунтується на експлуатації великої кількості робітничого народу і призводить до збагачення непродуктивної меншості - капіталістів.

В 1876 р. І. Франко познайомився з соціалістичними працями видатного мислителя-революціонера з Наддніпрянської України Сергія Подолинського “Парова машина”, “Ремесла й фабрики на Україні”, “Про бідність” та багатьма іншими, що містили окремі ідеї марксистської теорії [91, с. 21; 218, с. 100; 219, с. 78, 81]. Праці Подолинського він не лише читав та зберігав у власній бібліотеці, а й поширював серед селян Західної України [219, с. 78-79; 290, Т. 20, с. 19, 29]. З брошур С. Подолинського вчений перейняв соціалістичні та революційні ідеї, в тому числі й відносно боротьби з капіталізмом.

Ідеї та пропозиції М. Павлика змінити існуючий лад розкривають його економічні погляди як прихильника марксизму. Варто зазначити, що С.М. Злупко

писав про близьке сприйняття М. Павликом поглядів соціалістів-утопістів та відсутність наукової підготовленості до сприйняття соціалістичних доктрин. І. Франко високо оцінював М. Павлика за його вміння цілісно описати картину майбутнього життя із соціалістичним ладом. Таким аргументованим описам в деталях не могла заперечити навіть високо освічена людина [276, с. 186].

На світогляд М. Павлика, як і І. Франка, великий вплив здійснив М. Драгоманов, пропагуючи соціалістичні ідеї та закликаючи до радикальних заходів. Був обізнаний вчений з творами революційних демократів, працями Маркса та Енгельса, в тому числі й з “Капіталом”. М. Павлик часто цитував цих вчених, підтверджуючи власні висновки, а також позитивно відгукнувся про теорію К. Маркса у статті “Кароль Маркс”, який першим науково довів, що капітал твориться внаслідок недоплати робітникам за їх працю [199, с. 21-22]. Також М. Павлик підтримував трудову теорію вартості.

Захопившись соціалістичними ідеями, в своїх працях М. Павлик пропонує замінити капіталістичний лад соціалістичним. На його думку, такі зміни варто здійснювати шляхом еволюції свідомості людей, хоча можливі й революційні дії [320, арк. 55]. М. Павлик вважав, основою такого суспільства має стати колективна власність та колективне господарювання. За його словами, впровадження справедливого ладу та ліквідація приватної власності можливі лише при соціалізмі. А соціалізм в його розумінні – “це средство до поправки життя, ... він для нас світло, при котрім придивляємось життю нашого народу, його потребам і підйомам... [222, с. 9]”.

Соціалізм у Павлика набував особливого змалювання та обдуманості в деталях, слугував інтересам народу та був покликаний змінити їхнє життя, оскільки він був ще письменником. Однак, вчений не погоджувався з марксистами, що лише остаточно збіднілий пролетаріат знищить капіталістів та заведе новий соціалістичний лад: “...скрізь там, де тепер навіть дуже широкий ґрунтовий індивідуалізм, - соціалістичний лад буде заведений далеко скорше, ніж усі стануть наймитами [223, с. 132]”. На протигагу твердженням Маркса, насправді боротьбу з капіталістами вели робітники з певним статком. Не погодився Павлик і з Марксовою

теорією концентрації капіталу. Для обґрунтування своєї думки він привів приклад зростання кількості робітничих товариств у Франції.

Водночас М. Павлик погоджувався з автором “Капіталу” в тому, що велике виробництво все більше конкурує та перемагає над дрібним. Тому вчений був солідарний із І. Франком і пропонував створювати великі господарства – товариства, спілки тощо. Закликаючи до боротьби та захисту нужденних, дрібних власників, вчений писав: “Можливо на чію думку, се й несоціалістичне, та за те воно людске... Нехай трохи очуняють та, при більшім статку, більше просвітяться, то потім будуть тим ліпшими членами спільної господарки [201, с. 138-139]”.

М. Павлик велику роль відводив робітним квиткам. За пропозицією вченого, вони мали б замінити гроші. На квитках зазначалася б кількість днів, відпрацьованих робітником. За такі гроші люди змогли б одержати їжу, одяг та задовільнити інші свої потреби, “але ніхто не зможе купити за квитки на власність ані громадського ґрунту, ані млина, ані магазинів, ані пасовиська, ані ставу, ані нічого такого... Таким чином, одні не зможуть забагатіти на кошт других, і це й забезпечить усіх робітних людей від їх теперішньої нерівності й бідності [204, с. 587]”. Така пропозиція безгрошового ведення господарства і розподілу продукції в суспільстві свідчить про близькість поглядів М. Павлика до утопічних. На прикладі сьогодення можемо засвідчити можливість існування товарно-грошових відносин без абсолютного застосування готівки, хоча інші види грошей (електронні, чеки, векселі тощо) існують.

Загалом, хочемо відзначити, що не зважаючи на критику М. Павликом окремих тверджень К. Маркса, його погляди були надто захоплені соціалістичними ідеями, були близькими до соціалістів-утопістів. Як і останні, галицький вчений мріяв про суспільство, що зможе вести облік витрат праці та розподіл продукції без грошей [204, с. 587], ряді питань був непослідовним. Світогляд М. Павлика не зазнав подальшої еволюції в демократичному напрямку.

Захопився соціалістичними ідеями та теорією К. Маркса С. Данилович, який закликав народ до боротьби за утвердження справедливого суспільного ладу – соціалістичного [74, с. 28; 191, с. 142-144]. В 1893 р. С. Данилович написав статтю

“Кароль Маркс” [73], що була присвячена 10-тиліттю з дня смерті автора “Капіталу”. С. Данилович першим цілісно виклав зміст всіх трьох томів “Капіталу” К. Маркса на українській мові, отримавши при цьому позитивний відгук соціал-демократа Володимира Левинського: “Можна бути вдячним авторові, що перший у нас спопуляризував теорію земельної ренти Маркса [136, с. 34]”. Сам С. Данилович писав: “я стою на становищі наукового соціалізму, котрий є лише продовжене клясичної школи науки економії [72, с. 6]”. Захоплюючись “Капіталом” К. Маркса, галицький вчений вважав, що його автор “науку соціалізму представив найгрунтовніше [74, с. 28]”.

Про те, що В. Навроцький використовував теоретичні висновки А. Сміта та Д. Рікардо свідчить, зокрема те, що він підтримував та розвивав трудову теорію вартості: “щоб мати щось, цебто вартість, треба докласти людську працю [164, с. 295]”. Особливе занепокоєння викликало у нього стремління заробітної плати “до крайнього заниження [168, с. 5]”. Згідно з трудовою теорією вартості В. Навроцький розумів також поняття “продуктивної” праці. До неї відносив працю народних мас, які створюють матеріальні блага [164, с. 286]. Праця, яка не відповідає інтересам суспільної більшості не є продуктивною.

За твердженням В. Левинського, Навроцький “мав певні симпатії для селянського соціалізму [138, с. 13]”. Вивчаючи західноєвропейські соціалістичні теорії, В. Навроцький зіткнувся з багатьма суперечностями зі сторони демократії та гуманізму. Врешті вчений дійшов висновку, що в реальному житті соціалістичний ідеал є нездійсненним. Він відмовився піддавати критиці соціалістичні брошури О. Терлецького і не виявив бажання з ними ознайомитись [237, с. 88], але став на бік галицьких соціалістів у статті “Нагінка над соціалістами і польська преса” під час процесу над ними 1877 р. [166, с. 512]. Таким чином, можемо зробити висновок, що В. Навроцький набагато швидше від своїх сучасників, в тому числі і І. Франка, зрозумів неможливість застосування на практиці багатьох ідей соціалізму та одержання очікуваного результату.

Праця Ю. Бачинського “По поводу еміграції” зазнала нищівної критики з боку М. Драгоманова, оскільки була написана на основі “Капіталу” К. Маркса [22, с. 36].

М. Драгоманов критикував Ю. Бачинського за те, що він надто просто трактував економічні проблеми та захоплювався соціалістичними доктринами [22, с. 55-56]. Соціалістичну теорію Маркса та Енгельса Ю. Бачинський розглядав та захищав в статті “Пару слів в відповідь “Ділу” і “Галичанови” [24]. У своїй монографії “Україна *irredenta*” він непохитно стояв на принципах наукового соціалізму, опираючись на марксистську схему зміни способу виробництва. Ю. Бачинський вперше на основі економічних фактів обгрунтував необхідність існування України як незалежної держави. Вчений зробив висновок: “чим більше розвивається капіталістична продукція, тим більше дається відчувати потреба державного авторитету [25, с. 18]”.

Ще в студенські роки соціалістичними ідеями та марксистською теорією захопився Володимир Левинський, сприймаючи їх в руслі австромарксизму, ідеологами якого були К. Реннер, О. Бауер та Ф. Адлер. Чітко прослідковуємо наслідування В. Левинським поглядів К. Маркса в праці “Що таке соціалізм”, де автор ділить світ на дві половини: “купка панів та мільйони робочого люду [140, с. 2]”. За словами В. Левинського, перші соціалісти Роберт Оуен, Сен Сімон, Шарль Фур’є, які виступили за знесення приватної власності та заведення справедливого ладу в суспільстві, пішли дещо хибним шляхом і їх ідеї набули утопічного характеру. В. Левинський вважав, що Маркс та Енгельс поставили соціалізм “на правдивий і твердий ґрунт [140, с. 18].”

В. Левинський визнавав переваги великого виробництва над дрібним та неконкурентноспроможність дрібних товаровиробників. В своїй праці “Що таке соціалізм” вчений чітко перелічив основні принципи майбутньої організації виробництва: охорона життя та здоров’я людини, 8-годинний робочий день, заборона використання на фабриках праці дітей та вагітних жінок, безкоштовна лікарська допомога, страхування на випадок втрати працездатності, пенсійне забезпечення [140, с. 26]. Позитивним у роботі В. Левинського є те, що він вперше чітко визначив основні соціальні гарантії в умовах встановлення соціалістичного ладу.

В праці “Що таке соціалізм” В. Левинський проаналізував розвиток суспільства від найдавніших часів, прослідкував появу поділу праці, грошей, торгівлі, податків, надлишку продукції для обміну та продажу, приватної власності. В. Левинський здійснив аналіз причини, через які одні люди почали експлуатувати інших та наживати багатства: капіталіст, маючи землі та засоби праці, винаймає робітника і оплачує його роботу, але не в повному обсязі; ця додаткова неоплачена праця, за словами В. Левинського, і приносить зиск для капіталіста і веде до накопичення його багатств. А робітник, який і створив це багатство отримує рівно стільки, скільки йому необхідно для виживання та відновлення власної працездатності. Вчений зробив висновок, що приватна власність – джерело несправедливого визиску працюючих [140, с. 2-15]. Саме в цих думках чітко прослідковуємо наслідування В. Левинським поглядів К. Маркса.

В. Левинський писав: “Щасливі будуть ті, що житимуть в соціалістичному ладі [140, с. 32]” і дав своє, досить просте на нашу думку, визначення поняттю “соціалізм”: “то загальний вираз дійсних громадських відносин всюди, у всіх країнах, де тільки є бідність, нужда, визиск і неволя працюючих мас. ...його не винайшов ані не відкрив сей або той чоловік, котрому захотілось реформувати світ [139, с. 4]”.

Але, на противагу вченим, котрі захопилися ідеями марксизму та соціалізму, були ті, хто категорично не сприймав їх як економічні вчення та гостро критикував.

Як і всі народовці, Д. Танячкевич був противником соціалізму і вважав, що “таку доктрину можуть голосити лише теоретики, котрі не переходили практичних курсів фізіології господарських мас [241, с. 20]”. Своє відношення до цього питання Д. Танячкевич висловив також у праці “Соціалісти між семінаристами” [179].

В. Барвінський виступав проти соціалістичних доктрин, стверджуючи, що завести колективне господарювання та рівний розподіл неможливо. Це призведе до лінощів одних людей та зниження продуктивності праці інших [173, арк. 4]. В. Барвінський заявив: “Наш народ так високо цінить індивідуальну власність, що за ніяку ціну її не зречеться [3, с. 380]”.

Критикуючи соціалістичні брошури С. Подолинського, вчений писав: “Шкода, що люди псують час на такі праці, маючи під руками багато важнішої [236, с. 279]”. Трудову теорію вартості В. Барвінський вважав перестарілою теорією А. Сміта. Він відкинув твердження, що в основі вартості товару лежить праця, схилившись до теорії граничної корисності, яка на той час утверджувалась, що свідчить про зацікавленість В. Барвінського розвитком світової економічної науки. В. Барвінський вважав, що на вартість товару впливає індивідуальна праця, яка проводиться з різною технічною озброєністю, а також інші фактори процесу виробництва. Врешті-решт, ціна виробів визначається їх граничною корисністю [4, с. 92].

В.Г. Барвінський стверджував, що завести колективне господарювання та рівний розподіл неможливо, бо це призведе до лінощів одних людей та зниження продуктивності праці інших. Критикуючи К. Маркса, В. Барвінський вважав, що праця є приватною і не може характеризуватися як середня суспільна затрата робочої сили [14, с. 62]. За словами І. Франка, В. Барвінський “подав дуже влучну критику тодішнього наївного, так сказати, народовольського соціалізму [291, Т. 41, с. 375]”.

Проти таких систем суспільної реформи як колективізм та державний соціалізм виступав громадський діяч, агроном за освітою, організатор кооперативного руху в Україні – Кость Паньківський. Він вважав, що його програма кооперації здатна мати “відрубний характер” супроти вищезгаданих систем. К.Паньківський в кооператизмі сподівався знайти цілу програму реформи суспільного ладу, яка б забезпечила демократизацію нашого громадянства [51, с. 38].

Митрополит вважав соціалістичні ідеї утопічними [158, с. 143-144] і серед своїх завдань вбачав також відвернення віруючих від захоплення соціалістичними доктринами. Вчений зазначав, що абсолютна економічна рівність є неможливою та неефективною, оскільки люди різняться за своїми потребами і працюють старанніше, коли мають можливість задовольнити будь-які з них. При соціалізмі ж створюється певний мінімум для виживання. А. Шептицький відкидав твердження

соціалістів, що капітал і праця перебувають у “природній суперечності [158, с. 145]”: “Капітал не обійдеться без праці, а праця – потреба капіталу [158, с. 146]”. Але гріхом є використовувати капітал нечесно, робити з працівників невільників, затримувати їм платню.

На відміну від соціал-демократів, А. Шептицький виступав на захисті дрібних товаровиробників. Він зазначав, що капітал має величезну силу, але скупчений в руках небагатьох. Тому решта бідного населення залишились осторонь цього легкого збагачення та були беззахисними перед зростанням конкуренції [158, с. 138-140].

Праця Андрея Шептицького “О квестії соціальной” зацікавила Івана Франка, який, попри своєрідне ставлення до духовенства, у критичній праці “Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм” [291, Т. 45, с. 377-400] загалом погодився з багатьма твердженнями митрополита. Однак, в дечому І. Франко і не погодився з душпастирем: “Не в тім суть сучасного соціального питання, що продукція і комунікація дізнали перевороту, що витворилися великі капітали, що загострила всесвітня конкуренція, а в тім, що наслідком тих і многих інших економічних факторів перемінився давній устрій суспільності, починаючи від сім’ї, а кінчаючи державою... [291, Т. 45, с. 389]”. Будучи противником приватної власності, І. Франко зауважив, що високі податки, капітал та борги “перетворюють власність на землю у юридичну функцію. Хто цього не знає, той не бере до уваги елементарних фактів, а отже не знає азбуки соціальної квестії [291, Т. 45, с. 395]”. Не сприйняв Іван Франко і того, що митрополит виправдовував існування рабовласницького ладу. Та, попри всі незгоди, він закликав звернути увагу на вирішення соціального питання в посланні “О квестії соціальной”.

Особливої уваги заслуговує сприйняття теорії марксизму викладачем Чернівецького університету Й. Шумпетером, який в ході власних досліджень намагався створити теоретичну схему на протипагу марксизму. Варто зазначити, що при цьому вчений як захоплювався інтелектом та логікою К. Маркса так і ставив під сумнів його внесок в розвиток економічної науки. Й. Шумпетер не сприймав ідеологічного спрямування марксизму, поняття соціальних класів і класової

боротьби, діалектичного підходу до вивчення суспільних явищ, трудової теорії вартості. Питання співставлення ідей К. Маркса та Й. Шумпетера знайшло відображення в працях дослідників різних країн: У. Баумоля [351], Сигето Цуру [382], Мохамеда Хана [371], А. Марті [370] та інших.

І. Витанович так говорив про розвиток ідей соціалізму на Західній Україні: “...західний соціалізм, у якому тоді ще переважали етичні елементи й демократизм, - галицькі народовці намагалися погоджувати із своїм націоналізмом, тобто палкою любов’ю до поневоленого краю й народу, та із своїм християнським світоглядом і національними традиціями [51, с. 87]”. Українські вчені зробили значний крок у бік наукового соціалізму, але, на думку дослідника Д.Ф. Вірника, не стали марксистами, оскільки їх світогляд носив утопічний характер [172, с. 250-257].

Зазначимо, що викладачі західноукраїнських університетів іноземного походження відіграли важливу роль у формуванні основи економічних знань студентської молоді, оскільки сприяли поширенню економічних думок та течій з Європи, їх обговоренню та аналізу, цілісному формуванню світогляду покоління майбутніх науковців. Проте, саме через іноземне походження вони не були зацікавлені у розвитку економічного мислення українських студентів, формуванні їх як науковців, а лише поширювали власні судження та переконання. Натомість, окремі факти, особливості економічної думки та економічних процесів України часто могли упускатись чи перекручуватись.

Розповсюдження соціалістичних ідей та популяризація “Капіталу” К.Маркса значно вплинули на формування ідей та думок західноукраїнських вчених. Особливо підтримувались ідеї соціальної рівності, але, на відміну від соціалістів західноукраїнські вчені не були прихильниками знищення приватної власності, а навпаки виступали за подушний переділ земель. Проте, досвід вивчення цієї теорії був корисним для деяких вчених і привів їх до прогресу ідей та думок в майбутньому, зокрема на прикладі І. Франка.

2.4. Місце І. Франка в процесі формування економічної думки західноукраїнських земель останньої третини ХІХ – першої третини ХХ ст.

Серед усіх діячів суспільно політичного та наукового життя Західної України останньої третини ХІХ – першої третини ХХ ст. особливою наполегливістю, всестороннім розвитком та незчисленною кількістю економічних праць відзначився письменник, економіст, філософ, історик та політик – Іван Якович Франко (1856-1916), відомий українцям як поет та письменник, але далеко не всім блискучими економічними знаннями. Окремі біографічні дані І.Франка подано в Додатку Д.

С. М. Злупко також зазначав, що з огляду на глибокі економічні знання І. Франка часто залучали до праці над економічними програмами [98, с. 55], зокрема радикальної та національно-демократичної партій.

Своїми працями та перекладами світових надбань економічної науки І. Франко зробив значний внесок у розвиток української економічної термінології, яка на той час лише формувалася з появою ґрунтовних наукових праць. Перекладаючи іноземні джерела з теорії економічної думки, вчений запозичував іншомовні слова та вводив їх у використання в українській термінології. Працюючи над перекладами “Капіталу” К. Маркса та праць Енгельса, І. Франко ввів у використання перекладені з німецької поняття “надвишка витворів” [289, с. 72], “замінна та ужиткова вартість” [290, Т. 19, с. 249], сталий, замінний, промисловий, грошовий та купецький капітал [280, с. 109; 288, с. 88], “капіталістична продукція” [290, Т. 19, с. 227], даючи при цьому їм короткі пояснення. З російської термінології були взяті терміни “мінова вартість”, “додатковий продукт”, “додаткова вартість”, “додаткова праця”, “безробіття”, “матеріальні средства” тощо [280, с. 112]. З польської та німецької мов запозичені вченим також слова банкрутство (банкруцтво, банкрутоване) [268, с. 54; 280, с. 114, 117], концентрація (концентруване) [280, с. 113; 296, с. 310], білянс, бухгалтерія, бюджет, асекурація, консумція [290, Т. 19, с. 104, 275], які в різні періоди набували дещо іншого звучання.

Великий внесок зробив вчений в українську термінологію, утворивши та ввівши нові українські поняття, як, наприклад, “оподаткування”, “нагромаджене”, “ународовлене” [268, с. 26, 27, 54], “визискуване” [279, с. 4; 290, Т. 19, с. 228], “пропонування”, “продуктивність”, “опроцентуване” [290, Т. 19, с. 235, 383, 473], “дохідність” [268, с. 69], “перелюднення” [289, с. 80], “витворюване” [280, с. 113]. На сьогодні ці терміни закріпилися та широко використовуються в економічній науці, зазнавши в деяких випадках морфологічних змін.

Поняття “заробітної плати” у Івана Франка звучало як “робітницька плата”, “платня” [289, с. 64; 290, Т. 19, с. 104], сучасне “спосіб виробництва” як “спосіб продукування”, “витворювання” [280, с. 228; 289, с. 80]. Поряд з терміном “націоналізація” вчений використовував тотожні поняття “ународовлення”, “удержавлення” [268, с. 26], а терміну “усуспільнення” надавав дещо іншого значення [268, с. 196]. Вчений у своїх працях також розрізняв між собою дохід та прибуток (зиск) [282, с. 226; 289, с. 64, 85].

І. Франко дав пояснення термінам: “ужиткова вартість” [290, Т. 19, с. 248], “надвишка вартості” [266, с. 139], “абсолютна” та “релятивна” надвишки [290, Т. 19, с. 227], “замінна вартість” (купецька) [290, Т. 19, с. 249], “грунтова рента” [268, с. 198]; часто розглядав поняття “праця”, “товар”, “гроші”, “капітал”, “обмін”, “дохід” (зиск) [290, Т. 19, с. 227, 234, 244-260] та давав їм власні тлумачення.

Проте варто відмітити, що у працях вченого-енциклопедиста (так І. Франка називав С.М. Злупко) трапляються деякі неточності. Наприклад, термін “капітал” він ототожнював іноді із товаром або засобами праці: “Продукційні речі завжди є капіталом: чи коли їх уживають до праці, чи коли їх по коморах призначено на продаж [290, Т. 19, с. 7]”.

Спочатку (1878 р.) І Франко ототожнював поняття “товару” з капіталом: “...як тільки тих предметів не вживаю для себе, а призначаю їх на продаж, тоді вони стають капіталом, - оскільки мають приносити мені зиск; у такому разі ті предмети називаються товарами [291, Т. 45, с. 44]”. І. Франко вважав, що товар, окрім мінової, повинен мати споживчу вартість [290, Т. 19, с. 246], а “людська праця є мірою вартості товарів [291, Т. 44, кн.1, с. 75]”. Це свідчить, що вчений в роки молодості

був прихильником трудової теорії вартості в марксистському розумінні (що підкреслював також С.М. Злупко [91, с. 117]).

За словами Т. І. Панько, напрацювання І. Франка в галузі економічних знань сприяли “становленню української термінологічної лексики”, чіткій диференціації економічних термінів. Дослідником виявлено 160 економічних термінів в працях І. Франка [216, с. 122-123, 127].

Зауважимо, що для І. Франка в боротьбі за краще життя народу головним був не пошук відмінностей між різними течіями економічної думки Західної України, а концентрація сил в боротьбі за спільну мету. Тому І. Франко працював з народовцями доти, поки бачив їх спільні бажання та можливості, і лише коли зіткнувся з протилежним, визнав безперспективність подальших відносин.

В 70-х роках ХІХ ст. свої статистично-економічні праці почав друкувати В.Навроцький, ідеї якого використовував І. Франко [92, с. 91; 290, Т. 20, с. 135]. Він також читав журнал “Правда”, де розміщував свої статті перший галицький соціаліст О. Терлецький. Їхнє знайомство відбулося під час судового процесу в січні 1878 року [267, с. 1-3].

В. Левинський відзначив 1877-1882 роки як період соціалістичного світогляду І. Франка [138, с. 13]. В липні 1877 року за розповсюдження соціалістичних ідей та революційну діяльність австрійська влада заарештувала І. Франка, а також М. Павлика, О. Терлецького та інших [138, с. 13-14]. Зацікавлення І. Франка працями соціалістичного спрямування було спричинене бажанням якомога краще засвоїти предмет політичної економії, щоб в майбутньому допомогти працюючим в боротьбі зі злиднями. Саме соціалістична література сприяла становленню радикальних поглядів. С. М. Злупко відзначав, що молодий І. Франко також із задоволенням читав твори західноєвропейської думки: Тейлора, Спенсера, Шефле, Лассаля, соціалістів-утопістів та інших [91, с. 23].

Сам І. Франко писав, що до ув'язнення 1877 р. був “соціалістом по симпатії, і далеким був від розуміння того, що таке науковий соціалізм [145, с. 324]”. Про захоплення у молодого вченого соціалістичною літературою свідчить лист до Ольги Рошкевич від 20 вересня 1878 року, де він “Капітал” К. Маркса, “Будова і життя

соціалізму” автора Шеффле називає як “найкращі книжки економічні, які досі вийшли [290, Т. 20, с. 42]”. Також І. Франко писав, що “Маніфест Комуністичної партії” поставив справу соціалізму “на твердий науковий ґрунт, показав соціалістичний лад не як якийсь неосяжний ідеал, а як неминучу дієву конечність, як безпомилковий вплив нездоланного історичного розвитку [266, с. 136]”.

Дослідники Д. Ф. Вірник та Є. А. Голубовська стверджували, що в бібліотеці молодого вченого були такі твори як: “Наймана праця і капітал”, “Громадянська війна у Франції”, “Промова про свободу торгівлі”, “Капітал”, “Злиденність філософії”, “Маніфест Комуністичної партії” К. Маркса; “Анти-Дюринг” Ф. Енгельса; “Соціалізм і політична боротьба”, “Про завдання соціалістів”, “Наша незгода” Плеханова; журнал “Жызьнь”. І. Франко також був знайомий з працями В. Леніна “Що робити?”, “Крок вперед, два кроки назад”, отримував газету “Искра”. Помітки І. Франка на сторінках багатьох книг дають змогу говорити про уважне вчитування та аналіз цих праць [54, с. 21-22].

Окремі розділи “Анти-Дюринга” галицький мислитель переклав на українську мову. Зауважимо, що вибрані І. Франком розділи співпадають з тими, котрі сам автор праці видав окремою брошурою “Розвиток соціалізму від утопії до науки” [221, с. 165]. Такий факт свідчить про розуміння праці Енгельса та основних її думок.

С. М. Злупко вказував, що серед російських революціонерів вплив на економічні погляди молодого І. Франка мали Белінський, Добролюбов, Герцен, але найбільший - М.Г. Чернишевський, який відкрито виступав проти галицького москвофільства [93, с. 26-27]. Працюючи в 1879 р. над підручником “Основи суспільної економії”, І. Франко користувався працею М. Чернишевського “Нариси з політичної економії (по Міллю)”, а також “Основами народної економії” серба С. Марковича (укладеною з використанням праць Дж. Мілля) та першим томом “Капіталу” К. Маркса [291, Т. 45, с. 189, 197]. В листі до О. Рошкевич Каменяря писав: “Чернишевського економію читай пильно, се дуже важна книга! [291, Т. 48, с. 176]”. На жаль, як зазначили С. М. Злупко та В. Левинський, “Основи суспільної

економії” І. Франка не були надруковані, а доля рукопису невідома [91, с. 28; 138, с. 15].

І. Франко писав: “Нерівність у господарських ділах, яку тепер бачимо, є джерелом усієї нужди і всієї неправди на світі [290, Т. 19, с. 57]”. За словами вченого, виною у всьому є капіталістичний лад, а “соціалізм – це змагання усунути всяку суспільну нерівність, усякий визиск і всяке вбожество, запровадити справедливіший, щасливіший від теперішнього лад [290, Т. 19, с. 7]”. І. Франко говорив, що утвердження соціалістичних відносин – це логічний підсумок суспільного розвитку [105, с. 5].

І. Франко вивчав “Капітал” К. Маркса та переклав на українську мову його 24 –й розділ [75, с. 329]. О. Г. Олексюк відзначив, що Франкові переклади праць К. Маркса та Енгельса були першими не лише в Україні, а й випереджували появу аналогічних видань польською мовою, хоча опубліковані були значно пізніше [181, с. 64].

І. Франко використовував елементи вчення К. Маркса про додаткову вартість для розкриття механізму капіталістичної експлуатації [291, Т.44, кн.1, с. 58, 76]. Відкритий Марксом загальний закон капіталістичного нагромадження вчений сприймав та ілюстрував численними прикладами з життя Галичини. І. Франко погоджувався із поділом капіталу на постійний і змінний. З марксистських позицій він розглядав категорії “товар”, “гроші”, “капітал”, “рента” та багато інших. Коментуючи працю К. Маркса “Капітал” у передмові до перекладу 24-го розділу, вчений погоджується з твердженням, що предмети, призначені не для власного вжитку, а для заміни на інші “звуться товарами [291, Т.44, кн.1, с. 32]”.

Велику роль у формуванні економічних поглядів І. Франка відіграв М. Драгоманов, про що він сам писав: “Ми в нім шануємо друга, вчителя, провідника... Друкованим словом і листами він почав впливати на нас, вказуючи на інший ширший світ поза тісними межами нашої Галичини [160, с. 25-26]”. Проте А. Пашук відмітив, що І. Франко в сприйнятті теорії соціалізму йшов далі свого вчителя (тобто М. Драгоманова), бачив ширше [218, с. 100]. Безперечно, листування з Драгомановим посприяло розширенню наукових інтересів І. Франка, не зважаючи

на ідейні розбіжності цих двох мислителів, про що свідчить його праця “Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова” [291, Т.45, с. 423-438].

І. Франко пропагував ідеї соціалізму серед робітників і для більшого їх зацікавлення вчений в своїх працях розглядав категорії, що найбільше зацікавляють його цільову аудиторію, такі як “ціна”, “гроші”, “заробітна плата” тощо. І вже розглядаючи ці поняття, він ознайомлював читача з соціалістичними ідеями, поглядами, способами вирішення проблеми. В 1879-1880 роках І. Франко викладав предмет суспільної економії у львівських робітничих кружках самоосвіти, про що засвідчили О. Мороз та В. Левинський [138, с. 14]. Дослідники економічної думки України Л. Я. Корнійчук та В. Понеділко вважають, що саме з метою пропаганди І. Франко опублікував у газеті “Ргаса” серію статей під назвою “Робітниче питання” [127, с. 314-315; 225, с. 68].

Погляди І. Франка на предмет політичної економії під впливом марксизму поступово змінились. Спочатку він трактував її як науку про розвиток народного господарства (під впливом ідей німецької історичної школи), потім вважав її наукою про багатство і працю як його джерело; а згодом став прибічником твердження, що політична економія — “це наука абстрактна”, її предметом є дослідження не лише економічних закономірностей розвитку суспільства, а й “загальних законів праці людської [290, Т.19, с. 218]”.

Викладаючи суть закону капіталістичного нагромадження К. Маркса, І. Франко описав, як зростає багатство капіталістів за рахунок праці найманих робітників, котрі в свою чергу одержують мінімальну платню та не мають змоги заощаджувати [290, Т.19, с. 207-214, 229-243].

Частину підручника “Основи суспільної економії”, котрого так і не побачив світ, І. Франко переробив у працю “Розмова про гроші та скарби” [290, Т.19, с. 244-260]. В ній вчений проаналізував походження грошей, їх функції (засіб обігу, засіб платежу, засіб утворення скарбів), особливу увагу приділяючи функції міри вартості.

Серед праць вченого 70-80-х років XIX ст. з політекономії були: “Катехізіс економічного соціалізму” (інша назва – “Про соціалізм”, в ній соціалізм виступає як

новий суспільний лад) [290, Т.19, с. 7-17], “Чого хоче Галицька робітницька громада?” [290, Т.19, с. 50-62], “Редакція “Правди” в боротьбі з вітряками” [284], “Про працю” [290, Т.19, с. 229-243], “Розмова про гроші і скарби” [290, Т.19, с. 244-260] та інші.

Аналізуючи світогляд І. Франка, не погодимося з дослідниками, які писати, що він був соціалістом (такі твердження притаманні всім працям радянських вчених), або ж радикалом (як це зробили В.М. Ковальчук, М.І. Сарай [121, с. 32]) чи демократом. Важливо показати його погляди як прибічника соціалістичних ідей в молоді роки, як радикала в певний період його життя та формування у вченого демократичних поглядів; прослідкувати зміну ідеалів, цілей, світобачення та ідей цього геніального вченого, щоб побачити цю його геніальність, здатність до самовдосконалення. Чітку зміну світогляду та її причини прослідковуємо в підрозділі 2.1 даної роботи.

Однак варто наголосити, що навіть в період сильного захоплення І. Франко категорично не сприймав диктаторської природи соціалізму, а пізніше науково критикував методологічні засади цієї теорії. Дослідник В.М. Романів зазначив, що І. Франко одним із перших в Україні передбачив згубні наслідки марксизму та соціал-демократії [233, с. 62]. Це спостерігаємо, зокрема, в працях “Соціалізм і соціал-демократизм”, “До історії соціалістичного руху”, “Народники і марксисты” [105, с. 29-78, 121-151].

Якщо в праці “Про соціалізм” (1878) [290, Т.19, с. 7-17] вчений виступає рішучим його прихильником та пропонує встановлення суспільної власності, то в статті “Що таке поступ?” (1903) [290, Т.19, с. 155-194] Франко підкреслює нездатність соціалізму чи запропонованої ним же (Франком) системи бездержавства повністю змінити ситуацію збагачення одних за рахунок праці інших, побороти несправедливість тощо [290, Т.19, с. 192]”.

В. Левинський вбачав зміну поглядів І. Франка в 1881 році в таких статтях як “Чи вертатись нам назад до народу” [293] та “Кілька слів о тім як упорядкувати і провадити наші людові видавництва” [273], надрукованих в журналі “Світ”. Дослідник назвав їх зворотом “від марксизму й робітничого соціалізму до

соціалістичного народництва, себто до селянського соціалізму [138, с. 21]” і вважав, що погляди Франка на роль асоціації та кооперації в економічному піднесенні народу суттєво різнилися з Марксовими та Енгельсовими [138, с. 21-23; 273, с. 45].

У праці “До історії соціалістичного руху” (1904 р.) вчений пише, що соціалістичний рух стає “для одних найвищим ідеалом..., а для інших грізною небезпекою, синонімом перевороту та побіди варварства й нового деспотизму, найбільшим ворогом індивідуальної свободи та загального поступу [105, с. 121]”.

Закликаючи до ведення спілкового господарства при збереженні приватної власності і розподілу продукції відповідно до вкладеного в спілкове виробництво паю, економіст не вважав це соціалізмом. І. Франко закликав молодь позбутися фальшивої соціалістичної фразеології, невтомно працювати для рідного народу.

Будучи вже у зрілому віці, І.Я. Франко вважав за потрібне проаналізувати методологічні засади економічної теорії Маркса, оскільки вважав, що це вчення вело економічну теорію та господарську практику в глухий кут [105, с. 125]. Великим надбанням для української та світової економічної думки став проведений вченим аналіз методології марксизму. Він намагався пробудити інтерес у кожного освіченого українця до об’єктивності трактування соціальних проблем, пошуку правди серед різних суперечливих теорій. “Комуністичний маніфест” на той час вважався чимось на зразок євангеліє для соціалістів. Одразу після появи цієї праці, яка віщувала близьку революцію, у Франції відбувається бунт та проголошують республіку. І. Франко ставить під сумнів питання, звідки молодий емігрант (Маркс) без спеціальної економічної освіти дійшов до такого геніального та блискавично пророчого висновку. В цей час поширились гіпотези про можливе запозичення Марксом чужих думок. Франко зазначив: “Я вважаю такі докори зовсім фальшивими та несправедливими; але опрокидати їх я не думаю [105, с. 128]”. Далі вчений констатує, що Ф. Енгельс раніше заявляв про присвоєння К. Марксом встановленого ним (Енгельсом) закону робітницької плати. До того ж це відкриття зробив ще раніше Рікардо [105, с. 129, 143].

І. Франко знайшов статтю В. Черкезова в паризькому часописі “Le Temps nouveau” під назвою “Вельми науковий плагіат” (1900 р.), де автор стверджує про

запозичення Марксом та Енгельсом без подання джерел та із перекручуванням думок іншого маніфесту “Принципи соціалізму. Маніфест демократії дев’ятого століття”, написаного в 1843 році вченим фур’єристом Віктором Консідераном. В. Черкезов віднайшов 33 паралелі, що доводять плагіат авторів маніфесту, а також висловлювання, котрі досі вважалися суто Марксовими [105, с. 130-134, 138]. І. Франко вказує, що в праці Консідерана К. Маркс та Ф. Енгельс знаходили “готові думки [105, с. 142]”, які скорочували і прикрашали, а іноді й “повними пригорщами черпали [105, с. 147]”. Франко писав, що майбутні історики-дослідники зможуть побачити, як Консідеран краще за “холодного доктринера Маркса [105, с. 148]” вгадав майбутнє суспільства. Автор “Капіталу” пророкував, що розвиток економічних і соціальних відносин з фатальним кінцем йтиме до загострення суперечностей, централізації капіталів, ще більшої нужди великих мас та “остаточної катастрофи [105, с. 150]”. Консідеран говорив про залагодження буржуазією контрастів, обмеження анархістичної боротьби (яку ми сьогодні називаємо вільною конкуренцією) та запобігання кризам і катастрофам [105, с. 146-147]. І. Франко стверджував, що оброблена Марксом та Енгельсом “програма державного соціалізму аж надто часто пахне державним деспотизмом та уніформізмом, що проведений справді в життя міг би статися великою гальмою розвою або джерелом нових революцій [105, с. 149]”. Вчений писав, що для майбутніх поколінь добре буде “розбита легенда про месіянство і непомильність [105, с. 150]” авторів марксистської теорії.

В своїх працях Франко розглядає також чотири великих відкриття Маркса та Енгельса: приложення діалектичного методу до дослідів соціологічних; відкриття надвишки вартості, про що перед ними не знала наука; матеріалістичне пояснення історії; закон концентрації капіталу [105, с. 38]”. Але І. Франко одразу ж подає результати своїх досліджень та аналізу таких відкриттів. Наука постала і розвивалася за індуктивним методом і всі відкидали чи осуджували діалектичний, за яким легко доказати і за, і проти. Роблячи такі висновки, український вчений опирався на думки німецького мислителя Й. В. Гете. Щодо другого “великого відкриття”, то розгляд даної проблеми можна було побачити ще в А. Сміта та С. де

Сісмонді, Т. Мора, Р. Овена (Оуена) та інших вчених першої половини XIX ст. [105, с. 38-43].

Закон концентрації капіталу К. Маркс досліджував з допомогою діалектичних методів на основі аналізу економічного життя Англії, “не зважаючи на решту світу [106, с. 49]”. Тому І. Франко з допомогою статистичних даних і розрахунків з життя цієї країни довів, що дійсність нічим не підтвердила Закону концентрації капіталу, хоча йому вже 50 років. А матеріалістичне пояснення історії К. Маркса український економіст вважав безпідставним [105, с. 57-61].

Критикував І. Франко і Марксове всевладдя держави, виступаючи проти великих витрат на управління нею і низької вигоди для простих громадян. Вчений погоджувався, що в державі, котру пропонують соціал-демократи (зокрема, і Енгельс) людина “від уродження до смерті буде державним урядником та пенсіонером: держава дасть йому наперед відповідне підготування; потім буде визначувати йому роботу і плату, давати заохоту та відзнаку, а на старість або в разі слабості ласкавий хліб. Нема що й казати, є дещо привабливого в такому погляді... [291, Т.45, с. 340]”. Особливо такі умови задовільнили б бідних людей. Але одразу ж І. Франко розкриває негативні сторони такої держави, що “мала статися всевладною панєю над життям усіх горожан [291, Т.45, с. 341]”, опікуватися людиною “від колиски до гробової дошки [291, Т.45, с. 341]”. Перш за все “та всеможна сила держави налягала би страшенним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка [291, Т.45, с. 341]”. На думку вченого, люди як особистості зникли б, боячись висловити власну думку чи волю, яка можливо для цієї держави буде шкідливою чи непотрібною.

Сьогодні можемо проаналізувати розпад Радянського Союзу з такою системою влади та роллю держави в житті її громадян, яку критикував І. Франко, державним забезпеченням освіти, медицини тощо, але із диктаторським відношенням до науковців, контролем думок і поглядів, що суперечили інтересам держави. Тому визнаємо правдивою та пророчою критику І. Франка щодо соціалістичної держави.

Питання приналежності І. Франка до соціалістів-утопістів різні дослідники бачили по-своєму. Так, наприклад, В. П. Клочко та В.К. Гаркавко стверджували, що йому були характерні погляди утопічного соціалізму [119, с. 35]. Натомість С. Злупко заперечував наявність у вченого утопічних ідей [208, с. 47-48]. Зазначимо, що сьогодні ми маємо змогу бачити втілення пропозицій І. Франка щодо надання громадам земельних угідь для спільного господарювання з правом на самоуправління.

Якщо говорити про І. Франка як соціаліста, то необхідно додати, що в його інтерпретації соціалізм мав дещо інше трактування. Вчений обирав ті пропозиції провідних теорій, які могли дати нашому суспільству вигоду та краще життя і беззастережно відкидав ті, які могли зашкодити особистості чи ошукати бідний народ його краю. І. Франко в цій системі бачив позитивним спільне ведення господарства, боротьбу проти бідності та багатців з допомогою спільної праці. Водночас він не міг запропонувати своєму народу державу соціалістичного режиму з її тиранічними законами.

Отже, сприйняття Франком ідей марксизму згодом змінилась їх критичним осмисленням і запереченням, особливо методів їх реалізації. При цьому вчений-енциклопедист робив свої висновки після детального вивчення матеріалів та з використанням конкретних реальних фактів. Сам І. Франко вважав, що наукова критика соціалізму Маркса та Енгельса є дуже корисною, бо “люди позбудуться ілюзій і хибних доктрин [105, с. 71]”. З допомогою всіх вищенаведених цитат ми можемо посперечатись із висновками Д.Ф. Вірника, який стверджував, що І. Франко “не протистояв марксизмові [172, с. 264]” до кінця свого життя, “не зважаючи на деякі відступи [172, с. 264]”.

Про погляди зрілого І. Франка свідчить написана ним і надрукована в 1900 р. “Народна програма”, де автор виступає за викуп землі для загальної власності народу; забезпечення безземельних селян; добровільну асоціацію; викуп державою лісів; державну допомогу в господарстві, освіті, безкоштовній інформації про робочі місця тощо. Вчений вимагає усупільнення, а потім удержавлення кредиту. Цим він

підкреслює, що не важливо який тип кредитування встановиться (державний чи суспільний), головне, щоб він приносив користь простому працюючому народу.

Національно-демократичні настрої І. Франка розгорнуто описані в статті “Одвертий лист до галицько-української молодіжі” (1905 р.) [277, с. 14-19], де вчений з захопленням говорить про розгортання революційних подій, а головне – бачить українську націю як єдине ціле, закликає до таких бачень молодь, до спільної боротьби з усіма негараздами, спільної відбудови нації та держави.

Формуючи власний світогляд І. Франко займався вивченням економічної історії, історії економічної думки, критично осмислював окремі теорії та погляди відомих економістів. Питання дослідження І. Франком економічної історії та історії економічної думки знайшло відображення в дослідженнях С.М. Злупка [90, с. 127-163; 91; 92; 93] та, частково, В. Левинського [138, с. 26-57].

І. Франко був обізнаний як із світовою, так і українською економічною думкою з найдавніших часів її формування. Економічний світогляд греків він вивчав на основі трактатів та поетичних творів. Цінними для економічної думки є переклади вченого-енциклопедиста тих праць, котрі розкривають розуміння античними мислителями економічних категорій. Тут варто виділити, зокрема, переклад “Діла і дні” Гесіода [291, Т.8, с. 357-381]. І. Франко зазначав про недостатній розвиток античної думки в порівнянні із здобутками його сучасників, розвитком наукового аналізу [291, Т.45, с. 30], але й критикував сприйняття світогляду Арістотеля та Платона як поверхневих та не вартих уваги. Працю останнього “Держава” вчений відзначив як досконалий ідеал суспільного ладу. Йому подобалась цілеспрямованість та досконалість ідеалів Платона, але водночас І. Франко ставить питання, чому цього ідеалу так ніхто не втілює у життя. І одразу ж дав відповідь: тому що “переломи в історії ніколи не діються в ім’я яких-небудь ідеалів, породжених в головах людських, а не викликаних обставинами дійсного життя [291, Т.45, с. 135]”. Імпонувала І. Франку ідея “суспільності та дружності [291, Т.45, с. 156]” Платона в праці “Про державу”.

Позитивно відгукнувся І. Франко про “Афінську політику” Арістотеля, але дотримувався думки, що цей мислитель поряд з позитивними був автором і

шкідливих естетичних поглядів [291, Т.31, с. 50]. Знайома була вченому праця Публія Вергілія Марона про господарство римлян “Громада або мужицька приправа”, економічні твори Горація Флакка [291, Т.9, с. 396]. Негативно відгукнувся І. Франко про “Автобіографічну елегію” Публія Овідія Назона, який в якості покарання був засланий на Україну. На думку Франка, автор змалював наші землі та життя нашого народу надто похмуро, ніж це було насправді [291, Т.9, с. 420]. Про римського мислителя Ціцерона вчений відгукнувся як про мужа ученого та велеречивого [291, Т.7, с. 104].

Епоху середньовіччя (а точніше до XVII ст.) І. Франко характеризував як період завмирання науки, панування релігії, забуття здобутків минулого. Дещо пізніше відбулися якісні зміни в поглядах людей на життя [291, Т.12, с. 693]. В творах Шекспіра І. Франка зацікавили боргові відносини цієї доби в Англії, коли на перше місце в поціновуваннях людей стали гроші [291, Т.12, с. 643]. Позитивно оцінив вчений бажання Томаса Мора створити щасливе суспільство в творі “Утопія”, а також спроби італійця Т. Кампанелли вигнати з країни всіх панів, француза Гракха Бабефа започаткувати справедливий лад. Всі зусилля та думки про повалення панування багатіїв, запровадження спільної праці і маєтків одержували позитивні відгуки зі сторони І. Франка (тут варто ще згадати Мореллі, Руссо, Г.-Б. Маблі), оскільки збігалися з його власним світобаченням [291, Т.45, с. 156].

Зазначимо також, що вченому імпонували погляди Івана Вишенського, який заявив про “самовладство шляхти над мужиком і zdeградування його помеже худоби [291, Т.305, с. 75]”, з особливим розумінням ставився до простого народу та його злиденного життя і легко говорив істину вищим особам. Серед негативних вражень для І. Франка були непостійність поглядів мислителя та вплив на них релігії. Вчений відзначав, що це були погляди швидше “не економіста, не політика, але мораліста і естета [291, Т.45, с. 199-208]”. Для Григорія Сковороди ідея економічної свободи українських селян була визначальною. І. Франко до світогляду цього мислителя поставився критично, оскільки той “не зловив смислу життя... даремно силкувався погодити авторитет святого письма з чистим розумом [291, Т.41, с. 257]”.

Економічні погляди А. Сміта та його трудової теорії вартості І. Франко захищав від критики редакцією “Правди”, показавши глибокі знання теорії класичної політекономії [291, Т.45, с. 66]. Привернула увагу вченого теорія заробітної плати Д. Рікардо і знайшла застосування при формуванні ним закону про вартість праці. Теорію Рікардо І. Франко підтвердив власними розрахунками, і що особливо важливо, не спробував її критикувати. Вчений вважав, що сума заробітної плати визначається відповідно із заробітним законом Рікардо і не може “довго перевищувати тієї квоти, яка неодмінно потрібна для утримання робітника [291, Т.45, с. 49]”. Теорію народонаселення Т. Мальтуса І. Франко підтримав лише в тій частині, де вона чітко заявила про масштаби швидкого розмноження [291, Т.32].

В кінці 70-х рр. ХІХ ст. вже поширювалась інша теорія – граничної корисності, яка, на погляд вченого, ставила всю науку догори ногами. Про її опанування та зміну поглядів І. Франка свідчить критика праці Т. Рильського з суспільної економії. Вона, за словами І. Франка, написана “методом старої, класичної англійської економії Сміта-Рікардо-Міля [291, Т.47, с. 290]”.

Увагу І. Франка привернули Руссо, Маблі, Мореллі, Сен-Сімон, Базар, Луї Блан, Фур’є [291, Т.45, с. 157]. Особливо відзначав він внесок А. Роберта-Оуена, який і на практиці боровся зі злиднями, привчав людей до спільної праці. Позитивним, на думку І. Франка було те, що і Оуен, і Фур’є з Сен-Сімоном, прагнули досягти рівності класів та справедливості, не відкидаючи дотеперішні порядки, а враховуючи їх. Пропозиції Руссо та його російського послідовника Л. Толстого (повернутися назад до природи, селянського життя, простого виробництва, зректися грошей, науки та інших непотрібних розкошей) І. Франко не сприйняв, та вважав, що вони є запереченням еволюції і насправді неможливі [291, Т.45, с. 325].

Критикував І. Франко погляди анархістів (зокрема П. Прудона) щодо скасування будь-якої влади, оскільки навіть поділ праці – це також влада і водночас ядро розвитку людства: “В кожному господарстві, де працює кілька людей, кожний робітник робить свою роботу, але мусить бути хтось один, хто дбає про цілість

господарства, веде рахунки, визначає працю поодиноким робітникам [291, Т.45, с. 331]”.

Серед українських діячів 60-х років XIX ст. І. Франко відзначив С. Качалу, який в статті “Що нас губить, а що нам помочи може” першим акцентував увагу “на потребу народних організацій в роді громадських кас позичкових і шпіхлірів [291, Т.41, с. 324]”, присвятив багато коштів та праць народному рухові. Позитивно відгукнувся вчений про М. І. Зібера та його дослідження праць К. Маркса, Д. Рікардо, А. Сміта. І. Франко зазначав, що статті С. Подолинського “Дарвінізм і громадівство”, “Ремесла і фабрики на Україні” написані доступно та з розумінням предмету написання, а сам автор перевершив своїх зарубіжних сучасників [291, Т.44, кн.1, с. 43; 291, Т.48, с. 213-214].

М. Драгоманову І. Франко присвятив цілу працю “Суспільно-економічні погляди М.П. Драгоманова”, в якій описав умови формування світогляду цього українського діяча та чинники, що впливали на зміну його бачень. Цінуючи творчий доробок М. Драгоманова, І. Франко все ж вдався до критики, зазначивши, що основою соціалізму Драгоманова було мужикофільство, а вихідною точкою – “так само як і старшого французького, так званого утопічного соціалізму, був вид хлопської нужди та кривди і гаряче співчуття з тою кривдою та бажання винайти такий суспільний порядок, у яким би та кривда була зведена до мінімуму [291, Т.45, с. 426]”. Однак, І. Франко чітко зазначив, що М. Драгоманов був противником утопічної теорії. Серед недоліків у світогляді М. Драгоманова він, перш за все, з обуренням наголошував на відсутності поняття нації, як цінності, вищої за будь-які інші цілі та інтереси, а надавав переваги автономії особистості та її розвитку. Також І. Франко розгорнув критику громадівства Драгоманова, оскільки останній чітко не обумовив систему відносин між громадою та її одиницями. Лібералізм останнього, за словами Франка, “був далекий від псевдо-ліберальної доктрини [291, Т.45, с. 428-430]” та “не розумів лібералізму якобінського [291, Т.45, с. 437-438]” з гаслом “Свобода або життя!”. При цьому сам Франко був прихильником ідей на зразок самоуправління громад як найвищої ланки влади або здійснення суду самими громадянами без участі суддів тощо [290, Т.19, с. 58-59].

Окрему працю присвятив І. Франко і О. Терлецькому, де виклав еволюцію світогляду вченого та висловив захоплення його науковим методом. Попри це Франко критикує О. Терлецького за те, що він назвав віденські брошури (“Про правду”, “Парова машина”, “Про бідність”, “Правдиве слово хлібороба до своїх земляків”) написаними на підставі Марксових досліджень. І. Франко погодився з таким твердженням лише стосовно першої. Загалом варто відзначити, що попри критичні моменти він високо цінував внесок О. Терлецького в розвиток суспільно-економічної думки України наприкінці ХІХ ст. [267].

Велика заслуга І. Франка полягає в тому, що він намагався зібрати та вберегти від знищення праці видатних економістів. Фонди архіву І. Франка (рукописний відділ Інституту літератури ім. Т. Шевченка) містять роботи В. Навроцького, С. Даниловича, а також О. Терлецького. Зокрема, це праця Терлецького-студента – “Про ціну праці”, котра розкриває погляди молодого, ще не сформованого вченого.

З особливою похвалою І. Франко згадував ім'я М. Левитського за активну діяльність у створенні хліборобських спілок та застосування практичних методів боротьби з економічною відсталістю краю [105, с. 74].

Не зважаючи на противність доктринам та догмам, працю “Україна irredenta” Юліана Бачинського І. Франко цінував за: здатність автора широко мислити та відчувати потреби розуму і душі; обдуманість висновків та їх загально-національне значення [301].

Неприятне ставлення до священників та власні релігійні переконання не завадили вченому-енциклопедисту високо оцінити митрополита А. Шептицького та його пастирські послання, оскільки вони будувалися на чіткому розумінні проблеми, промовлялися без зверхності, містили практичні поради. Не погоджувався І. Франко з пастирем щодо незмінного існування приватної власності на землю, поняття справедливості та відзначав слабкість критики соціалізму [291, Т.45, с. 389-395].

І. Франку були до вподоби грамотно написані статистичні дослідження В. Барвінського, критика віденських брошур, виступи проти москвофільства тощо [291, Т.41, с. 367, 375]. Однак, зазначимо і про окремі ідейні розмежування між

цими двома галицькими вченими, котрі призвели до розколу народівців внаслідок радикальних поглядів І. Франка [191, с. 127; 262, с. 396].

Не обминув вчений-енциклопедист критикою В. Будзиновського. Теоретичну базу його брошури “Культурна нужда австрійської Русі” І. Франко визначив застарілою на 20, а то й 30 років [291, Т.44, кн.2, с. 293]. Точкою зіткнення поглядів стала використана В. Будзиновським еволюційна методологія К. Маркса, критичне ставлення до якої на той час сформувалось у І. Франка. Обурення у І. Франка викликали заклик до пролетаризації селян, а також твердження, що в часи феодалізму були відсутні грошові відносини [291, Т.44, кн.2, с. 294-298].

Багатогранна освіченість І. Франка не дозволила йому оминати тему економічного розвитку краю та підійти до її вивчення з усією серйозністю та наполегливістю, використовуючи напрацювання Тейлора, Мена, К. Маркса, Спенсера, Бокля та інших. Серед праць з економічної історії згадаємо “Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині” [278], “Гримайлівський ключ в р. 1800” [290, Т.19, с. 335-382], “Що то була панщина” [290, Т.19, с. 325-330], “Знесення панщини в Галичині” [290, Т.19, с. 331-334], “Громадські штихліри і штихліровий фонд в Галичині” [290, Т.19, с. 386-455]. Комплексність своїх знань І. Франко продемонстрував при написанні праць “Що таке поступ?” [290, Т.19, с. 155-194], “Мислі о еволюції в історії людськості” [290, Т.19, с. 63-112], “Ще про нашу культурну нужду” [296], історико-економічних екскурсах при написанні багатьох праць. Певні моменти економічної історії інших країн вчений розглянув в публікаціях “Вісти з Росії” [262], “Сільські робітники в Данії” [288] тощо.

У праці “Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині” автор розкрив соціально-економічну сутність відносин даного ладу, масштаби соціальної нерівності, безправ'я, злиднів кріпаків. Аналізуючи історико-економічні події від часів існування Київської Русі, дослідник виявив ряд причин, котрі поступово привели селян до стану зубожіння та поневолення. І. Франко початком знищення панщини визначив патенти цісаря Йосифа II, котрі регулювали відносини між панами та кріпаками та поступово скасовували всі повинності. Такий глибокий аналіз документації свідчить про ґрунтовне вивчення поставленої проблеми. Франко

обґрунтовано виявив економічні наслідки реформи 1848 р. для селян (як позитивні, так і негативні), дійшовши до висновку, що вона відбулася коштом селян внаслідок оплати викупів [278].

У праці “Тримайлівський ключ в р. 1800” Франко докладно описав окремі верстви населення, рід їх занять та суми повинностей перед поміщиками [290, Т.19, с. 335-382]. Це дослідження вченого та роботу “Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині” з впевненістю можемо віднести до статистичних через вміст у них великої кількості конкретних цифр, підтверджених документально. Зазначимо, що талант Франка-статиста був нічим не гіршим від решти його блискучих вмінь. Про це також писали польська дослідниця Е. Вісневська [55, с. 462] та С. Злупко [95, с. 62].

В праці “Що таке поступ?” І. Франко зробив висновок, що розвиток людства, і економіки, зокрема, відбувається хвилями (розквіту та кризи) та охоплює різні країни. Історію створення держави Франко прослідковує як еволюцію господарювання одиниць до “здруження людей” в державу [290, Т.19, с. 155-194].

У праці “Громадські штихліри і штихліровий фонд в Галичині” дослідник описав особливості їх розвитку, причини створення та занепаду. Ще одним здобутком для економічної думки XVIII ст. став опис І. Франком поглядів шляхтича отця Фаленцького, його боротьби з кріпосним ладом [290, Т.19, с. 386-455].

І. Франко збирав праці видатних вчених, щоб їх могли оцінити майбутні покоління. Саме завдяки цьому збереглася праця Терлецького-студента “Про ціну праці”, В. Навроцького “Стосунки земельної власності”, С. Даниловича “Про гроші. Студіум з економії” [107-109]. Фонди архіву І. Франка є сьогодні цінним джерелом при вивченні історії економічної думки.

Таким чином, І. Франко був добре обізнаний у поглядах і досягненнях вітчизняних та зарубіжних економістів. А свої дослідження з економічної історії Західної України він використовував для пошуку шляхів вирішення найбільш важливих проблем розвитку економіки цього регіону у своїх працях. Еволюція поглядів І.Франка подана в додатку Е (опрацьовано автором самостійно).

Своїми роботами та перекладами світових надбань економічної науки І. Франко зробив значний внесок у розвиток української економічної термінології, яка на той час лише формувалася з появою ґрунтовних наукових праць та створив перший економічний словник українською мовою.

Цінним у поглядах Івана Франка на розвиток української економічної думки є утвердження безперервності цього процесу та врахування етнопсихологічних особливостей, а також міжнародних впливів. У своїх оцінках і судженнях він був об'єктивний, незалежно від того, яких суспільно-світоглядних орієнтацій дотримувався той чи інший економіст.

Для І.Франка національний інтерес завжди був головним, а тому з цих позицій він оцінював розвиток української економічної думки, її постаті й теорії. Вчений охопив аналізом тривалий історичний період і основні напрями в історії української економічної думки. Його глибокі і принципові оцінки не втратили свого науково-пізнавального значення й досі. У цьому зв'язку не зайвим буде нагадати про те, що сучасні дослідники української економічної думки повинні скористатися спадщиною І.Франка, зокрема його методологією при вивченні економічної думки України в її генетико-еволюційному розвитку від давнини до сучасності.

Висновки до розділу 2

На основі суспільно-політичних течій в кінці 70-х років XIX ст. в Західній Україні розвивалася народовецька та москвофільська течії економічної думки. Москвофіли і народовці в своїх переконаннях мали спільні риси:

- причину бідності українського народу вбачали в пияцтві та лінощах, які в свою чергу призводили до морального та матеріального зубожіння;
- основним своїм завданням вважали допомогти більш заможним селянам, які мали певний стартовий капітал;
- не бачили Україну самостійною, політично та економічно незалежною державою;

- отримували певні субвенції чи то від російського, чи від австрійського урядів.

Проте, народовців від москвофілів відрізняло усвідомлення, що українці є окремою нацією, вони частіше прислуховувалися до проблем народу і, цим самим, виступили перехідною ланкою на шляху західноукраїнської інтелігенції до більш радикальних поглядів та мислень, до створення народно-демократичної економічної думки.

Основними завданнями, які ставили перед собою представники християнсько-демократичної течії, були: моральна підтримка бідних селян в скрутному економічному становищі; заклики до працьовитості і ощадності; всеможлива фінансова підтримка при парцеляції поміщицьких маєтків. Представники християнсько-демократичної течії вважали, що матеріальний достаток усіх людей зумовить їх нормальне існування та приведе до духовного багатства та спокою.

В останній третині XIX – першій третині XX ст. західноукраїнськими вченими поширювались та обговорювались здобутки європейської та американської економічної науки. Для економічної думки краю в зазначений період характерна боротьба між трудовою теорією вартості та теорією граничної корисності, яка вже була поширеною в світовій економічній науці. Особливим визнанням користувалася доктрина А. Сміта. Обговорення західноукраїнських економістів викликали ідеї утопічного комунізму, що панували у Франції XVIII ст., зокрема праці Мореллі, Г. Б. де Маблі, Жан-Жака Руссо, Р. А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, а також утопічна модель ідеального суспільного устрою англійця Р. Оуена.

Особливого впливу західноукраїнська економічна думка зазнала з боку марксистської теорії та соціалістичного вчення. Найбільше зацікавлення викликала аграрна частина марксизму. Не дивлячись на певний утопізм соціально-економічних уявлень, українські діячі визвольного руху були добре обізнані з досягненнями науки країн Заходу, суспільно-економічною дійсністю в Україні та Росії і тому “виявили себе в ряді соціологічних питань більшими реалістами” в порівнянні із засновниками марксизму і їх українськими та російськими послідовниками. Ідеї

марксизму були популярні серед радикальної української демократії та одержували у працях її представників самобутнє і оригінальне трактування.

І. Франко, будучи відомою постаттю в політиці та економічній науці західноукраїнських земель відповідно вплинув на формування її певних течій та напрямів. Важливим є внесок вченого в розвиток української термінології в політекономії, його дослідження в сфері історії економічної думки та економічної історії. І. Франко не став сліпим проповідником соціалізму, а звернувся до їх наукового вивчення та обґрунтування, що в свою чергу, переросло у критику. Взявши від соціалізму найкорисніше, вчений розробив власні пропозиції щодо зміни суспільного ладу. Він відверто дискутував із відомими вченими, висуваючи їм чіткі аргументи та докази, одержані в результаті наполегливих досліджень.

Невтомні пошуки І. Франком істини серед множини теорій та ідей можуть служити прикладом для багатьох науковців сьогодні. Його зусилля для покращення становища злиденних є ідеалом для виховання прийдешніх поколінь наполегливими, незламними патріотами власної держави, за яку і боровся І.Я. Франко.

Матеріали розділу знайшли відображення у наступних авторських публікаціях [326; 327; 329; 330; 332; 333; 334; 335; 340; 343]. Підсумком досліджень світогляду І. Франка стала стаття автора дисертації “Еволюція світогляду І. Франка та його погляди на розвиток української економічної думки” [331].

РОЗДІЛ 3

РОЗРОБКА КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ТА НОВОГО БАЧЕННЯ АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСТВА КРАЮ

3.1. Економічні аспекти сільськогосподарського питання у працях вчених і публіцистів останньої третини ХІХ – першої третини ХХ ст.

В останній третині ХІХ ст. Галичина була аграрним краєм і населення в основному займалося сільським господарством. На селі земля була чи не єдиним годувальником цілих галицьких сімей. Проте після скасування кріпацтва селяни не мали достатньої кількості землі, страждали від нестатків, виїжджали за кордон. Аграрна реформа 1848 р. перетворила рустикальні землі (які до того були власністю поміщиків) на приватну власність селян. Проте половина галицьких селян стали власниками невеликих ділянок землі (менше 5 га), що не давало змоги належним чином забезпечити сім'ю та вести економічно вигідне господарювання. Сервітути (обмежене право на користування чужим майном, наприклад, лісами, луками, пасовищами) залишилися власністю поміщиків. Кредитування здійснювали приватні банки - Галицький земельний кредитний банк (створений в 1841р.), Галицький акціонерний банк торгівлі та промисловості (1869р.) і Галицький акціонерний іпотечний банк у Львові (1868р.) під заставу великої нерухомості. Створений священиками та політиками комерційний Банк рустикальний позичав гроші під заставу нерухомого майна (землі) під 12% річних. Селянські господарства занурювались у борги, врожайність сільськогосподарських культур була низькою [315, арк. 67].

Саме тому аграрне питання стало важливою проблемою всього суспільного життя Галичини і знаходило своє відображення у працях вчених, економістів та публіцистів оснньо третини ХІХ – першої третини ХХ ст. І.Наумовича, Д.Танячевича, В.Барвінського, І.Франка, С.Качали, В.Навроцького, О.Терлецького,

М.Павлика, С.Даниловича, В.Будзиновського, Є.Олесницького, Ю.Бачинського, А.Шептицького, Т.Войнаровського.

В статті “Пример подражанія достойний” москвофіл І.Наумович радить українським селянам багато працювати, щоб досягти кращих умов життя. І.Наумович запропонував для піднесення дрібних господарств купляти малі машини та найкраще насіння. І. Наумович виступав прихильником самостійних (хоч і дрібних) господарств та ремесел.

Позитивно відгукнувся І. Наумович на постанову московського земства стосовно піднесення малоземельних господарств. В ній пропонувалося залучити на службу до земства спеціаліста для роз’яснення проблем сільського господарства. Передбачалось також проведення експериментів на окремих громадах щодо запровадження покращених умов та нововведень, спостереження результату таких заходів. Вчений запропонував сеймові, за прикладом Росії, визначити необхідний фонд для такого спеціаліста, який в результаті довів би, що при кращому управлінні земля може дати набагато вищі доходи. Наголосив вчений і на завищених податках. І.Наумович вважав, що для підтримки селянських господарств та розширення їх земель потрібно створити земський банк, який би надавав кредити на вигідних умовах.

Наумович подав пропозицію осушувати болота, які займають великі площі та могли б приносити громадам користь без значних затрат. Таким чином, москвофіл закликав до розвитку в “науці землеробства”, щоб не залишитися “ззаду за всім світом [179, с. 87]”, звісно, не обійшовшись без похвали в бік російської влади.

Однією з найпопулярніших постатей у Галичині на переломі 70-80-х років ХІХ ст. був народовець Володимир Барвінський (1850-1883). Як притаманно народовцям, вчений критикував український народ за лінивість та схильність до пияцтва, що, зокрема, підтверджують такі слова: “Ви ту святу землю занапали вашим неробством... [17, с. 8]”. В. Барвінський вважав, що заощаджувати повинні навіть найбільш бідніші, створювати власний малий капітал та засновувати товариства [17, с. 12]. Саме так, на його думку, слід боротися з бідністю. Зауважимо, що при цьому

В. Барвінський поширював ідеї об'єднання капіталу та зусиль у спільних господарствах, що характерно для вчених його періоду.

Однією з перших праць В. Барвінського була брошура “Вексель і лихва – наша біда”, в якій автор застерігає невідготовлених до господарювання в ринкових умовах селян не брати позики у лихварів. Вчений вважав, що лихварство породжувало затягування селянина у борги. Він дослідив, що селянське господарство приносило 6% чистого доходу, а банківський відсоток становив 9-15, лихварський - ще більше. Відповідно, людям нічим було віддавати свої борги [17, с. 19]. Тому В. Барвінський наголошував на “анормальності наших кредитних відносин та безпомічності наших селян [9, с. 119]”.

Зважаючи на це, вчений запропонував “сотворити для нашого народу раціональний кредит, відповідаючий потребам і природі наших селянських господарств [10, с. 7]”. Його процентна ставка мала би бути нижчою за максимальний чистий дохід від селянського господарства. На думку В. Барвінського, налагодження дешевого кредиту потрібно здійснювати з допомогою держави, а також економічних асоціацій закордонної позики під 3-4% [10, с. 1]. Тому вчений вважав необхідним утворення “Рільничого банку”, який би надавав кредити сільському господарству. Насамперед йшла мова про заможних селян, які зможуть віддати кредит з відсотками та отримати від нього вигоду для свого господарства: “Не жадаємо кредиту для тих, що нічого не мають [10, с. 1]”. Ці слова також підтверджують, що В. Барвінський, як народовець, захищав інтереси заможніших селян.

Чіткою була позиція В. Барвінського щодо будівництва залізниць. Він вважав, що їх розвиток призводить до зниження конкурентоспроможності селян як дрібних товаровиробників, для яких цей вид транспорту тоді був надто дорогим. Поміщики з допомогою залізничного транспорту збували пшеницю та худобу великими партіями. А з-за кордону залізничним шляхом в Галичину потрапляли дешеві промислові вироби [6, с. 277-278; 11, с. 79]. Таким чином, в даному питанні простежуємо близькість поглядів В. Барвінського з О. Терлецьким, В. Навроцьким, І. Франком щодо переваги великого виробництва над дрібним і закликів до

створення торгових товариств. Зауважимо, що проблема полягала не в розбудовуванні залізниць, а в політиці уряду, який не захищав дрібних західноукраїнських товаровиробників, тобто, в політичній та економічній залежності Західної України від Австро-Угорщини.

В. Барвінський висував практичну економічну програму, що мала на меті піднесення малоземельних селян, малого ремісництва та дрібного промислу і полягала в наступному: проведення комасації землі, здобутті дешевого кредиту, зменшення податків.

С. Качала закликав до розвитку нових ідей у господарстві, використання досвіду світової економічної науки: “Світ поступає, а у нас господарюється так, як діди і прадіди наші господарили... Нам треба доброго промисловця, зручного ремісника і розумного хлібороба [113, с. 48]”. Зокрема, від себе народовець запропонував створювати запаси збіжжя та громадські позичкові каси для взаємодопомоги та порятунку від лихварства.

Будучи послом в Галицькому Сеймі, Степан Качала в 1878 р написав важливу промову в справі надання кредиту хліборобам та ремісникам з метою порятунку їх від лихварства. Відображення цієї пропозиції бачимо сьогодні у спробах держави надати всебічну підтримку аграріям у вигляді спеціальних дотацій, кредитних програм тощо.

Священник, народовець Д. Танячкевич (1842-1906) закликав до створення спілок, які допоможуть краще та ефективніше вести господарство: “Асоціація має нам піддати під наші ноги твердий ґрунт, уплодивши землю нашу гідним благодотворним кредитом [178, с. 4]”. В 70-х роках ХІХ ст. він почав засновувати селянські ощадно-позичкові каси, їх ще називали “правдами”, які надавали безвідсоткові або низьковідсоткові позики на певні господарські чи особисті потреби парафіян. Д. Танячкевич вважав селян основною продуктивною силою суспільства, а землеробство – найважливішим видом господарської діяльності, від якого залежать інші – ремесла, торгівля, фінанси.

Основну увагу на проблеми найбільш бідніших селян звертали націонал-демократи, намагаючись покращити їх економічне становище та домагаючись рівномірного розподілу земель між ними.

Аграрне питання досліджував В. Навроцький, зізнаючись: “Признаємось, що заступаємо інтереси селянські [169, с. 36]”. Занепокоєння у вченого викликало актуальне на той час питання роздроблення селянських земель та концентрація їх у незначній кількості великих землевласників. У статті “П’янство і пропінація в Галичині” В. Навроцький пише, що причиною бідності селян є п’янство, яке є наслідком лихварства, нужденного життя та нищівної політики уряду, а не моральної убогості народу [170, с. 184]. Він пише, що кожен крейцер від продажу горілки “обмитий не тільки кривавим потом, а й слізьми селянських родин [170, с. 186]”. Вчений констатує факт, що з метою легкого заробітку шляхта додатково ще й імпортувала спиртні напої для продажу галичанам.

Проаналізувавши процентне співвідношення зайнятості українського населення у різних галузях господарства, вчений визначив, що 86% його було зайнято в сільському господарстві, а в фабричній промисловості на одне підприємство припадало один-два робітники. Тобто, низький рівень розвитку промисловості зумовлював важке економічне становище краю: “Рільничий край – бідний край [164, с. 289]”.

Особливої похвали від польських економістів зазнала критична робота Остапа Терлецького на працю Ю. Платтера про лихварство “Лихва на Буковині”. О. Терлецький категорично не погодився, що причиною лихварства стало пияцтво та лінощі, а знайшов цьому пояснення в економічних причинах: “...мужик підпадає під лихву не для того, що він мужик руський, польський або німецький, але для того, що він мужик, значить малий продуцент. Коли в рільництві бере гору фабричний спосіб продукування, він зі своїм дрібним господарством так само не може витримати конкуренції і мусить пропадати, як пропадає дрібний ремісник у промисловій продукції, бо продукує він і менше, і дорожче, і гірше [248, с. 133-134]”. З наведеної цитати прослідковуємо, що О. Терлецький, як і В. Навроцький, виступав за створення великих спільних господарств, оскільки бачив згубний результат в дрібних. Праця “Лихва на Буковині” була конфіскована цензурою за те, що в бідності важко працюючого народу О. Терлецький звинуватив, перш за все уряд, котрий “обтяжив його різного роду здирствами [308]”.

Велику увагу аграрному питанню приділяв Іван Франко. Він вважав своїм обов'язком всіма силами захищати інтереси простого народу і писав: “Економічний стан народу – головна підстава цілого його життя, розвою, поступу. Коли стан економічний плохий – то говорити про поступ, науку – пуста балаканина [291, Т.48, с. 111]”.

Я. Товстуха зазначив, що в праці “Лук'ян Кобилиця. Епізод з історії Гуцульщини в першій половині XIX в.” [275] І. Франко, не зважаючи на недоступність для нього багатьох архівних документів, безпомилково зміг визначити суть та причини виникнення селянських повстань [254, с. 124-125]. За твердженням дослідниці Г. К. Кожоляно, І. Франко вищезгаданою працею зробив великий внесок в дослідження проблеми соціальної боротьби трудящих на Буковині в 30-40-х рр. XIX ст. [124, с. 488].

І. Франко піднімає питання власності на землю: “земля перейшла у власність одиниць тільки шляхом насильства і підкорення...колись вона була суспільною власністю [291, Т.44, кн.1, с. 41]”. Внаслідок досліджень І. Франко встановив, що “ще в 1819 р. в багатьох місцях Буковини земля була власністю громади, а найстарші, або голови громади, розподіляли цю землю періодично між членами для тимчасового користування [291, Т.44, кн.1, с. 489]”. Спільними, на його думку, повинні бути також ліси та пасовища, ріки та озера. Такі погляди І. Франка, зокрема, описані в праці “У справі громадських пасовиськ” [291, Т.44, кн.2, с. 76-78; 291, Т.45, с. 159-160].

В статті “Чого хоче “Галицька робітницька громада”?” [290, Т.19, с. 50-62] вчений ставить вимогу, щоб “уся земля з лісами та пасовиськами, ріками й озерами належала до тих громад, котрі на них працюють [290, Т.19, с. 58]”, а громадяни “ділили б поміж себе напрацьоване добро по мірі того, як хто потребує і скільки та як працював” [290, Т.19, с. 58]. Приватну власність вчений трактує як основного винуватця капіталістичних відносин, оскільки власник капіталу отримує високий прибуток, а працівник лише його мізерну частку [290, Т.19, с. 104]. І. Франко не говорив, який тип господарства повинен бути на усупільненій землі. Справа була не в тому чи буде це господарство “індивідуальне чи родинне чи колективно-

громадське [290, Т.19, с. 573]”, а в тому, що кожен громадянин повинен мати право на таку частину землі, “яка би запевнила йому і його родині удержання та правдиво людський розвій [290, Т.19, с. 573]”.

Зазначимо, що І. Франко не погоджувався з позицією удержавлення землі Генрі Джорджа як панацеєю від усіх проблем, підтримував наявність в цій теорії численних хиб, недостатню обізнаність її автора в економічній літературі. Натомість вченому більше імпував проект державних закупівель землі, автором якого був німець Міхель Фліршайм [291, Т.44, кн.1, с. 106-112]. І. Франко пропонував частину земель надати у власність державі, а частину вона повинна викупити та надавати в оренду селянам в потрібному розмірі, при цьому забезпечити їх початковим оборотним капіталом [291, Т.44, кн.1, с. 304].

Галицький вчений писав, що земельна реформа повинна проводитись з врахуванням загальнонародних інтересів: “Реформа, розпочата в ім’я яких-небудь особливих, класових інтересів, не досягне мети і замість помочі принесе шкоду [291, Т.44, кн.1, с. 570]”. Вчений пропонує не знищувати колективну власність, а думати про її якнайкраще поліпшення і впорядкування [291, Т.44, кн.2, с. 78].

В праці “Земельна власність у Галичині” І. Франко вперше обґрунтував аграрну реформу з врахуванням селянських інтересів. До цього часу, стверджував він, цим займалась шляхетська верства, що призводило до вузькості та примітивності аграрних проектів [290, Т.19, с. 278-304]. Програма Русько-української радикальної партії Галичини, співавтором якої був І. Франко, передбачала гальмування процесу пролетаризації та створення передумов для ведення спілкового господарства. Ця організація на чолі з І. Франком брала активну участь в організації селянського руху в Галичині, збирала віча, на яких обговорювались найгостріші проблеми, формувались та висувались політичні і економічні вимоги селян.

Вчений вимагав знищення залишків панщини (пропінації, монополії держави на тютюн та сіль тощо) та створення фонду для охорони селянської земельної власності [153, с. 211]. Звертаючи увагу на розміри селянських господарств, І.Франко визначив, що понад 350 000 селянських родин мають менше 5 моргів землі (1 морг=0,75 га – автор) (з них 216 000 – менше – 2 моргів) [291, Т.44, кн.2, с. 38]”

при тому, що “на передновинку навіть 16-морговий господар не мусив жити кукурудзяним (купованим в місті) хлібом та жиром, а о бідніших що вже й казати [291, Т.44, кн.1, с. 80]”. Цілком обґрунтованим було твердження, що господар з 2-ма моргами поля “то вічний жебрак [291, Т.44, кн.2, с. 122]”. Заробіток галицького селянина в порівнянні з таким же трудівником в США був у 6-15 разів нижчим [291, Т.44, кн.2, с. 463]. Поодинокі дрібні господарства були нерентабельними [291, Т.44, кн.2, с. 179]. І. Франко пропонує об’єднувати дрібні земельні ділянки, худобу та засоби праці, що допоможе в сукупності від тієї ж площі отримати більшу користь [290, Т.10, с. 181]. Для прикладу вчений пропонував фільварок або американську ферму з застосуванням техніки, яка робить “рільничу роботу швидше, ліпше і дешевше [291, Т.44, кн.2, с. 214]”. Будучи прихильником створення фільварків у Галичині, І. Франко написав працю “Кілька слів о проекті фільваркової господарки на селянських ґрунтах” [291, Т.44, кн.1, с. 218-221]. Ведення колективного господарства, неодноразово стверджував він, сприятиме більшій продуктивності праці та меншим затратам часу. Цей зекономлений час І. Франко пропонує використовувати на освіту, відпочинок, читання літератури [291, Т.44, кн.1, с. 180]. Ідею створення громад описує І. Франко-письменник в художньому творі “Захар Беркут” [303], праці “Що таке громада і чим би вона повинна бути?” [291, Т.44, кн.2, с. 175-180].

І. Франко вважав недопустимим надання українських земель іноземцям [291, Т.44, кн.1, с. 573]. Складне життя в Україні змушувало людей виїжджати за кордон. За даними І. Франка, продавши 5-6 моргів у Галичині, селянин за ці гроші міг купити 10-15 моргів у Росії і цим покращити своє становище [291, Т.44, кн.2, с. 327]. Влучним і актуальним на сьогодні є його заклик про те, що земля “повинна бути вдержувана та загосподарьована [291, Т.44, кн.1, с. 100]”, щоб змогла прогодувати теперішнє та майбутні покоління. Далекоглядним є заповіт І. Франка економічно та розумно дбати про землю та всі її багатства, бо вона є в сукупності власністю і скарбом всього народу [291, Т.44, кн.1, с. 570]. Для інтелігенції вчений дав цінну пораду навчати майбутніх аграріїв особливостей аграрної політики в масштабі цілої держави [291, Т.44, кн.1, с. 540].

Не меншу увагу приділив Іван Франко в своїх працях становищу робітничого класу. Його хвилювали важкі умови праці, особливо для жінок та підлітків. Інтенсивно їх вивченням І. Франко займався в 1877 році, за проханням Михайла Павлика [106, с. 41-45]. Зауважимо, що вчений до робітників зараховував і дрібних власників, оскільки бачив в них перш за все таких же трударів: “кілька-морговий селянин і малий майстер-ремісник однаково ж є робітниками, є пролетаріатом [297, с. 13]”. Тут же І. Франко чітко зазначав протилежне : що робітником можна назвати тільки того, хто, не має землі та капіталу і змушений працювати на інших за мізерну платню. Це свідчить про суперечливість його тверджень та визначень.

В 1878 році Франко став редактором робітничої газети “Praca” у Львові та опублікував у ній серію статей під назвою “Робітниче питання” [175; 298]. Загалом, як дослідила В.А. Гошовська, відомо 35 робіт, надрукованих І. Франком в “Praca” [69, с. 12-13]. Редактор обіцяв знайомити робітників “з найважливішими здобутками людської думки і науки [153, с. 32-33]”, щоб пробудити в них прагнення до якісних змін в житті .

Важливими є праці вченого, присвячені робітничому питанню: “Чого хоче Галицька робітнича громада?” [290, Т.19, с. 50-62], “Мислі о еволюції в історії людськості” [290, Т.19, с. 63-112], “Робітники і трудівники” [290, Т.19, с. 205-206], “Промислові робітники в Східній Галичині і їх плата р. 1870” [290, Т.19, с. 220-226], “Робітничі відносини в Галичині” [291, Т.44, кн.1, с. 245-261], “Галицькі шевці” [290, Т.19, с. 262-266], Про працю [290, Т.19, с. 229-243], “Чого ми хочемо?” [290, Т.19, с. 215-217], “Чого вимагаємо?” [290, Т.19, с. 207-214]. Робітниче питання знайшло відображення не тільки в публіцистиці вченого, а й в художніх творах, зокрема, “Борислав сміється” [260], “Voа constrictor” [303], “На роботі” [290, Т.1, с. 76-111], “Ріпник” [290, Т.1, с. 112-126], “Каменярі” і багатьох інших.

В статті “Сільські робітники в Данії” І. Франко переказує реферат, почутий ним у Брюсселі, який свідчить про важке та злиденне життя людей і в цій країні. Однак, вчений зазначає, що програма датської радикальної партії більш розвинута і може стати хорошим прикладом для її галицьких однодумців [288].

В тодішньому галицькому суспільстві велику незгоду з боку І. Франка викликала соціальна несправедливість. Одні мали все – освіту, маєтки, розкоші, а інші були позбавлені будь-яких засобів існування і ледь уміли читати та писати. Трагічним було те, що другі значно переважали в кількості. На думку вченого, причиною бід стала приватна власність. Для прикладу, Французька революція знищила панщину, але залишила приватну власність. Простий народ, маючи свободу, не мав знарядь праці і капіталу [298]. Критику І. Франка викликало те, що робітник не отримує плати, котра “відповідає всій вартості його праці”, а лише “її ринкову ціну, тобто стільки, скільки необхідно на життєві потреби, без огляду на те, скільки вартості додав він своєю працею товарів [299, с. 21]”. Решту після сплати податків привласнює собі роботодавець – капіталіст. Робітник своєю працею забезпечує підприємця, купця, державні потреби у формі податків, а сам отримує лише мізерну частку – кусок хліба; виготовляє дорогі тканини, а сам “ходить в лахах”; “сіє пшеницю, а їсть висівки” [299, с. 22]. Іван Франко зазначав, що характерною особливістю ціни праці було те, що її сума завжди рівна затратам на відтворення найманої праці. Вона не може бути нижчою, інакше робітник ослабне, чи помре від голоду, не продовжить рід таких же найманців. Не заплатить капіталіст і надто високу заробітну плату, інакше робітник зможе нагромадити власні кошти та працювати на себе [291, Т.44, кн.1, с. 73].

Він також зауважив, що працівникам фабрики забороняли виходити за її територію протягом робочого тижня, а їдальня була відсутньою. Таким чином, робітники харчувалися товарами, купленими у касира, до того ж за вищими цінами: хлібом, цибулею, цукром, горілкою тощо. До неправильного харчування додавались шкідливі випари воску та нафти, висока вологість, холод, аварії. Іван Франко відмічав, що наслідками таких умов праці ставали часті захворювання, а фабрика належного медичного обслуговування не надавала [291, Т.44, кн.1, с. 52-63]. Зауважував дослідник і про неналежну професійну та моральну підготовку учнів фабрик та ремісників, порушення відповідно з цим закону, що в сукупності призводило до неправильного виховання підростаючого покоління, яке виросте таким же злиденним та слабкодушним, як і його наставники [291, Т.44, кн.2, с. 255].

Аналізуючи санітарний стан промисловості Галичини та Буковини, спираючись на звіт промислового інспектора А. Навратіла, дослідник зробив висновок про невідповідність промислових приміщень умовам безпеки життя та здоров'я людини [291, Т.44, кн.2, с. 55].

І. Франко звертав увагу на появу машин у виробництві як фактор, що знижував ціну людської праці і залишав робітників без роботи. Одна машина могла замінити кількох людей, через що відбувалось скорочення робочих місць [291, Т.44, кн.1, с. 8]. Натомість позитивно відгукнувся вчений про потенційну користь від техніки при створенні спільних господарств. І. Франко запропонував порядок із веденням сільського господарства силами всієї громади створювати також кооперативні підприємства для виготовлення різного роду продукції, котра могла б скласти конкуренцію на ринку великим фабрикам (чи імпортним товарам) по ціні та якості. Люди могли ефективно використовувати власну працю та вміння, працювати на себе, а не на капіталістів, вдосконалити якості товарів за рахунок використання нових здобутків науки та техніки, і, врешті, користуватися прибутками від власної праці в повному обсязі. Іван Франко стверджував, що простий робітник з допомогою лише власних рук та розуму міг би заробити мільйони, якби мав хоч невеликий стартовий капітал і знаряддя праці [291, Т.44, кн.1, с. 35].

Підкреслює вчений і відсутність будь-яких соціальних та політичних прав у трудівників [290, Т.19, с. 104]. Вони не мали коштів і часу на освіту, не могли розвиватись інтелектуально, бо весь їх час забирала важка фізична праця. Особистість робітника була позбавлена духовного розвитку. Про які ще права і свободи можна після цього говорити? [301]. Такі моральні умови життя величезної маси людей знищували цінність сім'ї і серед їх наслідків І. Франко вбачав пияцтво [291, Т.44, кн.1, с. 12].

О. Терлецький свої дослідження з робітничого питання опублікував в статті "Робітнича плата і рух робітницький в Австрії в послідні часи [250]". В ній автор розглянув промислове піднесення в Австрії після 1873 р. внаслідок вливання в її економіку іноземного капіталу. Також О. Терлецький дійшов до висновку, що

покращити своє становище робітники можуть тільки за рахунок власної сили, розраховуючи лише на себе [251, с. 78].

Активно боровся за покращення економічного становища краю громадський діяч, політик, письменник Михайло Павлик, залишивши в своїй спадщині й праці з економіки. Дослідники його так і називають – захисником робітничого народу [121, с. 33; 122, с. 230].

Критикуючи австрійський уряд, М. Павлик у відповідь москвофілам наголосив, що разом із звільненням від панщини селяни звільнились також від землі, пасовиськ та лісів. Вчений виступав проти приватної власності, котра сприяла концентрації засобів виробництва у володінні багатіїв та збіднінню решти дрібних власників. Вирішальну роль, на його думку, відіграли переваги великого виробництва над дрібним. М. Павлик пояснює, що велике виробництво передбачає спеціалізацію праці, виготовляє товари дешевші, якісніші і тому має змогу вигідно їх продати. Вірним був висновок вченого про те, що дрібне виробництво потребує великих затрат праці, внаслідок чого зростають ціни на товари та знижується конкурентоспроможність, що призводить до занепаду дрібних товаровиробників [200, с. 10-11].

В нарисі “Про спілки на Україні” (1882) [320] М. Павлик описує розвиток робітничих, купецьких спілок тощо в різних куточках України під владою Росії. З негативної сторони він оцінив діяльність євреїв, котрі завжди шукали легкого заробітку, не вдаючись до важкої праці, ошукували і без того бідний український народ, ставали посередниками в будь якій вигідній справі. Звернув Михайло Павлик увагу на вигідність оренди землі не поосібно, а в спілках [320, арк. 44-45]. Також дослідник зазначив, що до створення описаних соціалістичних хліборобських спілок ніхто людей навмисно не закликав, а сформувались вони природнім шляхом як найкращий спосіб господарювання [320, арк. 45, 49 зв., 52].

Вчений вважав, що кредит не в змозі допомогти малоземельним селянам вибратися із злиднів, мала користь і від громадських кас та штихлірів. Остаточо дрібні господарства руйнувалися податками, суми яких перевищували прибуток від землі. Як єдиний спосіб для порятунку селянського та маломіщанського

хліборобства, М. Павлик пропонує створення великих хліборобських господарств, спільну закупівлю для них інструментів та машин [320, арк. 53]. Для того щоб нащадки не стали наймитами в багатів і все господарство не сконцентрувалося в руках багатіїв, М. Павлик закликав своє покоління “до гуртової ґрунтової власності тай до гуртової праці на громадських ґрунтах [320, арк. 53]”. Для прикладу автор приводить позитивні зміни в Англії та Швейцарії [320, арк. 55].

Поняття ренти досліджував С. Данилович. Відокремлюючи термін орендної плати, поняття “рента землі” вчений розумів як оплату, “яку бере властитель землі за те, що має монополь права власності над певним клаптем земської поверхні [72, с. 50]”. Вона “пливе з визискуваної праці робітників, з загального фонду додаткової вартості [72, с. 57]”. Погоджуючись з іншими вченими своєї доби, С. Данилович визнавав, що селянин тримається за клаптик землі, не бачачи іншого джерела заробітку, і часто після сплати ренти не отримує жодних результатів своєї праці. Тому вчений, як і решта прихильників соціалістичного ладу, виступав за знищення приватної власності на землю та її усупільнення [72, с. 67].

Ознайомившись із внесенням Т. Войнаровського в справі відродження селянства, С. Данилович відгукнувся на нього в праці “В справі аграрних реформ”. Критик не визнавав тих методів боротьби з покращенням становища збіднілих селян, які пропонував Войнаровський та його однодумці, оскільки був прихильником революційних заходів [72, с. 6]. Варто зазначити, що при здійсненні аналізу праці Т. Войнаровського Северин Данилович показав ґрунтовні власні знання економічної теорії.

В. Будзиновський, наполегливо вивчаючи галицьку дійсність, надрукував низку статей, серед яких дослідження “Аграрні відносини Галичини”. В ньому В. Будзиновський стверджував, що в добу панування капіталу підавстрійська Україна вступила непідготованою, оскільки тут праця проходила “не при брязкоті дзвінкої монети, а при свисті гнучкого бука” [32, с. 35, 88]. Вчений влучно відмітив, що після скасування панщини в Галичині не відбулося позитивних змін для народу в економічному плані. Про негативні наслідки аграрної реформи 1848 р В. Будзиновський писав в праці “Хлопська посілість у Галичині” (1894 р.). Проте

І. Франко у своїй рецензії “Не в пору пафос” звинуватив Будзиновського у нерозумінні глибинних наслідків скасування кріпацтва та отримання економічної свободи [291, Т.44, кн.2, с. 407].

Цінними також є праці В. Будзиновського “Рільнича продукція в Східній Галичині і на Буковині” (1896), “Панщина, її початок і скасоване” (1898), “Жнива у Східній Галичині і на Буковині” (1898). Монографія “Хлопська посілість” (1901 р.) найповніше відобразила економічні погляди вченого та його боротьбу за справедливу винагороду праці рільничих робітників, а згодом знайшла своє продовження у пропаганді В. Будзиновським страйків [319].

Реформу 1848 р. В.Будзиновський назвав мискою “виїденої і вилізаної сочевиці”, бо вона накинута народові зверху і не привела до ліквідації всіх феодальних відносин [43, с. 118]. Свої твердження він обґрунтовує, розкриваючи негативні наслідки кріпосництва та гальмівну роль в розвитку виробництва увічнення відробіткової системи відносин. Про ці позитивні елементи роботи відзначав також І. Франко [291, Т.44, кн.2, с. 407].

В.Будзиновський головну причину всіх економічних аномалій в збереженні залишків кріпосництва вбачав в тому, що спосіб виробництва не відповідає вимогам товарного ринку [32, с. 62-63]. Він вважав концентрацію виробництва в землеробстві об’єктивним процесом. Вчений заявляв, що процесові концентрації протистоїть дрібне господарство, і не тому, що має переваги над великим, а через те, що селянин за свій клапчик землі держиться всіма силами, не бачачи іншого джерела заробітку окрім нього [306]. На думку В. Будзиновського, покращення складної ситуації в аграрному секторі відбудеться тоді, коли “державна відкупить всю панську землю і ті хлопські землі, що ідуть на ліцитацію, ...розparcelює і буде віднаймати хлопським родинам так, щоби по батькові брав їх на посесію син. За таку посесію платилося би державі лиш тільки, кільки треба, щоби удержати заряд державних ґрунтів [41, с. 174]”. При цьому вчений влучно зауважив, що ведення господарства необхідно поставити на рівні вимог агрокультури і використовувати нові здобутки науки та техніки.

В. Будзиновський прогнозував технічні нововведення в українському сільському господарстві, які збільшать дохід від землеробства, сприятимуть концентрації виробництва та конкурентоспроможності продукції на світовому ринку за ціною. При цьому землероб “одержить за меншу працю більше продукту [32, с. 65-66]”.

Вчений не відкидав можливості та потреби кредитування сільського господарства і стверджував, що ігнорування капіталотворчої ролі кредиту було б “непростим гріхом [32, с. 104]”. Цей кредит повинен обов’язково використовуватись для створення продукції, а не для споживання, а його відсоток має узгоджуватись із земельною рентою. За твердженням В. Будзиновського, в Галичині умов для такого кредитування не було, тому що господарювання велося прадідівським способом і чистий дохід від господарювання був надто низьким.

В програмі радикальної партії, автором якої був В. Будзиновський спільно із Іваном Гривенецьким, зазначалося про необхідність аграрної реформи, метою якої буде “усунення перешкод, спиняючих природний, органічний розвій господарки [37, с. 155]”.

В. Будзиновський наголошував на руйнівній дії селянських повинностей перед державою, оскільки вони “одержали форму грошову тоді, коли спосіб продукування і вся господарка галицьких хлопів була ще натуральна [43, с. 114-115]”. На думку вченого, необхідно замінити всі існуючі податки на “особисто-доходовий [43, с. 304]”, зазначивши при цьому мінімум, що не оподатковується.

Зі студенських років долучався до суспільно-економічного життя краю майбутній адвокат Євген Олесницький (1860–1917). Він був членом “Просвіти”, яка займалася розвитком ткацтва, молочарства, деревного та насінневого промислів, збутом сільськогосподарської продукції, допомогою в організації кас [191, с. 241-243]. Є. Олесницький найбільше долучився до покращення стану молочної галузі.

Ставши депутатом віденського парламенту, Є. Олесницький виступив на захист селян, домігся відшкодування збитків від не вигідних угод з Румунією та країнами Балканського півострова на користь “Сільського господаря”, обговорював проект соціального забезпечення [143, с. 126-131; 191, с. 254; 299]. В 1909 р.

Є. Олесницький організував в м. Стрий першу хліборобську виставку, на якій відбулися збори товариства “Сільський господар”. Вчений відстоював потреби аграрного сектору та закликав до ведення українцями самостійної економічної політики в складі Австро-Угорщини. Будучи головою товариства “Сільський господар”, Є. Олесницький вперше зміг отримати субвенцію від держави, активно розвивав тваринницьку галузь, проводив дослідження, займався питаннями відшкодування збитків селянам внаслідок стихійних лих, постачав селянам якісне насіння, добрива, техніку, налагоджував збут сільськогосподарської продукції.

Є. Олесницький організував “Господарську часопись”, проводив цільові доповіді, бесіди, конференції, виставки, організував для молоді проходження господарської практики в Чехії тощо [191, с. 268; 193, с. 7; 332]. Ставши депутатом вдруге в 1911 р., Є. Олесницький продовжував виступи з економічних проблем, сприяв укладанню документів щодо купівлі землі селянами [182]. Після повеней 1912-1913 рр. депутат домігся виплат допомоги постраждалим.

Неординарною на той час була пропозиція Ю. Бачинського у праці “Україна *irredenta*” (1895) щодо змін в сільському господарстві. Вчений запропонував здійснити парцеляцію поміщицьких земель та надати їх селянам для господарювання на принципах акційного підприємства, щоб збільшити продуктивність праці [25, с. 76].

У праці “Росія і Україна” Ю. Бачинський сміливо заявив, що “Україна була однією з найважливіших її годувальниць... з неї витягували ресурси... [27, арк. 4]”, “Росія черпала свої життєві сили і безцеремонною експлуатацією перетворила її у колонію [27, арк. 5]”, “дякуючи економічній політиці Росії Україна опускалась до країни виробництва напівфабрикатів і сировини [27, арк. 5]”, зернова політика спричинила голодування та значну еміграцію українського населення.

В своєму першому посланні “Праця і ощадність” (1899р.) митрополит Андрей Шептицький закликає селян до працьовитості, ощадності і тверезості. Цікавим є те, що він бачив необхідність у збагаченні людей, але при цьому наголошував, що воно корисне, коли охоплює широкі верстви населення, а не поодиноких осіб: “тільки такий народ є багатий і сильний, в якому всі, або майже всі є заможні [158, с. 5-14]”.

Сам митрополит підтримував селян фінансово у парцеляції поміщицьких земель. А. Шептицький вважав, що формування у людей активної економічної свідомості є найбільшим гарантом їх соціальної захищеності [158, с. 176]. Він виступав проти хліборобських страйків, а закликав шукати порозуміння у вирішенні аграрних проблем.

На захист бідних селян став Тит Войнаровський і сприяв їх економічному розвитку, будучи багато років головою організації “Сільський господар” [60, с. 34; 143, с. 115-116]”. В 1908 р. Т. Войнаровського обрали до парламенту у Відні, де при вирішенні аграрних проблем він всіма зусиллями намагався покращити становище селян. Для аргументації своїх тверджень, при дебатах Т. Войнаровський спирався на аналіз дохідної і видаткової частин бюджету селян. Видатки перевищували доходи і люди постійно знаходились в заборгуванні земельної власності. Вирішення проблеми Т.Войнаровський бачив у забезпеченні селян землею через розподіл поміщицьких маєтків, підвищення рівня їх освіченості та організованості [60, с 36].

19 червня 1908 р. Т. Войнаровський подав внесення на віддодження селянської посілості з проектом аграрної реформи до Палати послів. Це внесення взявся критикувати С. Данилович, зробивши висновок, що автор “хоче безземельним хлопам дати землю, але так, щоби в нічім не пошкодити панам ” і “не має уявлення про основи суспільного ладу [72, с. 6-7]”.

Для підкріплення слів діями він започаткував християнські склепи на паях і розгорнув акцію парцеляції поміщицьких земель, у 1908 р. заснував парцеляційне товариство “Земля”, в 1909 – “Земельний банк гіпотечний” та “Польський парцеляційний банк (для підтримки парцеляційних заходів), співпрацював з Банком Краєвим (в особі Тадея Соловія).

В статті “Внесення п. Т. Войнаровського і товаришів в справі відродження селянства” Т. Войнаровський на прикладі Римської держави показав вплив капіталізму на розвиток господарських відносин та зруйнування селянства. Глибокі знання дослідник проявив, аналізуючи роль римських правителів Катона та Тиберія Гракха в парцеляції домінікальних земель та піднесенні селянського господарства [59, с. 11-13]. Аналізуючи політику австрійського уряду щодо захисту селян,

Т. Войнаровський не віднайшов дієвої програми. Натомість вчений дорікав Австрії за угоду з Сербією на ввіз сільськогосподарської продукції, що спричинить руйнування сільського господарства західноукраїнських земель [59, с. 14].

Т. Войнаровський відмічав, що “коли наш селянин має стільки землі, що вона дає йому і його родині безпеку, він держиться запопадливим, роботящим, ошадним, тверезим, приступним до культури, а що найважливіше, стає релігійним [61, с. 25]”. Таким чином, Т. Войнаровський заперечив народовцям і москвофілам, котрі лише звинувачували селян в пияцтві і лінивстві, не бачачи і не викорінюючи причин такого морального занепаду. Він наголошував, що земля має перебувати у повній власності селянина, інакше він не матиме бажання на ній працювати через відсутність зиску і тоді продуктивність праці знизиться. Такі міркування були прямо протилежними до поглядів соціал-демократів, котрі виступали проти приватної власності.

Т. Войнаровський бачив Західну Україну ринком збуту та сировинним додатком для Австро-Угорщини. Але його не турбував економічний розвиток краю загалом, а лише становище селян. Покращити ситуацію в аграрному секторі, на думку пастиря, можна шляхом надання у повну власність селян достатньої кількості землі. Внаслідок цього селянин, виготовляючи надлишок продукції, збуватиме його на ринку, а згодом почне спеціалізуватися на виготовленні тієї продукції, яка є для нього найбільш вигідною з огляду на можливості та умови її виробництва. Такі прагнення до максимізації прибутку сприятимуть створенню заощаджень та здійсненню інвестицій в знаряддя праці та господарську діяльність загалом. На думку, Т. Войнаровського, саме в господарствах середнього розміру виробництво є ефективнішим, оскільки власник добре ознайомлений з особливостями свого господарювання, легко і вірно приймає певні рішення, в той час, коли поміщик іноді повністю не знає своїх можливостей і шляхів вирішення конкретної проблеми. Такі середні господарства він пропонував створювати, в тому числі, і шляхом організації сільськогосподарських товариств [59, с. 3-8].

Орієнтація Т.Войнаровського на розвиток сільського господарства є правильною, оскільки економічне зростання саме в цьому секторі призводить до

зростання життєвого рівня майже всього населення – селяни з високими доходами мають можливість купувати продукцію інших галузей і цим спричиняти більший попит і стимулювати виробництво.

Негативним для економічної науки в поглядах Т. Войнарівського було те, що він відкидав розвиток промисловості як вихід для селянства із кризи. Такі погляди були зумовлені приналежністю до католицької церкви, котра з недовірою ставилася до капіталістичного ринку. До того ж, в світі розпочався період великих технічних змін і саме розвиток промисловості забезпечив багатьом державам економічне зростання. Натомість, Т. Войнарівський уявляв собі державу з провідною галуззю сільського господарства і збереженням традиційного селянства, низьким розвитком промисловості та урбанізації [61]. Можемо назвати це швидше кроком назад до аграрного виробництва. А, як відомо, на сьогодні серед високо розвинутих країн немає жодної аграрної. Тому можемо переконатись, що в макроекономічному плані пропозиції Т. Войнарівського не є цінними. Він, перш за все, звертав увагу на свої принципи та переконання щодо збереження української нації на базі села, а не на загальні тенденції ефективного розвитку економіки краю.

Варто зазначити, що зусиллями Т.Войнарівського та митрополита А. Шептицького було викуплено і розparcelьовано більше 40000 моргів землі [143, с. 115-116].

На сьогодні в сільському господарстві України також існує ряд проблем. Державна фінансова підтримка аграрного сектору економіки повинна сприяти продовольчій безпеці країни, швидкому насиченню ринку продовольчими товарами та сировиною, високому рівню їх конкурентоздатності, пріоритетності розвитку сільського господарства. Це зумовлює необхідність визначення основних напрямів, форм і методів державної підтримки сільського господарства як складової частини агропромислового комплексу України. В Україні державна підтримка фермерських господарств здійснюється через Український державний фонд підтримки фермерських господарств за бюджетними програмами в межах коштів, передбачених у державному бюджеті на відповідні цілі. В бюджеті на 2015 рік не закладено коштів для державної підтримки фермерських господарств, що зумовлює

недостатнє їх фінансове забезпечення. Комерційні банки пропонують особливі умови придбання товарів необхідних для успішного ведення агробізнесу на вексельній основі під 3,7% до 9 місяців та кредитування з відсотковою ставкою 19-21% річних під заставу нерухомого майна, транспортних засобів, машин та обладнання, майнових права на депозит. Тому для вирішення сучасних проблем в аграрному секторі варто використовувати розробки західноукраїнських вчених останньої третини ХІХ – першої третини ХХ ст. в тому числі і щодо кооперації.

3.2. Розвиток теорії кооперації в останній третині ХІХ – першій третині ХХ ст.

Ідея кооперації з'явилась внаслідок прийняття в 1873 році в Австро-Угорській державі (до її складу тоді входили Галичина, Буковина й Закарпаття) спеціального кооперативного закону “Про заробково-господарські стоваришення”, згідно з яким забезпечувалась автономія кооперативів та заборонялось втручання в їх діяльність сторонніх осіб та чиновників. До того ж, уряд забезпечував фінансову підтримку кооперації через громадські організації та фонди. З 1903 р. доповнюючий закон вимагав створення ревізійних спілок, які проводили ревізію діяльності кооперативів кожні два роки та стали ідейно-організаційними центрами кооперації [47, с. 80; 50; 63; 64; 217].

Активний розвиток кооперації в європейських країнах також спонукав до спроб кооперування. Проте серед населення західноукраїнських земель саме українці найпізніше зацікавились кооперацією та почали нею займатись. Свої господарські та торговельні товариства першими заклали поляки, які взагалі були передовими у господарському і політичному житті краю.

В останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. на західноукраїнських землях розвивались такі форми кооперації:

- Крамниці. Першу кооперативну крамницю міського типу “Народна торгівля” було засновано у Львові інженером Василем Нагірним.

- Споживча кооперація постала у вигляді спілок. Диференціація селянської маси сприяла зародженню двох типів сільськогосподарських кооперативних спілок: загального характеру і тих, що займалися розвитком окремих галузей сільського господарства.

- Кредитна кооперація взяла на себе роль основного партнера для співпраці із щойно визволеним з кріпацтва селянством. Зародилася вона у вигляді ощадно-позичкових товариств. К.Левицький керував Крайовим союзом кредитовим та “Центробанком”, був співзасновником Товариства взаємних обезпечень і кредиту “Дністер” та довголітнім членом його дирекції. Ці установи відіграли важливу роль у розвиткові кооперативного руху в Західній Україні.

- Виробнича кооперація розвивалася після 1917 р. у вигляді хліборобських артілей.

Західноукраїнська інтелігенція з метою піднесення економічного становища селян почала створювати самодопомогові організації. Так в Галичині та на Буковині виникли перші громадські крамниці. Духовенство в 70-х рр. ХІХ ст. розгорнуло “акцію тверезості” і організовувало також каси взаємодопомоги. В містах ремісники та купці створювали такі товариства як: “Побратим” (м. Львів, 1872 р.), “Надія” (м. Збараж, 1874 р.), “Поміч” (м. Підгайці, 1874 р.), “Порука” (м. Поморяни, 1875 р.) [49, с. 8].

З 1873 р. ідеями кооперації починає цікавитись культурно-освітнє товариство “Просвіта”. Великою загрозою для економічного та духовного розвитку нації було тоді пияцтво. Тому священники та місцева світська інтелігенція закладали в селах братства тверезості, матеріальною основою яких були, за задумом, позичкові каси, громадські шпихліри та крамниці.

Банкрутство Рустикального та Крилошанського банків, “Общого рольничо-кредитного заведенія для Галіції та Буковини” у 1883 році викликали з боку інтелігенції Галичини зневіру у власних силах і надовго відвернули бажання організації самостійної економічної діяльності. Діяльність кредитних товариств схожих на делятинську “Надію” та тисменицьку “Віру” теж не викликали в народі оптимізму та віри у власні можливості. В основу своєї праці вони поклали погоню за

прибутком. Наприклад, у 1876 р із 57 таких товариств 34 надавало позики під 12% річних і більше [47; 64].

Тому в 80-х роках XIX ст. інтелігенція не проявляла достатньої ініціативи до ведення кооперації. В цей час віру у здатність кооперування зміцнити економічне становище українців підтримувало “Господарсько-промислове товариство”, засноване в 1881 р. С. Качалою, А. Ничаєм, Д. Танячевичем та іншими в Станіславі (сьогодні м. Івано-Франківськ) [63; 64; 217]. Товариство поширювало серед українців економічні знання, засновувало у селах ощадно-позичкові каси, господарські школи, здійснювало оплату праці мандрівних учителів господарської справи, виділяло кошти на видання економічної літератури, випускало часопис “Господар і промишленик”, створювало торговельні товариства. Проте “Господарсько-промислове товариство” не змогло розгорнути як слід своєї діяльності.

Організаційно-координуючим центром економічного життя українців у 80-х роках XIX ст. виступала “Народна торгівля”, заснована у Львові в 1883р. з ініціативи Василя Нагірного [47, с. 77]. “Народну торгівлю” справедливо вважають першою справді кооперативною організацією українців на західноукраїнських землях. За задумом, це мав бути центральний магазин гуртових закупівель товарів для споживчих крамниць, закладених громадами, церквою, приватними особами з українців, “Просвітою” та “Обществом ім. М. Качковського”.

В 1882 році у часописі “Діло” В. Нагірний виклав цілий план створення такої гуртівні та організації навколо неї української торгівлі, в першу чергу, кооперативної [63; 64]. Підтримку ініціаторам створення гуртівні для селянських крамниць надавало тоді москвофільське “Общество им. Качковського”.

9 червня 1883 року відбулися установчі збори цього товариства “Народна торгівля”. 21 липня було зареєстровано його статут у торговельному суді м. Львова, а 8 грудня розпочала свою господарську діяльність із відкриття свого першого торговельного закладу у Львові на вулиці Вірменській, 2 [217, с. 41].

Перші кроки в діяльності “Народної торгівлі” були досить невпевненими, оскільки тодішнє галицьке суспільство консервативно сприймало ідеї кооперації. З 1884 року правління “Народної торгівлі” почало створювати торговельні склади у

Львові та у провінції. Товариство повноцінно розгорнуло свою гуртову торгівлю лише в 1885 році. З 1897 року “Народна торгівля” почала співпрацювати з “Просвітою” [47; 63; 64]. Внаслідок цього “Народна торгівля” почала інтенсивніше пропагувати кооперативні ідеї і співпрацювати з існуючими споживчими крамницями.

В 90-х роках XIX ст. та на початку XX ст. (до 1904 р.) зв’язки “Народної торгівлі” з крамницями покращились (див. додаток Ж). Проте, спроби товариства налагодити українську торгівлю не мали тривалого великого успіху. Крамниці, навіть при фінансовій допомозі, не витримували конкуренції. До їх занепаду часто також призводили через невміння та недбалість власників. А Жук (дослідник історії української кооперації) писав, що завдяки “Народній торгівлі” почався торговельний рух у провінції, проте приватні українські крамарі виявилися менш підприємливими в порівнянні з євреями, а читальняні та церковні крамниці виявилися взагалі “хибною організаційною формою” [217, с. 43].

В кінці 80-х активно розвивало видавничу діяльність товариство “Просвіта”. Ще у 1874 р. воно видало статут для позичково-кредитних кас і “Поучення як закладати громадські шпихліри” [115, с. 13]. У 1887 році виходять друком робота В. Нагірного “Порадник для крамниць” та підручник К. Левицького “Про позичкові каси”. За кошти товариства вийшли у світ популярні книжечки про кооперацію, а саме: “Про шпихліри і крамниці” (д-р К. Левицький, 1893 р.), “Про сільські каси позичкові і щадниці” (1994р., К. Левицький) [233, с. 5-18], “Поради для торговельних підприємств” (В. Нагірний, 1897 р.), “Наука про товари” (А. Ничай, 1897 р.) та інші [217, с. 42]. Вони містили інформацію про заснування і організацію товариських споживчих крамниць, способи використання їх переваг та можливостей для вирішення власних економічних проблем. Приділяли увагу господарським питанням та ідеям кооперації щорічні календарі та “Письмо з “Просвіти”, редактором яких був знаний економіст Кость Паньківський.

Не зважаючи на появу на початку XX ст. самостійних кооперативних спілок з власними видавництвами, “Просвіта” продовжує займатись випуском спеціальної літератури. Це книги М. Новаковського “Спілки для ощадності й позичок (система Райфайзена)” (1900 р.), К. Гуревича “Про лучбу ґрунтів або комасацію” (1902 р.),

К. Левицького “Про нові спілки господарські” (1904 р.), К. Левицького та І. Петрушевича “Порадник торговельний” (1905 р.) та інші [234, с. 23-38].

Серед найбільш вартісних і популярних на той час книг, виданих за участі “Просвіти”, також назвемо: “Практичний підручник для товариств задаткових” (Т. Кормош, 1895 р.), “Спілки для ощадності і позичок” (М. Новяківський, 1900 р.), “Порадник торговельний” (К. Левицький, І. Петрушевич, 1905 р.), “Підручник для спілок молочарських” (Ж. Хмелєвський, 1907 р.), “Поученя, як закладати спілки для торгівлі і промислу системи Рочдель” (І. Петрушевич, 1908 р.) тощо. Всього ця організація видала в 1868-1912 рр. 69 книг (520 тис. примірників) господарсько-кооперативного змісту [217, с. 40-41].

Розвитком торгівлі на західноукраїнських землях, окрім “Просвіти”, займались товариства “Дністер” (кооперативний банк), Краєвий Союз Кредитовий (1898 р.). Останній став центральною ощадною касою для всіх видів кооперації та в 1911 р. налічував 889 членів та надав 4,6 млн. крон позичок. Краєвий Союз Кредитовий ставив перед собою наступні завдання: організація кооперативів та контроль за їх діяльністю, надання останнім дешевих та вигідних кредитів, заснування підприємств на основі інвестицій, сприяння селянам у купівлі землі, участь у парцеляції маєтків.

Згодом Краєвий Союз Кредитовий сконцентрував свою діяльність на кредитуванні. Іпотечні кредити надавав Земельний Банк Іпотечний. Функцію організації та контролю кооперативів взяв на себе Український Краєвий Ревізійний Союз (м. Львів). В 1912 р. він мав 5577 кооперативів, а його загальний баланс становив 56,5 млн. крон. Справою парцеляції займалося товариство “Земля”.

З 1922 р. Краєвий Союз Кредитовий займався поширенням кооперативних ідей в друкованих виданнях, організацією курсів, лекцій, економічних з’їздів, конференцій, кооперативних свят, виставок, надавав стипендії кооператорам, що навчались.

На Буковині центром кооперативної діяльності була “Селянська Каса”, яка на 1912 р. поєднувала 174 кооперативи. На Закарпатті кооперативний рух на початку ХХ ст. робив лише перші кроки і ним опікувалися угорська спілка “Кредитна” (м. Будапешт) та споживча “Мурашка” [49, с. 9].

Під час Першої світової війни кредитну кооперацію змінює споживча. Споживчі, виробничі, закупівельно-збутові та кредитні кооперативи об'єднувались в товариства “Народна торгівля”, “Маслосоюз”, “Центросоюз”, Центральний кооперативний Банк (“Центробанк”).

Значний внесок у розвиток кооперації на західноукраїнських землях зробив Євген Олесницький. В 1892 році він став співзасновником страхового товариства “Дністер”, в 1894 р. - “Руської задаткової каси” (яка допомагала селянам купувати землю та організовувати невеликі кооперативи тощо і стала однією з найбільших кредитних організацій на Стрийщині), в 1898 р. – Крайового союзу кредитового, в 1910 – Земельного банку іпотечного [313].

На початку 90-х рр XIX ст., будучи членом “Просвіти”, Є. Олесницький виїжджав у села з доповідями на різні теми, в тому числі й економічні, і вважав, що економічні питання слід вирішувати з допомогою просвіти народу [227]. Тому організація “Просвіта” займалася розвитком ткацтва, молочарства, деревного та насінневого промислів, збутом сільськогосподарської продукції, допомогою в організації кас [191, с. 241-243; 314].

Є. Олесницький найбільше долучився до покращення стану молочної галузі. З 1903 р. він почав займатися розвитком кооперативного молочарства, організовував спеціальні бесіди із селянами, писав статті в газеті “Діло”, сприяв створенню Союзу руських молочарських спілок, а згодом Крайового господарсько-молочарського союзу (продукція яких була дешевшою від імпортованої і не поступалась за якістю) та його видання “Господар і промисловець” [191, с. 247-250].

Для покращення торгівлі Є. Олесницький організував торгівельний синдикат, об'єднавши його згодом із перемишльською спілкою в союз спілок у Львові. З часом утворився цілий Крайовий союз для розведення та збуту худоби, який до Відня постачав м'ясо зі всієї імперії і саме цим викликав незадоволення влади [191, с. 267-271; 193].

З поширенням соціалізму К. Паньківський сприйняв його ідеї і бачив цей лад у запровадженні загальної кооперації на цілісній території України. У вченого кооперація виступала силою, що “прямує до організації цілого суспільства [208,

с. 56]”. Вона, на думку К. Паньківського, повинна усунути визискування у кредитуванні, споживанні, виробництві тощо і легко може протистояти колективізму та державництву соціалізму. К. Паньківський виступав проти втручання держави в кооперацію, оскільки остання тоді “стає забавкою політики [209, с. 12]”. Він наголошував, що в закладенні спілки має бути лише приватна ініціатива, а “ведення справ кредитової кооперації через урядові особи не може бути правильним і через се, що вони одвічальні не перед членами кооперації а перед висшою властю [209, с. 11]”. К. Паньківський визнав, що завдання держави полягає у забезпеченні умов для розвитку кооперації: створення необхідного законодавства, лояльному відношенні до приватної ініціативи, поширенні серед населення відомостей про кооперацію.

Вчений визначив конкретні позитивні наслідки від створення спілок. По-перше, вони сприяють економічній незалежності певних груп господарів. Наприклад, в кредитовій – від лихварів, а в виробничій – від підприємців (працедавців) тощо. По-друге, об’єднання спільних зусиль сприятиме конкурентноспроможності, а також знищить конкуренцію між окремими індивідуумами. По-третє, капітал звільниться від визисків та сплати дивідендів [210, с. 1].

В основу кооперації вчений покладав колективну власність, спільну працю для загальної користі, передбачивши можливе надання невеликих індивідуальних паїв. Переваги споживчих спілок і кооперації загалом вчений виклав у невеличкій праці “Кооперація, її ідея, задача і значінє” (1907) [211], статті “Кооператизм” [210]. Закликаючи до створення спілок, К. Паньківський опирався на напрацювання англійського економіста Р. Оуена та француза Фур’є, досвід створення споживчих асоціацій у Англії, виробничих – у Франції, кредитових – у Німеччині, рільничих – у Данії, а також будівельних – у США, що беззаперечно свідчить про обгрунтованість пропозицій К. Паньківського та дослідження ним проблеми кооперації в джерелах світової економічної науки.

Співпрацюючи з організацією “Просвіта”, К. Паньківський з допомогою Д. Танячкєвича створив тютюнову та споживчу крамниці. Сприяв залученню до

кооперативної діяльності А. Жука. Він був ініціатором проведення реорганізації “Просвіти” в товариство просвітньо-економічне, працював над розробкою нового статуту, який передбачав створення штихлірів, позичкових кас, промислових підприємств. В 90-х рр. під керівництвом К. Паньківського був створений кооперативний банк “Дністер” [214].

В 1898 р. за його ж участі виник “Краєвий Союз Кредитовий”, що став центром кооперативного руху і взяв на себе обов’язки закладання спілок, їх консультування та кредитування, здійснення парцеляції поміщицьких землеволодінь і надання селянам з цією метою кредитів, проведення ревізій в кооперативах. Таким чином, К. Паньківський в основному працював в сфері кредитової кооперації.

Будучи єдиним економістом серед правління Союзу, К. Паньківський займався його фінансово-господарськими справами решту свого життя. За дев’ять років праці він збільшив кількість кооперативів в Галичині в десять разів. Крім того, Кость Паньківський заснував в 1904 р. Ревізійний Союз, який став осередком ревізії в кооперативній діяльності Галичини.

Великих зусиль доклав вчений до теоретичних розробок в сфері кооперації, будучи редактором журналу “Економіст”. Він зацікавлював читачів економічними проблемами і способами їх вирішення, пропагував ідею спілчанства. Часто через брак статей К. Паньківський змушений був заповнювати весь номер власними, підписуючись різними іменами. Серед його співробітників були, зокрема, Євген Олесницький, Тит Войнаровський, Василь Нагірний [213; 215].

К. Паньківський виступав за кооперативну діяльність на добровільних засадах. Наголос на національному характері кооперації Кость Паньківський зробив у праці “Помагаймо собі самі...”: “В історії нема випадку, щоб культурно більш розвинений і заможний народ допоміг розвинути біднішій від себе нації з одної лише сентиментальности... [215, с. 53]”, підкріплюючи цими словами не лише економічну вигоду, а й національно-патріотичні почуття.

Перед Першою Світовою війною проблемами кооперації в краєвому відділі по патронажі аграрних об’єднань в Галіції займався Едвард Тайлор (1884-1964). Перша його визначна праця “Поняття кооперації” (1916) [380] виявила незвичайні науково-

теоретичні здібності вченого. Ідею кооперації Е. Тайлор розвивав також в ряді своїх статей. Вчений писав: “чиста економічна теорія повинна знаходитися в зв’язку з життям, не лише з його явищами, а й потребами. Теоретичні дослідження практичних життєвих проблем саме це і дають [380, с. 8-9]”. Вчений захищав інститут приватної власності, закликаючи до концентрації капіталу, що, звісно, викликало критику з боку прихильників марксизму. Зокрема, на думку Е. Тайлора, приватна власність є основою особистого інтересу, який підштовхує до активної господарської діяльності. Однак, вчений запропонував видозміну дрібних володінь у вигляді асоціацій як самостійних виробничих об’єднань.

В пізніших своїх працях “Польська інфляція” та “Друга польська інфляція” (1926) Е. Тайлор відмітив деякі власні помилки. Інфляція найбільше вплинула на дрібних власників, на яких саме він і покладав надії щодо гармонізації економічних відносин в своїх ранніх працях, присвячених кооперації.

Проблемами кооперації займався громадський діяч, агроном, дійсний член НТШ (з 1935 р.) Євген Храпливий, який з 1928 року був директором організації хліборобів “Сільський господар”. Він займався проблемами розвитку молочарства, розбудови сільськогосподарської освіти, зокрема створив “Хліборобський Вишкіл Молоді”, заснував Товариство українських агрономів і був першим його головою. Є. Храпливий був редактором журналу “Господарсько-кооперативний часопис” (1928 — 1934), “Українське молочарство” і засновником наукового журналу “Український агрономічний вісник” (1934–1938). За редакцією Є. Храпливого почала друкуватися “Сільськогосподарська енциклопедія”. Відомими його працями досліджуваного періоду є: “Шляхи нашої суспільної агрономії” (1929), “Як піднести наше хліборобство” (1932), “Плекання рогатої худоби в Галичині” (1933), “Сільське господарство Галицько-Волинських Земель” (1936) [395].

Популярними на Західній Україні були праці теоретика та організатора кооперативного руху з Наддніпрянщини Миколи Левитського (1859-1936) “Про хліборобські спілки-артілі” [141], “Спілкова умова для хліборобських спілок” [142].

Таким чином, що діяльність кооперативних організацій сприяла ширшому розвитку культурно-освітньої справи в Галичині та формуванню нових економічних

ідей у населення. Проте на західноукраїнських землях було багато несприятливих факторів для формування еліти, виховання нового покоління освіченим та всесторонньо розвинутим з багатим досвідом та широким світоглядом.

3.3. Проблеми статистики та фінансів в працях західноукраїнських вчених останньої третини XIX – першої третини XX ст.

Галицький економіст, статистик Володимир Навроцький був одним з найкращих дослідників економіки Галичини та причин зубожіння народу в кінці XIX ст. Першу спробу дослідити спадщину праць В. Навроцького зробив І. Франко. Незадовго після смерті вченого (у 1884 р.) він видав перший том творів В. Навроцького, котрий містив ранні праці вченого [395].

Зауважимо, що всі дослідження В. Навроцького були переважно статистико-економічного характеру. І лише частково вчений в своїх працях зачіпає категорій політичної економії. Вчений вважав: для того, щоб допомогти народові, необхідно знати його життя, економічне становище та потреби. Саме такими дослідженнями він і займався.

За доходами В. Навроцький поділяв суспільство західноукраїнських земель на дві верстви. Перша (до 600 ринських доходу в рік) – бідні селяни, кустарі, робітники промисловості, торгівлі, рільництва тощо - експлуатовані. До експлуататорів (другої верстви) вчений відносив тих, хто отримував понад 6000 ринських на рік. Це були великі поміщики, купці, урядовці, інтелігенція [164, с. 457].

Однією з найважливіших проблем економічного життя краю в кінці XIX ст. був рівень заробітної плати, в якій, за словами В. Навроцького, “зосереджується вся суть нашого соціального питання [168, с. 5]”. Проаналізувавши заробітну плату робітників та їхній родинний бюджет, вчений зробив висновок: “Ціна праці має стремління до крайнього зниження [168, с. 5]”. Підтвердженням цього є результати дослідження денної заробітної плати в 1866-1876 роках [164, с. 545].

В. Навроцький відзначав тісний зв'язок виробництва та споживання: “Консумпція стоїть в тісних взаєминах з продукцією: одна викликає, розвиває і

піддержує другу, і навідворот [164, с. 305]”. Ведучи посилену боротьбу проти пропінації, вчений навів такий приклад: якби замість гуралень в Галичині було 100 верстатів для виробництва годинників, то за 10 років зменшення ціни на них дозволило б кожному селянину купити такий годинник. Селянин “...облічивши на зигарі, скільки годин має день, розділяє розумно свою працю... [164, с. 306]”, розуміє як багато часу необхідно витратити, щоб заробити пляшку горілки, а потім ще посидіти в корчмі. Отже, наявність годинника сприяла б “...до пізнання, який той час дорогий і як його треба шанувати [164, с. 306]”.

В праці “Що нас коштує пропінація?” В. Навроцький проаналізував процентне співвідношення зайнятості українського населення у різних галузях господарства. Внаслідок цього вчений підтвердив, що економіка Галичини в 70-ті роки XIX ст. носила колоніально-аграрний характер, адже 86% населення було зайнятим в сільському господарстві [164, с. 294].

Аналіз розподілу західноукраїнських земель привів вченого до висновку, що майже половина (5636137 моргів) була зосереджена у власності меншості (поміщики, держава, церква), а решта (7477018 моргів) – між численною кількістю селян. Селянські господарства за об’ємами землеволодінь статистик розділив на чотири групи: до 5 моргів землі (43,55% господарств), 5-50 моргів (54,8%), 50-300 моргів (1,08%) та вище 300 моргів (0,56%). Внаслідок порівняння кадастрального перепису 1819 та 1847-1859 років, В. Навроцький зазначив, що процес диференціації селян за обсягом землеволодінь відбувався ще за часів панщини [109]. Громіздке дослідження земельної власності краю дало можливість вченому зробити висновки про пролетаризацію бідних селян одночасно із концентрацією землі у щораз меншій кількості осіб [109; 164, с. 216].

Окрім питання ґрунтів статистик дослідив проблему розподілу лісів після скасування панщини. Розрахунки показали, що одному панському господарству належало близько 384,05 моргів лісу, а селянському – 0,44. Таким чином економічне становище обезземелих селян погіршувалось нестачею пасовищ та закупівлею дров у пана [164, с. 551].

Аналізуючи кризу 1873 року, вчений дійшов висновку, що парламент мав можливість їй запобігти [167, с. 4]. Аналізував В. Навроцький і експортну політику в краї. За його підрахунками, в 70-х роках XIX ст. із західноукраїнських земель щороку вивозили 86 000 центнерів пряжі, 24 000 – шерсті, муку, шкіри, тобто сировину. А ввозились готові товари – полотно, нитки, мішки, штучні добрива. Роль сировинного придатку, а не виробника готових товарів і заганяла економіку краю в глухий кут. Вчений зазначив, що “ми на вивезених сирих, необроблених продуктах тратимо не тільки значні (через їх вагу) кошти транспорту, але й тратимо безповоротно превелику силу неоцінених для господарства краю відходів, котрі йдуть на піднесення продуктивної сили чужої землі... [164, с. 295]”.

Аналізуючи статистичні дані щодо експорту сировини та наявності власних фабрик, де ця сировина могла б перероблятися, В. Навроцький з'ясував, що в краї є робоча сила, дешева сировина, а необхідний капітал зосереджений в руках лихварів, гандлярів, біржових спекулянтів, власників пропінацій, які не бажають засновувати нове виробництво, а шукають більш легкого та швидкого заробітку [164, с. 295]. На думку вченого, розвитку промисловості також перешкоджали залишки старого способу виробництва - поміщицькі латифундії.

Велику увагу приділив В. Навроцький питанню права пропінації (монополії шляхти на виробництво та продаж спиртних напоїв), яке більше не зустрічалося в жодній європейській країні. Цій проблемі присвячені найкращі праці вченого-статистика: “Що нас коштує пропінація? (Кілька цифр до вияснення народної нужди в Галичині)”, “П'янство і пропінація (Розвідка статистична)” та “Смерть і пропінація” (незакінчена). В результаті аналізу великої кількості статистичних даних економічного життя краю В. Навроцький дійшов до висновку про соціально-економічні причини пияцтва.

Аналізуючи зведення кадастру в 1869 році вчений-статистик відзначив, що визначення кадастрового доходу від землі було вчетверо вищим, ніж від лісу. Це відповідало інтересам поміщиків, у власності яких знаходилось 94% лісів. Внаслідок цього замість 57% податків за землю селяни сплачували 69,26%. Грабіжницькою була кредитна політика поміщиків. Селянин мав можливість отримати безвідсоткову

позику на рік у поміщика, але при цьому зобов'язувався один день на тиждень працювати безоплатно. А, отже, 52 робочих дні селянина на рік залишались неоплаченими.

Кредит для простого населення був взагалі недоступним. Навіть звернувшись до позичкових кас, необхідно було сплатити 202% річних за отриманий кредит при тому, що у лихваря він становив 52 [171]. Через заборгованість чверть селянських земель вже фактично не належала своїм власникам [109].

Таким чином, селянам занижувалась заробітна плата, завищувались податки та унеможлилювалось отримання кредиту. В. Навроцький визначив, що, згідно з переписом 1869 року, до бідняків належало 61,3% населення [109].

Опинившись в безвихідному економічному становищі, бідний український народ останні кошти віддавав за алкоголь, який допомагав забути про всі проблеми. А гроші за спиртні напої повертались знову в руки до поміщиків. За підрахунками В. Навроцького, в 1874 р. в Галичині працювало 1208 фабрик спиртних напоїв в той час, коли іншим виробництвом займалось лише 102. Тобто, майже все виробництво сконцентрувалось на спюванні нації. Вчений статистик також зауважив, що статистичні дані щодо роботи шинків, кормів та гуралень рідко потрапляють до рук західноукраїнських газет, а справно поставляються лише польським. Таким чином, дослідники не завжди можуть об'єктивно та точно оцінити всі обсяги розвитку такого згубного для краю виробництва [164, с. 301].

Однак, разом із негативними наслідками розвитку гуральництва на західноукраїнських землях вчений-статистик розглядає наступне : "...вироблення оковитої підносить сирий дешевий продукт до 3-5-кратної ціни... Знищіть індустрію горілчану, знищіть пропінацію, ви не тільки знищите значну частину маєтку власників і заробіток тисяч гуральників, орендаторів, робітників, але знищите і найбільше джерело краєвого багатства! [164, с. 302]". Отже, В. Навроцький, беручи до уваги, що спирт експортується за кордон та приносить для краю доходи шукає і позитивне значення даної галузі для національного господарства. Але, в результаті подальшого аналізу статистичних даних В. Навроцький встановив, що, західноукраїнські землі імпортують спирт на суму в 4 рази більшу, ніж експортують.

“Де ж тут є збільшення маєтку краєвого?.. Виходить з того, що фабрикацію горілки в нашій краю зовсім не можна назвати індустрією продуктивною... [164, с. 304]”. Можемо відзначити, що вчений провів дане дослідження, глибоко вивчивши статистичні матеріали та оцінивши усі аспекти розвитку даної галузі, і зробив обґрунтовані висновки.

Зробивши висновок про блискавичний розвиток гурацьництва, вчений ставить наступне запитання: чому інші галузі при наявності попиту, сировини та робочої сили не набувають такого розвитку. Лише право пропінації дає можливість “добути щось з нічого [164, с. 305]”.

В. Навроцький підрахував, що щороку сільське населення витрачає на горілку 54 мільйони римських. При цьому сума всіх податків за такий же період становить 9,492 мільйони римських і на них люди нарікають, а на власне споживання горілки – ні. В результаті певних загальних приблизних (за браком даних) обрахунків вчений-статистик визнав, що саме пияцтво заганяє селян у борги. Так, в 1873 р. на судову ліцитацію було виставлено 614 селянських господарств, в 1874 – 1026.

В іншій своїй праці “П’янство і пропінація” В. Навроцький підрахував, що “кожен новозаложений шинок відбирає майже рівному процентові дітей усю можливість шкільної освіти”, на збільшеній шляхтичем сумі оренди пролита кров самовбивць та п’яниць, що загинули в бійках, втратили здоров’я і завчасно померли (див. додаток З та К). В Західній Галичині пропінація розвинута менше – тому тут краще розвинута освіта, більше споживання м’яса, менша смертність.

Однією з найцінніших праць В. Барвінського для статистичної науки є “Досліди з поля статистики”. Вчений писав: “Нема такого поля в людському життю, де статистика не мала би своєї великої ваги... вона говорить цифрами, незаперечними цифрами дає докази, поучає і виявляє незаперечні закони [5, с. 16]”. В. Барвінський критикував перепис населення, здійснений в 1880 році, який визначав національність за використанням мови при тому, що багато людей не говорили українською в міщанському товаристві і їх зараховували до поляків тощо. Водночас він побачив позитив у таких висновках, які дадуть мінімальне, але

обгрунтоване значення [5, с. 18]. Власні результати дослідження В. Барвінський систематизував у таблиці.

І. Франко схвально відгукнувся на статистичне дослідження В. Барвінського, в якому, за словами І. Франка, “освітлено статистичними цифрами дійсну національну і суспільну різницю між східною і західною Галичиною [291, Т. 41, с. 367]”.

Під впливом І. Франка та М. Павлика питанням еміграції селян зацікавився Ю. Бачинський і, внаслідок проведених досліджень, видав працю “По поводу еміграції”. Проблему еміграції українського населення вивчав Ю. Бачинський. З цією метою він здійснив поїздку в США, після чого написав монографію “Українська імміграція в З’єднаних Державах Америки” [26]. У праці вчений використав первинні документи та особисті спостереження і вважав її своїм наймасштабнішим дослідженням. Ю. Бачинський здійснив аналіз побуту, праці, культури, організації освіти, розвитку преси, економічного життя діаспори та відношення до імігрантів в США.

Представником української економетричної школи на західноукраїнських землях був львів’янин Павло Чомпа, італієць за походженням. Працюючи у банку міста Львова, він видав кілька невеликих праць, що допомагали вести облік видатків та доходів у сімейному бюджеті [359, с. 2].

Першою більш об’ємною працею вченого став “Порадник у грошових і податкових справах”, що давав інформацію простому народові про гроші, їх заощадження, надання позик, здійснення вкладів, податки тощо. Зокрема, автор писав, що “багатство народу є дитиною освіти, праці і ощадливості... [359, с. 3]”. До заощаджень П. Чомпа закликав всіх, навіть найбідніших, оскільки і в них виникають непередбачувані потреби. Важливою умовою розумного господарювання вчений вважав облік витрат та доходів.

Аргументовані поради для покращення економічного розвитку західноукраїнських земель П. Чомпа дав у праці “Дорожнеча в Галичині та урядова злиденність”.

В книзі “Нариси економетрії і на національній економії вибудованої природної теорії бухгалтерії” (1910) П. Чомпа довів неправильність складання

тогочасних балансів, яка спричинена браком “міцної наукової основи” ведення обліку [358, с. 6]. Зокрема, вчений вказав на неоднакове оцінювання рухомого та нерухомого майна, товарів та валюти. Автор писав: “Я дуже добре усвідомлюю, що я багато хибних думок висвітлив більш-менш правильним способом...Цією працею я дозволяю собі стимулювати своєрідне опитування для врегулювання теорії бухгалтерського обліку [358, с. 37]”. В цій праці автор за допомогою економетрії вдосконалив систему бухгалтерського обліку. З використанням нового економетричного рівняння вчений застосував теорію цінності при виведенні теорії подвійного рахунку.

За словами П. Чомпи, тодішньому бухобліку бракувало “правильної теорії. Звідси і ці помилки, звідси і різні погляди (думки), які ми можемо, мабуть, припускати, але в жодному разі не стверджувати. Всі досі існуючі теорії неправильні [358, с. 8]”.

Також в “Нарисах...” автор розглянув поняття “блага” та їх поділ, розрізняв споживчу і мінову вартість (їх поділ на об’єктивну і суб’єктивну), розглянув групування підприємницького майна та капіталу [255, с. 344-353].

Для перевірки вірності власних досліджень вчений перед виданням отриманих результатів оприлюднив їх перед викладачами Львівської торгової академії. Це свідчить про науковий підхід Павла Чомпи до своїх досліджень і їх апробацію.

В кінці XIX ст. для бідного західноукраїнського населення важким фінансовим тягарем були податки. Ця проблема була актуальною для багатьох професійних та непрофесійних вчених.

В праці “Криза держави, заснованої на податках” Й. Шумпетер виклав власні пропозиції щодо забезпечення фінансової стабільності в період післявоєнного відродження економіки з допомогою оподаткування капітальних фондів, іноземних кредитів, збалансованого торгового балансу. Головним засобом досягнення стабільності, на думку вченого, було повне звільнення приватного підприємництва від будь-яких обмежень зі сторони державної влади [346].

Проти австрійського податкового законодавства виступав В. Навроцький, а саме в питанні земельної ренти. Вчений був прихильником диференціації земельної

ренти, яка зумовлена різною родючістю ґрунтів та різною віддаленістю землі від ринку. Особливо високою, на його думку, була рента від ділянок під забудову в великих містах [164, с. 239]. Критикував В. Навроцький проект податкової реформи 1874 року, згідно з яким однаковим був податок за сільську хату та квартиру у Відні [164, с. 242].

Податкове законодавство Австро-Угорщини, за словами В. Навроцького, ґрунтувалось на антинауковій основі, адже, навіть не містило поняття чистий дохід. В австрійських податкових постановках відрізняли лише дохід, який приносить “ґрунт, дім, локований у готових грошах капітал, ремесло, фабричний промисел, гандель, особисті услуги... [164, с. 401]”, а позика в золоті, капітали за кордоном, дивіденди не оподатковувались. Таким чином, від податків були звільнені найбагатші, а народ із своїми клаптиками землі був змушений наповнювати державну казну. Встановив дослідник і той факт, що внаслідок невірної обраної бази оподаткування поміщики з однаковою сумою доходу сплачували суттєво різні суми податку [164, с. 404]. Захищаючи селян з низькими доходами, вчений запропонував збір податків від чистого доходу при встановленні мінімальної суми, з якої він би не сплачувався (менше 600 ринських на рік).

Грабіжницький характер податкової системи австрійського уряду, її антинаукову основу В. Навроцький розкрив у статті “Подвійна крейдка” [169]. Він звернув увагу на те, що на бідне населення шляхта звалювала витрати на утримання громадських шкіл, дорожні повинності тощо. Таким чином, панські діти навчались в школах, які фінансувала держава за народні гроші, а прості люди в цей час не мали можливості відправити своїх дітей навчатись.

Виступав В. Навроцький проти лихварів. Реформа 1868 року ліквідувала максимальне значення позичкового відсотка, який становив 6%. З цього часу кредит для простого населення був не вигідним, оскільки лихварські відсотки ще більше затягували людей у борги.

Відзначав також вчений негативні наслідки колоніальної митної політики австрійського уряду, внаслідок якої перевезення українськими торгівцями австрійських товарів вимагало більше коштів, ніж їх виробництво. В. Навроцький,

поділяючи погляди французьких фізіократів та А. Сміта, був прихильником вільної торгівлі та політики еквівалентного обміну, які повинні були б забезпечити найнижчі верстви західноукраїнського населення дешевими товарами першої необхідності, виробництво яких в краї є більш затратним.

В. Будзиновський в праці “Культурна нужда австрійської Русі” (1891) [36] відстояв думку про негативний вплив на розвиток виробництва на західноукраїнських землях, який здійснювали австрійські товари, що наповняли українські ринки та створювали важкі умови конкуренції. Питання політики протекціонізму актуальне і для незалежної України.

В. Барвінський боровся за зменшення земельного податку та рівний розподіл додатків до податків: “Кожний податок повинен бути лише частію чистого доходу, який має певна особа... [1, с. 5]”. Він висував практичну економічну програму, що мала на меті піднесення малоземельних селян, малого ремісництва та дрібного промислу і полягала в наступному: проведення комасації землі, здобутті дешевого кредиту, зменшення податків. Отже, вчений відстоював інтереси малого капіталу в боротьбі з податковим тягарем та іншими економічними перешкодами його відтворення. Пропозиції В. Барвінського актуальні і сьогодні, коли малі підприємства не можуть вижити під податковим тягарем та в умовах банківського кредитування. Тому, варто розглянути і заклики вченого до створення спілок, в яких дрібні підприємці надавали б підтримку один одному та боролися з жорсткими умовами конкуренції. Поставлена В. Барвінським ще в кінці XIX ст. проблема високих податків не вирішена в Україні і сьогодні. Люди, заощаджуючи та намагаючись створити власний капітал, втрачають все через відсутність податкових пільг та небажання держави їм допомогти.

Ефективна система кредитування, на думку В. Будзиновського, має відіграти важливу роль в процесі розвитку промисловості на західноукраїнських землях. В статті “Двигнене промислу” вчений закликав до створення великих промислових центрів та розвитку фабричної промисловості, оскільки “Галичина повинна і може виробляти в два рази більше, ніж виробляє, вона мусить розвивати промислове виробництво і має для нього усі необхідні умови [34, с. 27]”.

Данило Тянячкєвич, будучи послом до австрійського парламенту з 1897 р., турбувався про створення закону про прожитковий мінімум, займався питанням кредитування [241, с. 10].

С.М. Злупко вказував на те, що Д. Тянячкєвич переймався інтересами заможніших селян, не надаючи належної уваги проблемам найбідніших, що якраз і є рисою народовців [88, с. 70-74]. З цим ми хочемо не погодитись, проаналізувавши, зокрема, працю “Найлекші задачі з народної економії”. Д. Тянячкєвич пропонує виграні людьми в карти гроші віддавати не їм в кишені (від цього зиску буде мало), а на фінансування бурс. За підрахунками отця, навіть при мінімальному виграші двічі на місяць за рік збереться в краї сума, що покрийє річні витрати бюджету на бурси без особливих старань та втрат [177, с. 14-16]. Д. Тянячкєвич також запропонував на свята та весілля збирати гроші для заснування жіночої гімназії, в якій виховуватимуться “народолюбиві світлі жінки” та “інтелігентні матері [177, с. 17]”.

В 1888 р. Северин Данилович написав працю “Про гроші. Студіум з економії” на основі “Капіталу” Карла Маркса, в якій розглянув, зокрема, такі поняття, як вартість, гроші, праця тощо, а політекономію розумів, як науку про потреби людського життя [107, арк. 81]. За тлумаченням вченого, гроші – це “певний спеціальний товар, з котрого натуральною формою зростається значення еквівалента для всіх товарів, а вартість товару, релятивно виражена в товарі грошевім, зветься ціною [107, арк. 94]”. С. Данилович виділяв чотири функції грошей: засіб платежу, міра вартості, засіб нагромадження, засіб обігу.

Євген Олесницький, працюючи в 1885-1890 рр. у газеті “Діло”, опублікував там свої статті “Краєвий консумційний податок” (1887), “Примусова асекурація” (1888). В публікації “Новий податок від горілки і інтереси пропінації” (1888) він стверджував про шкідливість монополій та засуджував встановлення ними довільних цін [183, с. 54]. В статті “Нові робітничі закони в Австрії” (1888). Є. Олесницький критикував соціально-економічні закони австрійської держави [185, с. 65]. Тоді ж написав він свою відому книгу “Право пропінації в Галичині”, яку особливо схвально відмічав Іван Франко [188; 191, с. 170; 291, Т. 44, кн.2, с. 556]. І. Чуйко відзначала, що статті Є. Олесницького виділялися прекрасним стилем,

беззаперечними аргументами та фактами [325, с. 10]. Додамо, що економічні висновки вченого підкріплювались та доповнювались знаннями з права.

Критикував Є. Олесницький актуальну проблему кредитної політики в державі, яка віддала “незарадних і недавно-що визволених селян в руки банків приватних без ніякого застереження і обмеження [185, с. 14-15]”, а боржники не можуть сплатити тих високих відсотків через низький дохід від землі.

В 1901 р. Є. Олесницького обрали до галицького сейму, де він дискутував, зокрема, на теми стосовно бюджету та виступав проти створення бюро працевлаштування як невігідних структур [143, с. 47-50; 191, с. 245]. Сьогодні можемо заперечити вченому, оскільки допомога громадянам у працевлаштуванні з боку держави чи приватних структур є потрібною.

В 1909 р. видав працю “Про соціальне забезпеченє” для всенародного огляду та обговорення парламентського проекту, щоб потім, як посол, захищати інтереси та потреби селян [190, с. 4].

У одному із своїх економічних рефератів, Є. Олесницький висловив пропозицію Загальної Української Ради (ЗУР), до якої належав, щодо самоуправління українців у власних справах, в тому числі й економічних [315, арк. 34].

В. Левинський виступав проти великих податків, якими обкладалися бідні селяни та робітники, утримуючи цим самим державу, владу, і школи в тому числі, хоча їхні діти не мали змоги в них навчатись [140, с. 24]. Досліджуючи економічні кризи, вчений дійшов до висновку, що в таких умовах виживають лише найсильніші, найбільші капіталісти [140, с. 21-22].

К. Паньківський виступав проти лихварства, вважаючи, що “лихва є одним з найдавніших нещасть людськості [212]”, а знищувати її згубний вплив вчений пропонував шляхом створення кредитових спілок. Він також зазначив, що в розвинутих країнах лихварство існує все рідше.

В статті “Лихва” К. Паньківський також розглянув актуальне на сьогодні питання продажу в кредит, згубний вплив якого прирівнював до лихварства. Адже, беручи в кредит продукти в крамниці, покупець не сплачує грошей одразу і часто

купує ті, товари, в котрих не відчуває особливої потреби. Врешті, людина зі згубною звичкою отримувати все без наявності грошей щоразу більше заглиблюється в борги, а купець, звісно ж, встановлює відсоток за кредит. Таким чином, замість допомоги в скрутному матеріальному становищі, люди вкотре потрапляють в боргові тенета, що саме й не виправдовує продажу в кредит.

В своїх публікаціях К. Паньківський закликав інтелігенцію займатись економічними проблемами, розв'язання яких є необхідною умовою розвитку та самоствердження нації. В статті “Недостачі в роботі нашої інтелігенції і як їх направити” автор обурився тому, що “життєві сили йдуть на добро і зріст чужої панівної сили [213, с. 65]”, а коли “наша суспільність зможе сама виробляти по можності все, чого потребує, а з другої сторони кожний із нас буде брати потрібні йому продукти і услуги лише від своїх, тоді справа такого існування буде остаточно рішена... [213, с. 65]”. Таким чином, К. Паньківський стояв на захисті вітчизняних виробників і політичній вигоді держави в здатності себе забезпечити необхідною продукцією, що сприятиме її економічній і політичній незалежності.

Внаслідок аналізу статистичних даних Ю. Бачинський у праці “Росія і Україна” зробив висновок, що при роз'єднанні Росії та України не постраждає обмін товарів між ними, бо він не має важливого значення. Ю. Бачинський, проаналізувавши надходження та видатки українських губерній, зауважив, що сотні мільйонів рублів повертались в російську казну і лише половина використовувалась на задоволення потреб. Він також підкріпив фактами перспективу збагачення нашої нації після здобуття незалежності: у нас сприятливий клімат, великі запаси корисних копалин, родючі ґрунти.

У праці “Україна irredenta” Ю. Бачинський для захисту українських товаровиробників від жорстокої конкуренції з імпортованими товарами запропонував створити незалежну Україну, котра дбатиме про свої економічні інтереси. Вчений писав: “Україна буде мати тоді свої фінанси, свою армію, свою торгівлю і свій промисел, усе в своїх руках, і політику заграничну і політику внутрішню...” і буде “...не спинювана в цій роботі чужими [22, с. 46]”. Таким чином, Ю. Бачинський політичні інтереси південнозахідних та південносхідних

українців ставить на економічне підґрунтя. Не зважаючи на окремі недоліки, позитивно про роботу Ю. Бачинського відгукнувся І. Франко, відзначивши талант автора, широке охоплення думок та велике значення для майбутніх поколінь [302]. В. Дорошенко писав, що Ю. Бачинський довів необхідність самостійності України “аргументами натури економічної, доказами, опертими на законах розвитку життя економічного [84]”.

Праці талановитого, всесторонньо розвинутого вченого Ю. Бачинського завжди були сповнені глибокого аналізу, конкретних фактів та обґрунтованих висновків, і слугували одній меті, до якої він йшов усе своє життя, – здобуття Україною політичної та економічної незалежності. За словами В. Медведчука, Юліан Бачинський “першим створив концепцію політичного відродження соборної України на засадах економічного детермінізму” та “започаткував наукові дослідження діяльності української еміграції [154]”.

Вивченням проблем фінансів, аудиту, банківництва тощо займався І. Франко. Життя та економічна діяльність Івана Франка припала на період формування банківської системи в Західній Україні та Австро-Угорщині. Серед праць вченого на тему фінансово-кредитних відносин такі: “Сила податкова Галичини” [291, Т. 44, кн.1, с. 138-144], “Банк Крайовий” [291, Т. 44, кн.1, с. 163-180], “Фінансове положення Галичини” [291, Т. 44, кн.1, с. 255-260], “Реорганізація Банку Крайового” [291, Т. 44, кн.1, с. 273-280], “Борба о побиранні податків в громадах” [291, Т. 44, кн.1, с. 280-282], “Проект 200 000 позички Бродам” [291, Т. 44, кн.1, с. 283-285], “Катастрофа Банку Селянського” [291, Т. 44, кн.1, с. 295-313], “Сумна історія Крилошанського банку і його так званої санації” [291, Т. 44, кн.1, с. 429-437], Фінансові справи українських інституцій [291, Т. 44, кн.1, с. 449-453], “З царини фіскалізму” [291, Т. 44, кн.2, с. 46-47], “Селянами оплачуються борги” [291, Т. 44, кн.2, с. 64-68], “Зміна статуту крайового банку” [291, Т. 44, кн.2, с. 71-73], “Крайовий бюджет” [291, Т. 44, кн.2, с. 129-138], “Лихварство”, “Лихварство у Галичині” [291, Т. 44, кн.2, с. 365-391], “Розмова про гроші і скарби” [291, Т. 19, с. 244-260], “Галичина в сьогорічнім бюджеті державнім” [265], “Галицька індемнізація” [291, Т. 44, кн.1, с. 86-121] та інші.

Українська дослідниця З. Комаринська зазначила, що праці І. Франка є джерелом для вивчення періоду зародження кредитно-банківської системи на Галицьких землях [125]. М.С. Клапків відрекомендував Франка як глибокого дослідника актуальних економічних проблем, зокрема і фінансових, та відзначив високий рівень професійної характеристики вченим фінансових відносин його доби, а також розуміння ролі страхування в житті суспільства. На думку дослідника, І. Франко у своїх працях взяв участь у створенні фахової української фінансової термінології. Також М. Клапків відзначив, що в своїх роботах вчений використовував велику кількість додаткових даних, аргументував обтяження галичан податками [117, с. 125-126, 128].

Дослідник В. М. Романів писав про використання І. Франком у працях з фінансів порівняння і аудиту як форм аналізу. Особливо дослідника захопило те, що ще в студентські роки без спеціального вивчення законодавства про стипендії І. Франко домагався виплати йому стипендії за попередню стипендіальну рату (частку) і, до того ж, отримав рішення на власну користь. Після арешту та судового процесу 1878 року молодий вчений домогся не лише свого поновлення в Львівському університеті, а й виплати йому стипендії. В.М. Романів називає це перемогою І. Франка як економіста, до того ж сучасного ревізора чи аудитора. А дослідження контрольних функцій у працях Франка є цінним джерелом для вивчення бюджету Галичини того періоду [233, с. 63]. При аналізі витрат бюджету на утримання Львівського і Чернівецького університетів та гімназій з розрахунку на одного мешканця І. Франко, за словами В. Романіва, здійснив “аудиторський аналіз витратної частини бюджету на освітянську галузь [233, с. 63]”.

С.М. Злупко на початку своїх досліджень праць Івана Франка (1960 рік) зазначав, що І. Франко з марксистських позицій розглядав роль лихварства в переході селян від вільного стану до феодальної залежності [98, с. 120]. Згодом професор зазначав, що Іван Франко в своїх поглядах на фінансові питання був прибічником демократичних традицій української економічної думки, а також користувався результатами зарубіжної науки [101, с. 151].

В кінці XIX ст. лихварство в Галичині набуло значного поширення, хоч і не було вигідним для селян з їх мізерними доходами. Як правило, термін повернення кредиту був занадто коротким (здебільшого від одного тижня до місяця), а прибутки від землі нижчими за нараховані відсотки [291, Т. 44, кн.2, с. 373-391]. І. Франко прийшов до висновку, що “кредит зробився в теперішнім господарським житті чимсь таким конечним і натуральним, як обіг крові в тілі [291, Т. 44, кн.2, с. 525]”, а також погодився з Л. Каро, що Галичина “заслуговує імені класичної школи лихварства [291, Т. 44, кн.2, с. 368, 373]”.

І. Франко зазначив, що лихварі закликали боржників їхати на заробітки за кордон, внаслідок чого за 1873-1891 роки виїхало 270 тисяч чоловік лише з Галичини і лихварі на цьому заробили 13,5 мільйонів золотих ринських. Досліджуючи діяльність банку Рустикального (1867-1883), вчений дійшов висновку, що ця установа була лихварською і стала конкурентом для сільських лихварів-євреїв. Кожен, хто виривався з тенет останніх, потрапляв в інші – борги перед банком, де відсотки за кредитування були дещо нижчими [291, Т. 44, кн.2, с. 380-381]. Про здирництво Рустикального банку зазначав і В. Левинський [138, с. 85].

Докладно проаналізувавши баланс цього банку, І. Франко виявив причини та наслідки його банкрутства, зазначивши, що найбільше постраждають при цьому селяни. Саме за їх кошт обманними шляхами рятуватимуть лихварські банки [291, Т. 44, кн.1, с. 350].

Покращення стану рільництва та дрібних промислів в Галичині І. Франко вбачав в дешевому кредиті [291, Т. 44, кн.1, с. 163]. З цією метою створений був Банк Крайовий з 5-ти відсотковою ставкою. Установа ставила перед собою мету – підняти рільництво в Галичині. Але, на думку І. Франка, особливих надій не варто було плекати, селянам на зиск від кредитів не варто надіятись, бо основною ціллю будь-якого банку завжди є одержання прибутку [291, Т. 44, кн.1, с. 175-176]. Більше того, вчений аргументовано доводить, що хвалений дешевий кредит коштуватиме 11,5%, іпотечні позики – 5,4%, коли для селян 4% є надто високою ставкою [291, Т. 44, кн.1, с. 272].

В статті “Реорганізація Банку Крайового” Франко критикує політику польських банкірів щодо кредитних відносин в Галичині, оскільки та лише зміцнювала становище лихварів-євреїв. Селянин, не маючи змоги оплатити борг банку знову йшов перепозичати до лихваря і ще більше занурювався в позики та сплати відсотків. Банки створювались на кошти краю і тому, наголошував Іван Франко, вони повинні нести користь, а не погіршувати економічне становище [291, Т. 44, кн.1, с. 272].

Порівнюючи банківський та лихварський кредити зі сторони їх згубного впливу на селянина, вчений перевагу надавав першому. Не зважаючи на гостру критику банків, І. Франко розумів, що одержання прибутку від наданого кредиту є необхідною умовою їх (банківської) діяльності. Дана інституція “в разі доброго поведження і відповідного до потреб уладження могла би багато хосна (користі – автор) принести нашій суспільності [291, Т. 44, кн.1, с. 273-280]”. В реальному житті Галичини кредити були вигідними лише для заможних селян, а бідні не мали гарантій їх повернення (через що сплачували вищі відсотки), належних прибутків від землі і власної праці та змоги отримати зиск від позики.

І. Франко погодився з пропозицією В. Барвінського створювати заклади кредитування натуральні, де замість грошей в позику видавали б зерно, худобу, знаряддя праці тощо. На думку Франка, для господарства Галичини такий спосіб надання кредиту був би більш природнім та корисним. Для прикладу він навів позитивний досвід створення товариств кредитових натуральних (елеваторів) у США та започаткування подібних заходів в Росії [291, Т. 44, кн.1, с. 277].

Іван Франко закликав українців до ощадливості, котра була притаманна полякам та євреям, та активної підприємницької діяльності в банківсько-кредитних відносинах. В праці “Фінансове положення Галичини” І. Франко наголошує на продуктивному вкладенні капіталу (інвестуванні у виробництво) як передумові зростання державних та місцевих доходів [291, Т. 44, кн.1, с. 255-260].

І. Франко серед основних проблем бідних верств відмічає значний податковий гніт, в тому числі непрямі податки, які сплачували робітники в складі роздрібної ціни на товари. В сукупності з лихварством вони знищують будь-яку можливість

селян до економічного піднесення, руйнують сільське господарство, промисловість ще в її зародку [291, Т. 44, кн.1, с. 47]. Натомість економіст пропонував оподатковувати грошові і товарні біржі, предмети розкошу (карети, лакеїв, титули, ордени) тощо.

Велике обурення у І. Франка викликало зростання податків для Галичини та зменшення для неї видатків [291, Т. 44, кн.1, с. 138-144]. Аналізуючи бюджет 1884 року в статті “Меланхолічні уваги над сегорічним бюджетом”, вчений звернув увагу на зростання його дефіциту та взагалі погіршення фінансового стану держави [291, Т. 44, кн.1, с. 328-331]. Глибокий аналіз місцевого бюджету Галичини вчений здійснив у статті “Галичина в сьогорічному бюджеті”, після якого дійшов до висновку про недобір Галичиною значних коштів з бюджету імперії з врахуванням сплачених податків. Тобто, уряд ошукував Галичину в плані мізерних видатків на її потреби [291, Т. 44, кн.1, с. 334-339]. В статті “Крайовий бюджет” І. Франко говорить про недостачу власних доходів краю для оплати поточних видатків бюджету на культуру та освіту [291, Т. 44, кн.2, с. 129-138].

В праці “Сила податкова Галичини” вчений доводить, що Чехія значно розвинутіша від Галичини не лише у промисловості, а й в сільському господарстві, оскільки “навіть так вдосконалена машина податкова (податкова система Австро-Угорщини – авт.) не може від нас видобути бодай такого проценту податків, який випадає на Чехи [291, Т. 44, кн.1, с. 139]”, хоча останні й вважалися промисловим краєм. Внаслідок аналізу прибуткової частини бюджету Галичини І. Франко зробив висновок про економічну відсталість краю, недорозвиненість промисловості та аграрного сектору, переважання доходів у сферах, котрі не забезпечують розширеного відтворення.

В статті “Що коштують наші школи?” чітким є висновок, що галицькі школи отримують лише 11,4 % видатків з бюджету австрійського міністерства тоді, коли територія краю займає чверть Австро-Угорської імперії. І. Франко ставить питання про користь для Галичини від перебування в складі Австро-Угорщини. Стан Львівського та Чернівецького університетів, а також Львівської політехніки вчений називає чи не найгіршим в імперії [291, Т. 44, кн.1, с. 145-146]. Врешті І. Франко

констатує, що Австро-Угорщина “єсть для нашого краю мачухою, що старається, де тільки можна, дати нам якнайменше з очевидною шкодою для нашого культурного розвою [291, Т. 44, кн.1, с. 150]”.

Вчений різко критикував речника економічної політики при австрійському уряді професора Краківського університету Юліана Дунаєвського та його фінансові експерименти. За словами І. Франка, фінансові проекти та фіскальні заходи цього діяча спричинили занепад нафтової галузі, високі ціни на сіль, спекуляцію, великий податковий тягар для працюючих верств населення (в тому числі і селян) тощо [291, Т. 44, кн.1, с. 151-154].

У статті “П’ять літ господарки крайової” І. Франко критикує науково-статистичний метод Т. Пілата, який стверджував про покращення економічного становища Галичини. Використовуючи для аргументації конкретні дані, галицький вчений виявляє глибоку стурбованість, “що чоловік з претензіями на ученість може випускати в світ роботу з такими незгідностями в цифрах [291, Т. 44, кн.1, с. 243]”, а неодноразові такі випадки призвели б до занепаду крайової статистики.

Під час постатейного аналізу бюджету Галичини за 1876-1880 рр. І. Франко використовував аудиторський (або контрольний) підхід. Вчений критикував збільшення витрат на утримання бюрократів та витрати в сумі 26405 ринських з нагоди візиту цісаря в 1880 році. Невиправданими і непродуктивними він вважає витрати, що не пов’язані з економічними, науковими, освітніми, культурними чи санітарними потребами. Провівши постатейний аналіз продуктивних та непродуктивних видатків, І. Франко зробив висновок: якби впродовж 5 років хоч на половину зменшити непродуктивні, то дефіциту бюджету в краї не було б взагалі. На протигагу запевненням Австро-Угорщини, що в Галичині справи йдуть на краще І. Франко пише, що та “прямим і скорим кроком йде до банкрутства [291, Т. 44, кн.1, с. 220-243, 255]”.

Вчений не погоджувався з прогнозами правлячих верств, що через 15 років Галичина розрахується з боргами і в краї пануватиме добробут. Свої висновки він аргументував тим, що, по-перше, врожайні роки чергуються з кризовими; по-друге, на 1898 рік видатки зростуть більше, ніж вдвічі і фінансовий тягар населення лише

зросте. Таким чином, І. Франко не бачив причин радіти щодо економічного майбутнього краю.

Приділяв увагу вчений і питанню страхування (особливо від вогню). Зацікавило його питання соціального страхування робітників на випадок непрацездатності. В Австро-Угорщині воно стало обов'язковим з 1887 року і вже в 1891 році Франко виклав свої міркування щодо даного питання у праці “Робітничі відносини в Галичині”: “Страхування робітників на випадок хвороби в Галичині має справді плачевний вигляд. Повітові каси хворих, за винятком лише більших міст, існують хіба що на папері, вони або не функціонують, або діють так, що хворий зовсім не впевнений в одержанні допомоги, яка йому належить за законом [291, Т. 44, кн.2, с. 251]”.

Загалом відзначимо, що праці І. Франка на фінансову тематику містять багато фактичного матеріалу, аналіз статистичних даних, розкривають банківсько-фінансову політику уряду, використання бюджету на державному та місцевому рівні, відстоюють інтереси найбільш вразливого населення. Тому сформульовані вченим висновки є обґрунтованими.

На високому рівні вченим написана статистична праця “Промислові робітники в Східній Галичині і їх плата р. 1870”. В ній І. Франко опрацював дані торгово-промислових палат, проаналізував характер зайнятості та оплати праці, яку визначив як мізерну. Вчений робить зауваження, що жінки та діти до 14 років зайняті на важких роботах, і до того ж, отримують нижчу платню, і просить звернути на це особливу увагу. При визначенні тривалості робочого дня вчений зіткнувся з приховуванням даних, і все ж встановив, що в деяких випадках він триває 20, іноді навіть 24-30 годин, і при цьому особливо страждають діти [290, Т. 19, с. 220-226].

Не менш серйозно І. Франко підійшов до праці “Фабрика церезину та парафіну у Дрогобичі”, де описав її технології, технічне оснащення, сировину, виробу, потужності, виробничі та допоміжні приміщення, навіть розташування та торгівельні зв'язки. Аналізуючи робочу силу як змінний капітал, вчений визначив її джерелом, “з якого пливають доходи і прибутки капіталіста [290, Т. 44, кн.1, с. 55]”.

Певний внесок у розвиток науки, зокрема фінансів, здійснив польський вчений, професор Львівського університету Т. Бжеський. Проблема вартості та функції грошей, інфляції та шляхів боротьби з нею найкраще висвітлені в більш пізній праці вченого “Грошова система” (1927). В ній вчений провів аналіз попиту та пропозиції грошей, використавши метод “штучної ізоляції”, який дозволяє розглядати кожне явище окремо і як “величину дану та незмінну в протилежність явищу, яке вивчається [354, с. 205]”. На думку Т. Бжеського, лише після штучного розділення та аналізу в статичному стані повинен відбутися процес їх з’єднання по природі речей та в умовах співіснування явищ, як це відбувається в дійсності.

Вчений констатував, що на час написання ним праці “Грошова система” не було конкретного визначення такого важливого поняття як попит на гроші. Т. Бжеський запропонував здійснити аналіз цієї категорії в трьох координатах – кількість, час і рід. Вчений зазначив, що кількість грошей “ідентична кількості благ, призначених для продажу [354, с. 205]”. Стосовно кількості, вчений розглядав “величину виробництва при тому ж стані відносин обміну, а величину обміну при тому ж стані виробництва [354, с. 206]”. Координата часу означала інтенсивність потреби в грошах, а рід – відношення між потребами в різних видах грошей. Врешті, Т. Бжеський дав визначення поняттю попиту на гроші як “кількості реальних благ та послуг різного типу, призначених для продажу [354, с. 206]”. Пропозицію грошей вчений визначив як купівельну спроможність.

Досліджуючи металеві та паперові гроші, вчений дійшов висновку, що становлення обороту металів було натуральним, оскільки на виробництво металевих грошей необхідні реальні блага та послуги. Становлення паперового обороту було штучним, тому що “реальні витрати виробництва не входять в практиці в розрахунок [354, с. 72]”. Така велика різниця суттєво впливає на еластичність пропозиції грошей. Аналіз взаємодії попиту та пропозиції грошей вчений провів використовуючи теорію граничної корисності та суб’єктивного методу. Це, зокрема, прослідковуємо при розгляді вченим купівельної спроможності грошей, процесу обміну грошей на товар чи послуги. Врешті, Т. Бжеський зробив висновок, що індивід надає вартості грошей “вагомість не з точки зору якої-небудь корисності, а

лише з точки зору на корисність, яка заснована на позбавленні від грошей з метою придбання реальних благ [354, с. 302]”. На думку вченого, оцінка цієї корисності залежить від цін (співвідношення попиту та пропозиції): “єдиним вирішальним моментом для цього значення грошей є їх купівельна спроможність, виражена в відношенні обміну грошових одиниць до благ, що залежить від рівня цін благ [354, с. 303]”.

Висновки до розділу 3

В останній третині ХІХ ст. Галичина була аграрним краєм і населення в основному займалося сільським господарством. На селі земля була чи не єдиним годувальником цілих галицьких сімей. Проте після скасування кріпацтва селяни не мали достатньої кількості землі, страждали від нестатків, виїжджали за кордон. Саме тому у центрі уваги західноукраїнських вчених останньої третини ХІХ – першої третини ХХ ст. вчених були аграрні проблеми, питання піднесення продуктивності сільськогосподарського виробництва, злиденне життя селян, котрі становили понад 80 % населення.

Москвофіли та народовці мали особливі погляди на аграрну проблему, вбачаючи причину бідності українського народу в пияцтві та лінощах. Основним своїм завданням вони вважали допомогти більш заможним селянам, які мали певний стартовий капітал. Націонал-демократи виступали за парцеляцію поміщицьких землеволодінь, забезпечення селян достатньою кількістю землі, різні способи колективного ведення господарства для збільшення конкурентоспроможності господарств тощо.

І. Наумович для піднесення дрібних господарств радив купляти малі машини та найкраще насіння. Представник цієї течії В. Барвінський закликав заощаджувати навіть найбідніших, створювати власний малий капітал та засновувати товариства, застерігав непідготовлених до господарювання в ринкових умовах селян не брати позики у лихварів. На думку вченого, вирішити аграрну проблему можна було з

допомогою раціонального кредиту, але лише для тих, хто зможе його віддати. Важливим є висновок В.Навроцького, що п'янство селян стало наслідком лихварства, нужденного життя та нищівної політики уряду, а не моральної убогості народу. Ця ж думка прослідковується в дослідженнях О. Терлецького.

За справедливу винагороду праці рільничих робітників боровся В. Будзиновський, що найбільш помітно в праці “Хлопська посілість”. Представники християнсько-демократичної економічної думки, митрополит Андрей Шептицький та о. Тит Войнаровський займались розв'язанням соціальних проблем народу, надавали матеріальну підтримку селянам при здійсненні парцеляції поміщицьких земель, проповідували ощадливість та працьовитість.

В 70-х роках XIX ст. на західноукраїнських землях поширюються ідеї кооперації. Основними її завданнями були фінансова підтримка селян, відвернення їх від пияцтва, яке в цей час набуло загрозливого розмаху. Саме тому участь у розвитку кооперації взяли в тому числі і священники. Розвитком кооперативного руху займались С. Качала, Д. Танячкєвич. До створення спілок закликали І.Франко, М Павлик. На початку 90-х років відомими теоретиками та практиками кооперації були Є. Олесницький та К. Паньківський. Останній опирався на напрацювання англійського економіста Р. Оуена та француза Фур'є, досвід створення асоціацій у Англії, Франції, Німеччині, Данії та США. На початку XX ст. проблемами кооперації в краєвому відділі по патронажі аграрних об'єднань в Галіції займався польський вчений Едвард Тайлор.

Пореформений період (1861-1917рр.) увійшов в історію як етап становлення та розвитку державної і земської статистики. Статистичні дослідження надавали можливість одержувати докладні відомості про стан сільського господарства, соціально-економічні процеси на селі. Цінними для статистичної науки стали праці В. Навроцького та В.Барвінського.

Безперечно важливий внесок в розвиток науки економетрії зробив Павло Чомпа, написавши книгу “Нариси економетрії і на національній економії вибудованої природної теорії бухгалтерії” (1910).

Проблему еміграції українського населення вивчав Ю. Бачинський. Здійснивши поїздку в США, він написав масштабне дослідження “Українська імміграція в З’єднаних Державах Америки”, використовуючи первинні документи, статистичні дані та особисті спостереження.

Отже, розглядаючи проблеми фінансів та бюджетної політики, західноукраїнські вчені виступали за зниження податків, забезпечення вигідного кредиту, зміни політики австрійського уряду стосовно бюджетного фінансування краю, сутності грошей тощо.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичні узагальнення і нове вирішення наукової задачі, що виявляється в комплексному дослідженні розвитку економічної думки Західної України останньої третини XIX – першої третини XX ст. з використанням сучасних підходів до проведення досліджень в даній галузі. Основні результати дослідження дозволяють зробити такі висновки, узагальнення та рекомендації:

1. Для вирішення поставлених завдань в дисертаційному дослідженні як теоретичне підґрунтя та системоутворюючий підхід використана цивілізаційна парадигма суспільного розвитку, на якій сьогодні базується економічна теорія. Вона передбачає розгляд економічних процесів на основі принципів взаємозалежності, системності, цілісності та структурованості суспільства, а саме – взаємозв'язок суб'єкта й об'єкта дослідження, залежність результатів пізнання від методів їх досягнення тощо. На всіх етапах дослідження застосовувався комплекс методів, які доповнювали один одного, що можна назвати системним підходом у методології дослідження.

2. Встановлено історико-економічні умови розвитку Західної України в останній третині XIX – першій третині XX ст. та їхній вплив на еволюцію економічної думки, а саме відсутність територіальної цілісності та держави України в зазначений період, слабкий розвиток ринкових відносин, переважання аграрного сектору економіки, гостра соціальна нерівність, національно-релігійна дискримінація.

3. Головними науковими центрами на Західній Україні були Львівський і Чернівецький університети, Наукове товариство ім. Шевченка у м. Львів, а поширенню економічної освіти і ідей сприяло товариство “Просвіта”, практичним втіленням наукових розробок займалося товариство “Сільський господар”. Низький рівень розвитку системи освіти не дозволяв готувати спеціалістів з вченими ступенями, тому в університетах викладали іноземці. З початку створення університету заняття з економічних дисциплін проводили професори Ю. Дунаєвський та Я. Коппель. У досліджуваний період у Львівському університеті

працювали такі вчені-економісти як Л. Білінський, В. Охенковський, Т. Пілат, С. Грабський, С. Гломбінський, Т. Бжеський, а в Чернівецькому університеті – Й. Шумпетер, Л. Царо.

4. Розвиток економічної думки на Західній Україні в кінці XIX ст. був тісно пов'язаний із суспільно-політичними настроями інтелігенції спорідненими проблемами та шляхами їх вирішення. Внаслідок цього на початок 70-х років XIX ст. на основі суспільно-політичних течій виділились дві головні течії в економічній думці: москвофіли та народовці.

5. Народовців від москвофілів відрізняло усвідомлення, що українці є окремою нацією, вони частіше прислуховувалися до проблем народу і, цим самим, виступили перехідною ланкою на шляху західноукраїнської інтелігенції до більш радикальних поглядів та мислень, створення народно-демократичної економічної думки. До старшого покоління народовців належали В. Барвінський, С. Качала, Д. Танячкєвич. Проте консервативна народовецька течія втратила притаманний народовцям демократизм та соціальну незалежність. Наприкінці 70-х – на початку 80-х років XIX ст. виділилася радикальна течія, яскравими представниками якої були І. Франко, М. Павлик, С. Данилович. Пошук нових шляхів розвитку призвів радикалів до розчарування соціалістичними ідеями, а це в свою чергу призвело до поділу цієї течії на націонал-демократів та соціал-демократів. Націонал-демократи на чолі з В. Навроцьким та І. Франком виявили неможливість застосування на практиці багатьох ідей соціалізму. На засадах класичної політекономії та консерватизму був палким прихильником радикальних економічних перетворень В. Будзиновський, вважаючи що ринкові відносини зможуть забезпечити економічний добробут населенню краю. Соціал-демократи бачили майбутнє України в запровадженні соціалістичного ладу та керувались у своїх висновках марксистським вченням. Представники християнсько-демократичної економічної думки митрополит А. Шептицький та Т. Войнаровський вважали вирішення соціально-економічних проблем основою духовного зміцнення народу, яке необхідно здійснювати шляхом працьовитості та ощадливості.

6. Важливу роль у формуванні економічної думки Західної України в кінці XIX – на початку XX ст. відіграв І. Франко. Він написав велику кількість економічних праць, де порушував проблеми бюджету, аграрного сектору, статистики, фінансів тощо. Великий внесок зробив вчений у розвиток української економічної термінології, додавши багато нових понять, часто одразу ж пояснюючи їх. Його світогляд розвивався в напрямку від сприйняття соціалістичних ідей та теорії марксизму до їх критичного осмислення.

7. Серед вчених-економістів, громадських, політичних та освітніх діячів користувалися популярністю доктрина А. Сміта, Д. Рікардо, згодом ідеї утопічного соціалізму, зокрема праці Р. А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена, а також ідеї К. Маркса, П. Прудона, Е. Г. Мореллі, Ж.-Ж. Руссо. Ідеї марксизму були популярні серед радикальної української демократії та одержували у працях її представників самобутнє і оригінальне трактування. Окремі соціалістичні ідеї аналізувались та дістали подальший розвиток в працях І. Франка, М. Павлика, О. Терлецького, С. Даниловича, В. Навроцького, Ю. Бачинського, В. Левинського. С. Данилович вперше цілісно виклав зміст всіх трьох томів “Капіталу” К. Маркса українською мовою, був популяризатором марксистських положень, вважав їх єдино правильними, що, в свою чергу перешкоджало розвитку інших більш прогресивніших ідей. До критики соціалізму та марксистських доктрин вдалися В. Барвінський, К. Паньківський, митрополит А. Шептицький, а також у зрілому віці І. Франко, що заслуговує особливої уваги.

8. Західноукраїнські економісти були в пошуку нових форм розвитку економіки. І. Наумович здійснив вагомий внесок в організацію позичкових кас, штихлірів, крамниць та інших спілок, розвиток економічної освіти серед селян. В. Барвінський обґрунтував ставку “раціонального кредиту” для селян в розмірі 3-4%, яка повинна бути нижчою за максимальний чистий дохід від селянського господарства. С. Качала розвинув ідею державної підтримки аграріїв шляхом дотацій та спеціальних кредитних програм. Д. Танячкевич розвивав прикладні аспекти кредитування селян, засновуючи селянські ощадно-позичкові каси. О. Терлецький дослідив недоліки дрібного виробництва та довів необхідність

створення великих спільних селянських господарств. І. Франко довів необхідність поєднання державної власності з можливістю оренди та спільної приватної власності на землю як основи конкурентоспроможності сільських господарств. М. Павлик та В. Будзиновський в своїх роботах довели, що концентрація виробництва передбачає спеціалізацію праці, виробництво дешевших та якісніших товарів, що має змогу вигідно їх продати. С. Данилович як прихильник соціалістичного ладу виступав за знищення приватної власності на землю та її усуспільнення.

9. Значного розвитку набула ідея кооперації на західноукраїнських землях, чому сприяли роботи та практична діяльність К. Паньківського та Є. Олесницького. Їхні ідеї стали основою розвитку концепції соціального забезпечення. Є. Олесницький займався розвитком кооперативного молочарства, створенням Союзу руських молочарських спілок, а згодом Крайового господарсько-молочарського союзу, продукція яких була дешевшою від імпортованої і не поступалась за якістю. Важливим внеском Є. Олесницького в практичні аспекти кооперації була організація Крайового союзу для розведення та збуту худоби, який постачав до Відня м'ясо зі всієї імперії. К. Паньківський в розвитку теорії кооперації опирався на напрацювання англійського економіста Р. Оуена та француза Фур'є. К. Паньківський наголошував на необхідності загальнонаціонального характеру кооперації як умови піднесення економіки українських земель. Е. Тайлор запропонував видозміну дрібної приватної власності у вигляді асоціацій як самостійних виробничих об'єднань.

10. Ідея самостійності та незалежності української держави поступово проникала в економічну думку. В. Навроцький, аналізуючи статистичні дані щодо експорту сировини та наявності власних фабрик з'ясував, що в краї є робоча сила, дешева сировина, а необхідний капітал зосереджений в руках іноземців, які не бажають розвивати економіку краю, а шукають способів швидкого заробітку. Суттєвий внесок у розвиток статистики здійснив В. Барвінський, чії праці містять змістовні та цінні дані з економічного життя західноукраїнських земель. Унікальною

є праця Ю. Бачинського “Україна irredenta”, в якій автор заявив про необхідність політичної незалежності України для розв’язання економічних проблем.

11. Вперше у науковий обіг, шляхом вивчення архівних та бібліотечних фондів, введені маловідомі або невідомі праці В. Левинського “Що таке соціалізм”, Ю. Бачинського “Автономія України”, “Росія і Україна”, “Народні школи і українська соціал-демократія”, М. Павлика “Про спілки”, І. Наумовича “Крепкая воля і неутомимий труд”, “Пример подражания достойный”; Є. Олесницького “Соціальне забезпечення”, “Реферат економічний д-ра Євгена Олесницького” дозволяють зробити висновок, що дисертаційне дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми розвитку економічної думки Західної України останньої третини XIX – першої третини XX ст.

12. Праці представників економічної думки Західної України останньої третини XIX – першої третини XX ст. є актуальними для вирішення сучасних проблем статистики, фінансів, аграрного сектору з метою розвитку господарства краю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барвінський В. Блудні дороги / В. Барвінський // Діло. — 1882. — № 5. — С. 1.
2. Барвінський В. Відповідь авторові статті “еще несколько слов о реформе домової подати” / В. Барвінський // Правда. — 1875. — № 7. — С. 311-318.
3. Барвінський В. Відповідь п. М. П. Драгоманову / В. Барвінський // Правда. — 1879. — № 6. — С. 376-390.
4. Барвінський В. Вітраки / В. Барвінський // Правда. — 1880. — № 1-3. — С. 77-98.
5. Барвінський В. Досліди з поля статистики / В. Барвінський. — Львів, 1901. — 49 с.
6. Барвінський В. Економічна позичка / В. Барвінський // Діло. — 1880. — №50. — С. 1; № 51. — С. 1-2; № 56. — С. 1-2; № 57. — С. 1-2.
7. Барвінський В. Економічні програми / В. Барвінський // Діло. — 1882. — № 93. — С. 1-2.
8. Барвінський В. Законно неможливо / В. Барвінський // Діло. — 1881. — № 23. — С. 79– 80.
9. Барвінський В. Краєвий банк гіпотечний / В. Барвінський // Діло. — 1880. — № 45. — С. 1; № 46. — С. 1-2; № 47. — С. 1-2.
10. Барвінський В. Наші довги / В. Барвінський // Діло. — 1880. — № 7. — С. 1; №10. — С. 1; №11. — С. 1; №12. — С. 1; №13. — С. 1-2; №15. — С. 1; №16. — С. 1-2.
11. Барвінський В. Огляд за рік 1874 / В. Барвінський // Правда. — 1875. — № 2. — С. 31-35, 77-82.
12. Барвінський В. По загальних зборах банку рустикального / В. Барвінський // Діло. — 1880. — № 29. — С. 97–99.
13. Барвінський В. Рільничий банк протів лихви / В. Барвінський // Діло. — 1880. — № 25. — С. 1-2.
14. Барвінський В. Слівце до опізнання / В. Барвінський // Правда. — 1877. — № 24. — С. 62-63.
15. Барвінський В. Теперішня пора а русини / В. Барвінський // Діло. — 1880. —

№ 1. — С. 1-2; №2. — С. 1; №4. — С. 1-2; №7. — С. 1.

16. Барвінський В. Третій май / В. Барвінський // Діло. — 1880. — № 34. — С. 34–35.
17. Барвінський В. Тридцять літ тверезості / В. Барвінський. — Львів, 1876. — 19 с.
18. Барвінський В. Як обдовжена велика посілість в Галичині / В. Барвінський // Діло. — 1882. — № 84. — С. 2.
19. Барвінський В. Г. Вексель і лихва — наша біда / В. Барвінський. — Львів, 1875. — 88 с.
20. Басс І. І. Іван Франко. Біографія / І. І. Басс. — К., 1966. — 255 с.
21. Бачинський Ю. Автономія України / Ю. Бачинський // Свобода. — 1906. — № 1 [різдвяний додаток]. — С. 6–7.
22. Бачинський Ю. Моя переписка з Михайлом Драгомановим / Ю. Бачинський. — Львів, 1900. — 60 с.
23. Бачинський Ю. Народна школа і українська соціал-демократія / Ю. Бачинський // Наш голос. — 1911. — № 5. — С. 231–244.
24. Бачинський Ю. Пару слів у відповідь «Ділу» і «Галичанови» / Ю. Бачинський // Радикал. — 1896. — № 8. — С. 80–83.
25. Бачинський Ю. Україна irredenta / Ю. Бачинський. — Берлін, 1924. — 98 с.
26. Бачинський Ю. Українська імміграція в Сполучених Штатах Америки / Ю. Бачинський. — К. : ІНТЕЛ, 1995. — 340 с.
27. Бачинський Ю. Rusland und Ukraine / Ю. Бачинський // ЦДАВО [Центральний державний архів Волинської області]. — Фонд 3934. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 4–9.
28. Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник / І. Бегей. — К. : Основні цінності, 2001. — 254 с.
29. Бесіда Володимира Барвінського виголошена на народнім вічу Русинів дня 18(30) листопада 1880 / В. Барвінський. — Львів, 1880. — 16 с.
30. Босак О. І. Українська соціал-демократична партія в соціальному і національному рухах Галичини (90-ті рр. ХІХ ст. – 1914 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. І. Босак ; [Львів. нац. ун-т ім. І. Франка]. — Л.,

2003. — 19 с. — (укр.).

31. Брагінець А. Забута замітка Івана Франка «Редакція «Правди» в боротьбі з вітраками» (1879 р.) / А. Брагінець // Іван Франко : статті і матеріали. — Львів, 1960. — № 7. — С. 5–16.
32. Будзиновський В. Аграрні відносини Галичини / В. Будзиновський. — Львів, 1894. — 110 с.
33. Будзиновський В. Виборча програма / В. Будзиновський. — Львів, 1907. — 13 с.
34. Будзиновський В. Двигненє промислу / В. Будзиновський // Громадський голос. — 1901. — № 26. — С. 26–29.
35. Будзиновський В. Держава і руське право / В. Будзиновський // Діло. — 1907. — № 256. — С. 234–235.
36. Будзиновський В. Культурна нужда австрійської Русі / В. Будзиновський. — Львів, 1891. — 122 с.
37. Будзиновський В. Матеріали про ревізії програми русько-української радикальної партії / В. Будзиновський, І. Гривенецький // Народ. — 1891. — № 9. — С. 155–159.
38. Будзиновський В. Москвофільство. Його причини і теорії / В. Будзиновський. — Львів, 1893. — 23 с.
39. Будзиновський В. Народна програма / В. Будзиновський // Діло. — 1899. — № 281. — С. 279–280.
40. Будзиновський В. Наша політика / В. Будзиновський // Свобода. — 1903. — № 23. — С. 34–35.
41. Будзиновський В. Панщина, єї початок і скасованє / В. Будзиновський. — Чернівці, 1898. — 194 с.
42. Будзиновський В. Похорони «нової ери» / В. Будзиновський // Народ. — 1893. — № 1. — С. 8–9.
43. Будзиновський В. Хлопська посілість / В. Будзиновський. — Львів, 1901. — 124 с.
44. Будзиновський В. Хлопська посілість в Галичині / В. Будзиновський // Народ.

- 1891. — № 17–19. — С. 258–261.
45. Вайнберг М. Н. И.Франко — популяризатор экономического учения К.Маркса / М. Н. Вайнберг // Ученые записки Куйбышевского учительского института. — Куйбышев, 1943.— Вып. 7. — С. 8-12.
46. Вайнберг М. Н. І.Я.Франко — економіст / М. Н. Вайнберг // Сб. науч. тр. Киев. технол. ин-та легкой пром-сти. — 1956. — Вып. IX. — С. 7-10.
47. Васюта І. Західноукраїнська кооперація: досвід господарської діяльності [1883–1939 рр.] / І. Васюта // Економіка України. — 1994. — № 3. — С. 77–82.
48. Вербова О.С. Національний господарський рух на західноукраїнських землях у 1848-1944 роках у контексті інституціоналізму / О. С. Вербова // Формування ринкової економіки: Збірник наукових праць. — К.: КНЕУ, 2011. — С. 484 – 491.
49. Вербовий М.В. Фінансово-кредитні інституції національного господарського руху в Західній Україні впродовж 1848-1939 років: автореф. дис. ...канд. екон. наук : 08.01.04. / М. В. Вербовий. — К., 2005. — 19 с.
50. Витанович І. Володимир Навроцький [1847–1882]. Перший український статистик-економіст у Галичині на тлі своєї доби / І. Витанович. — Львів, 1935. — 142 с.
51. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. — Нью-Йорк : Вид-во т-ва укр. кооперації, 1964. — 144 с.
52. Витанович І. Кость Паньківський: ідеаліст громадської праці і віри у власні сили народу : [15.04.1855—16.11.1915] / І. Витанович. — Нью-Йорк : Вид-во т-ва укр. кооператорів, 1954. — 48 с.
53. Відчит В. Барвінського виголошений на вечері дня 17(29) листопада 1880 / В. Барвінський. — Львів, 1880. — 50 с.
54. Вірник Д. Ф. Економічні погляди І. Я. Франка / Д. Ф. Вірник, Є. А. Голубовська. — К., 1956. — 179 с.
55. Вісневська Є. Співробітництво І. Франка з «Правдою» О. Свентоховського / Є. Вісневська // Іван Франко і світова культура : мат. міжнар. симпозіуму ЮНЕСКО [Львів, 11–15 вересня 1986 р.]. — Кн. 1. — К. : Наук. думка, 1990. — С. 458–462.

56. Возняк М. С. Велетенъ думки і праці / М. С. Возняк. — К. : Держ. вид-во худ. л-ри, 1958. — 402 с.
57. Возняк М. З життя і творчості І.Франка / М. Возняк. — К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1955. — 304 с.
58. Возняк М. Нариси про світогляд І.Франка / М. Возняк. — Вид-во Львів. ун-ту, 1955. — 194 с.
59. Войнаровський Т. Внесення п. Т. Войнаровського і товаришів в справі відродження селянства / Т. Войнаровський // Економіст. — 1908. — № 7. — С. 3-8; №8. — С. 11-13; №9. — С. 13-15; №10. — С. 10.
60. Войнаровський Т. Низка споминів з мого життя / Т. Войнаровський // Історичні постаті Галичини ХІХ–ХХ ст. : [зб. ст.]. — Філадельфія, 1961. — С. 34–43.
61. Войнаровський Т. Основи суспільного ладу / Т. Войнаровський // Економіст. — 1908. — № 12. — С. 25–26.
62. Галенко І. Г. Іван Франко і Львівський університет / І. Г. Галенко // Іван Франко і світова культура : мат. міжнар. симпозіуму ЮНЕСКО [Львів, 11–15 вересня 1986 р.]. — Кн. 1. — К. : Наук. думка, 1990. — С. 485–486.
63. Гелей С. З історії торговельної та кооперативної освіти в Галичині / С. Гелей, Р. Пастушенко // Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти / [С. Г. Бабенко, М. А. Аріман, В. В. Апоній та ін.]. — К. : Ред. газ. «Вісті...», 1996. — 192 с. — С. 87–98.
64. Гелей С. Просвіта і кооперативний рух у Галичині / С. Гелей, Р. Пастушенко // Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти / [С. Г. Бабенко, М. А. Аріман, В. В. Апоній та ін.]. — К. : Ред. газ. «Вісті...», 1996. — 192 с. — С. 99–105.
65. Голубовська Є. А. Економічні погляди І. Я. Франка / Є. А. Голубовська // Вісник АН УРСР. — 1956. — № 5. — С. 12-15.
66. Горкіна Л. П. Еволюція економічної теорії в Україні у другій половині ХІХ — першій третині ХХ століть : дис. ... д-ра екон. наук : 08.01.04 / Л. П. Горкіна. — К., 2001. — 438 с.
67. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні [остання третина

- XIX — перша третина XX ст.] / Л. П. Горкіна. — К. : Наук. думка, 1994. — 242 с.
68. Господарь и промишленник : [спец. журн.]. — 1880. — Ч. 24. — 367 с.
69. Гошовская В. А. Становление и развитие рабочей прессы в Восточной Галиции в последней трети XIX века : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.01.08. / В. А. Гошовская. — К., 1983. — 18 с.
70. Грицак Я. Й. Іван Франко і робітничий рух у Східній Галичині / Я. Й.Грицак, С. М. Трусевич // Іван Франко і світова культура : мат. міжнар. симпозіуму ЮНЕСКО [Львів, 11–15 вересня 1986 р.]. — Кн. 1. — К. : Наук. думка, 1990. — С. 343–347.
71. Гриценко А. А. Деякі методологічні аспекти вивчення історії економічної думки України / А. А. Гриценко, В. В. Глущенко // Історія народного господарства та економічної думки : зб. наук. пр. — 1994. — Вип. 26–27. — С. 147–155.
72. Данилович С. В справі аграрних реформ : [Із нагоди проекту аграрної реформи о. Т. Войнаровського] / С. Данилович. — Львів, 1909. — 138 с.
73. Данилович С. Кароль Маркс / С. Данилович // Хлібороб. — 1893. — № 5. — С. 17–21.
74. Данилович С. Програма українсько-руської радикальної партії / С. Данилович. — Львів, 1897. — 32 с.
75. Демченко М. В. Іван Франко — перекладач «Капіталу» К. Маркса / М. В. Демченко // Іван Франко і світова культура : мат. міжнар. симпозіуму ЮНЕСКО [Львів, 11–15 вересня 1986 р.]. — Кн. 1. — К. : Наук. думка, 1990. — С. 329–330.
76. Денисюк І. Михайло Павлик / І. Денисюк. — К. : Держ. вид-во худ. л-ри, 1960. — 167 с.
77. Дерев'янкін Т. Історичні особливості формування вітчизняного ринкового господарства : [друга половина XIX — початок XX ст.] / Т. Дерев'янкін // Економіка України. — 2007. — № 11. — С.45–56.
78. Держ. архів Чернів. обл. — Фонд 3. — Оп. 2. — Спр. 328. — Арк. 1-4.

79. Держ. архів Чернів. обл. — Фонд 3. — Оп. 2. — Спр. 1559. — Арк. 11.
80. Держ. архів Чернів. обл. — Фонд 3. — Оп. 2. — Спр. 1560. — Арк. 8–20; 26; 27; 45–52.
81. Дещо з звіту діяльності головного віділу руского товариства “Сільський господар” у Львові по кінець року 1906 // Економіст. – 1907. - №1. – С. 24.
82. Дієсперов В. Іван Франко і аграрна економіка / В. Дієсперов // Економіка України. — 2006. — № 5. — С. 56–63.
83. Долішній М. І. Іван Франко і світова економічна думка / М. І. Долішній, С. М. Злупко // Іван Франко і світова культура : мат. міжнар. симпозіуму ЮНЕСКО [Львів, 11–15 вересня 1986 р.]. — Кн. 1. — К. : Наук. думка, 1990. — С. 303–306.
84. Дорошенко В. Значення «Україна irredenta» в історії розвитку української національної свідомості / В. Дорошенко. — Про кн.: Бачинський Ю. Україна irredenta / Ю. Бачинський. — Берлін, 1924. — С. I–XX.
85. Драгоманов М. Літературно-суспільні партії в Галичині: [до року 1880] / М. Драгоманов. — Львів, 1904. — 169 с.
86. Драгоманов М. Програма / М. Драгоманов, М. Павлик, С. Подолинський // Громада. — 1880. — № 3. — С. 1–4.
87. З історії економічної думки на Україні / [Д. Ф. Вірник, Є. А. Голубовська-Шаблій]. — К., 1961. — 382 с.
88. Злупко С. М. Економічна думка на Україні. Нариси з історії економічної думки на західноукраїнських землях у другій половині ХІХ ст. / С. М. Злупко. — Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1969. — 222 с.
89. Злупко С. М. З приводу вивчення історії розвитку економічної думки на Україні / С. М. Злупко // Історія народного господарства та економічної думки : [зб. ст.]. — 1991. — Вип. 21. — С. 91–95.
90. Злупко С. М. Іван Франко — економіст / С. М. Злупко. — Львів : МП «Слово», 1992. — 208 с.
91. Злупко С. М. Іван Франко і економічна думка світу / С. М. Злупко. — Львів : Вид. центр Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка, 2006. — 413 с.

92. Злупко С. Ідейні зв'язки І. Франка і В. Навроцького / С. Злупко // І. Франко. Статті і матеріали. — Львів, 1963. — Зб. 10. — С. 91–101.
93. Злупко С. М. Історичне значення економічних поглядів І. Франка / С. М. Злупко // І. Франко. Статті і матеріали. — Львів, 1964. — Вип. 11. — С. 45–53.
94. Злупко С. М. Літературно-громадські зв'язки І. Франка з О. Терлецьким / С. М. Злупко // І. Франко. Статті і матеріали. — Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1970. — № 11. — С. 28–33.
95. Злупко С. М. Наукознавство та економічні науки у візії Івана Франка / С. М. Злупко // Економіст. — 2006. — № 7. — С. 60–63.
96. Злупко С. М. Національне безпам'ятство чи свідоме замовчування? / С. М. Злупко // Економіка: моральний аспект. — 2002. — № 178. — С. 6.
97. Злупко С. М. Праці Івана Франка з регіоналістики / С. М. Злупко // Регіональна економіка. — 2006. — № 2. — С. 7–14.
98. Злупко С. М. Проблеми розвитку товарно-грошових відносин і лихварства в працях І. Я. Франка / С. М. Злупко // І. Франко. Статті і матеріали. — Львів : Вид-во Львів. ун-ту. — 1960. — Вип. 7. — С. 113–133.
99. Злупко С. М. Проблеми формування і розвитку національної економіки в науковій творчості Івана Франка / С. М. Злупко // Економіка України. — 2006. — № 7. — С. 55–63.
100. Злупко С. М. Українська економічна думка. Постаті і теорії / С. М. Злупко; упоряд. Ярослава Злупко; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. — Львів : Євросвіт, 2004. — 543 с.
101. Злупко С. М. Фінанси, банківництво і фіскальна політика у працях Івана Франка / С. М. Злупко // Фінанси України. — 2006. — № 3. — С. 141–151.
102. Злупко С. Русские революционеры-демократы и прогрессивная социально-экономическая мысль Галичины / С. Злупко // Экономические науки. — 1962. — № 2. — С. 99–106.
103. Злупко С. М. «Золоті думки» Ю. Бачинського / С. М. Злупко // Львівський політехнік. — 1997. — 14 бер. — С. 13.
104. Злупко С. М. «Хлопська посілість» В. Будзиновського / С. М. Злупко //

- Аудиторія. — 1997. — Ч. 4. — 26 верес.—2 жовт. — С. 12.
105. Іван Франко про соціалізм і марксизм : рецензії і статті [1897–1906]. — Нью-Йорк, 1966. — 250 с.
106. Іван Франко. Документи і матеріали [1856–1965]. — К., 1966. — 247 с.
107. [архів І.Я.Франка] : Інститут літератури ім. Т. Шевченка АН України : відділ рукописів. — Фонд 3. — Спр. 212. — Арк. 81–105.
108. [архів І.Я.Франка] : Інститут літератури ім. Т. Шевченка АН України : відділ рукописів. — Фонд 3. — Спр. 215. — Арк. 51–60.
109. [архів І.Я.Франка] : Інститут літератури ім. Т. Шевченка АН України : відділ рукописів. — Фонд 3. — Спр. 3560. — Арк. 1–60.
110. Історичний очерк розвою Товариства «Дружний Лихвар»... // Записки НТШ. — 1903. — Т. 55. — Кн. V. — С. 11–12.
111. Калениченко Н. П. Тема праці в творчій спадщині І.Франка / Н. П. Калениченко // І.Франко. Статті і матеріали. — Львів, 1964. — Вип. 11. — С. 18–29.
112. Калинович В. І. Політичні процеси Івана Франка та його товаришів / В. І. Калинович. — Львів, 1967. — 154 с.
113. Качала С. Школи народні і їх вплив на бит матеріяльний краю / С. Качала // Діло. — 1884. — № 63. — С. 46–50.
114. Качала С. Що нас губить, а що нам помочи може : [письмо до руських громадян] / С. Качала. — Львів, 1874. — 70 с.
115. Качор А. Роля «Просвіти» в економічному розвитку Західної України / А. Качор. — Вінніпег, 1960. — 32 с.
116. Квасов А. С. История экономической мысли Польши в межвоенный период (1918-1939гг.): дис. ... д-ра экон. наук : 08.00.02 / А. С. Квасов. — М., 1999. — 295 с.
117. Клапків М. С. Проблеми фінансів у творчості Івана Яковича Франка / М. С. Клапків // Фінанси України. — 1996. — № 7. — С. 125–128.
118. Климаць М. А. Франко и Чернышевский / М. А. Климаць. — К., 1950. — 189 с.
119. Клочко В. П. Історія економічних вчень в Україні і українська економічна думка / В. П. Клочко, В. К. Гаркавко ; Нац. держ. ун-т харчових технологій. —

- К., 2002. — 83 с.
120. Ковалев Н. К. Экономика нефтяного района Прикарпаття в период иностранного владычества и в годы Советской власти / Н. К. Ковалев. — К., 1960. — 234 с.
121. Ковальчук В. М. Історія економічних вчень / В. М. Ковальчук, М. І. Сарай. — Тернопіль, 1999. — 157 с.
122. Ковальчук В. Українські прибічники соціалістичної економічної ідеї в другій половині XIX століття / В. Ковальчук, М. Сарай // Вісник ТАНГ [Тернопільської академії народного господарства] : зб. наук. пр. — 2004. — № 3. — С. 219–232.
123. Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях XIX–XX ст. / Р. Ковалюк. — Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. — 420 с.
124. Кожолянко Г. К. Іван Франко і Буковина / Г. К. Кожолянко // Іван Франко і світова культура : мат. міжнар. симпозіуму ЮНЕСКО [Львів, 11–15 вересня 1986 р.]. — Кн. 1. — К. : Наук. думка, 1990. — С. 487–488.
125. Комаринська З.М. Іван Франко як дослідник банківництва Галичини / З. Комаринська // Вісник НБУ [Національного банку України] . — 2007. — № 6. — С. 39.
126. Коренець Д. 20-ліття нашої торговельно-кооперативної школи / Д. Коренець // Кооперативна республіка. — 1931. № 2. — С. 434-435.
127. Корнійчук Л. Я. Історія економічних учень / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А.М. Поручник та ін. — К.: КНЕУ, 2001. —564 с.
128. Коропецький І. С. Українські економісти XIX ст. та Західна наука / І. С. Коропецький. — К. : Либідь, 1993. — 185 с.
129. Кравець В. П. Історія української школи і педагогіки / В. П. Кравець. — Тернопіль : Тернопіль, 1994. — 359 с.
130. Кравець М. М. Іван Франко і селянський рух у Східній Галичині в другій половині XIX — на початку XX ст. / М. М. Кравець // Іван Франко і світова культура : мат. міжнар. симпозіуму ЮНЕСКО [Львів, 11–15 вересня 1986 р.]. —

- Кн. 1. — К. : Наук. думка, 1990. — С. 348–353.
131. Кузьмінець О. В. Кость Паньківський — видатний діяч українського громадсько-політичного руху / О. Кузьмінець, О. Цапко // Розбудова держави. — 1997. — № 3. — С. 41–46.
132. Культура : [наук.-попул. журн.]. — 1926. — № 4–9. — 20 с.
133. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень : курс лекцій / О. В. Кустовська. — Тернопіль : Економ. думка, 2005. — 124 с.
134. Кушнір М.П. Українські студентські товариства на Буковині кінця ХІХ — початку ХХ ст. / М.П. Кушнір // Матеріали наукової конференції викладачів, співробітників та студентів, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету [Чернівці, 4-6 травня 1995 р.]. — Том 1: Гуманітарні науки. — Кн. 1. — Чернівці : “Рута”, 1995. — С. 51.
135. Левинський В. Початки українського соціалізму в Галичині / В. Левинський. — Торонто, 1918. — 77 с.
136. Левинський В. Селянство і соціал-демократія / В. Левинський. — Львів, 1910. — 112 с.
137. Левинський В. Соціалістична революція і Україна / В. Левинський. — Відень-Київ, 1920. — 23 с.
138. Левинський В. Франко як економіст / В. Левинський. — Львів : Скрентон, 1957. — 138 с.
139. Левинський В. Хто такі українські націонал-демократи? / В. Левинський. — Львів, 1911. — 16 с.
140. Левинський В. Що таке соціалізм? / В. Левинський. — Львів, 1907. — 38 с.
141. Левитський М. Про хліборобські спілки-артілі / М. Левитський. — К., 1918. — 19 с.
142. Левитський М. Спілкова умова для хліборобських спілок / М. Левитський. — Львів, 1901. — 49 с.
143. Левицький К. Українські політики Галичини / К. Левицький. — Тернопіль, 1996. — 176 с.
144. Леоненко П. М. Методологічні аспекти історії економічної теорії в контексті її

- розвитку : автореф. дис. ... д-ра. екон. наук : 08.00.04. / П. М. Леоненко. — К., 2004. — 34 с.
145. Листування І. Франка і М. Драгоманова // Збірник історико-філологічного відділу УАН [Української академії наук] . — 1928. — № 52. — С. 324.
146. ЛНБ [Львівська національна бібліотека]. — Архів. — Спр. № 77 (9). — Арк. 9.
147. Лозинський М. Іван Франко / М. Лозинський. — Відень, 1917. — 52 с.
148. Львівський університет. — Львів: видавництво при Львівському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1986. -545 с.
149. Мак В. (Терлецький О.) Останні селянські мітинги в Австрії / О. Терлецький // Вольное слово. — 1883. - №54. — С. 6-10.
150. Макаєв В. Робітничий клас Галичини в останній третині XIX ст. / В. Макаєв. — Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1968. — 183 с.
151. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии : [в 3-х тт.] / К. Маркс; пер. И. И. Степанова-Скворцова, [проверен. и испр.]. — Л. : Госполитиздат, 1949. — Т. 1. — 794 с.
152. Марчук О.П. Українська преса і періодичні видання Буковини (кінця XIX – поч. XX ст.) у фондах наукової бібліотеки ЧДУ / О.П. Марчук, Я.І. Марчук // Матеріали наукової конференції викладачів, співробітників та студентів, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету [Чернівці, 4-6 травня 1995 р.]. — Том 1: Гуманітарні науки. — Кн. 1. — Чернівці : “Рута”, 1995. — С. 96.
153. Матеріали для культурної й громадської історії Західної України : [зб. ст.]. — К., 1928. — Т. 1. — 220 с.
154. Медведчук В. Звернення до читача / В. Медведчук. — В кн. : Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник / І. Бегей. — К. : Основні цінності, 2001. — С. 5–6.
155. Милейковский А.Г. Йозеф Шумпетер и его “Теория экономического развития” (вступительная статья) / А.Г. Милейковский, В.И. Бомкин // Й. Шумпетер. Теория экономического развития. — М. : Прогресс, 1982. — С. 5-36.
156. Миронов В. Л. Экономические взгляды И.Франко / В. Л. Миронов // Из истории

- економической мысли народов СССР. — М., 1961. — С. 23-26.
157. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Церква і церковна єдність : документи і матеріали [1899–1944]. — Львів : Свічадо, 1995. — Т. 1. — 567 с.
158. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність : документи і матеріали [1899–1944]. — Кн. 1 : Пастирське вчення та діяльність / за ред. А. Кравчука. — Львів : Місіонер, 1998. — Т. II. — 570 с.
159. Митрополит Андрій Шептицький [1865–1944] / ред. П. Сорока. — Збараж, 1991. — 9 с.
160. Михайло Петрович Драгоманов. 1841–1895 (його юбілей, смерть, автобіографія і спис творів). — Львів, 1896. — 442 с.
161. Мончаловський О. А. Житьє і деятельность Івана Наумовича / О. А. Мончаловський. — Львів, 1899. — 101 с.
162. Мороз О. І. Франко в боротьбі проти буржуазної ідеології / О. Мороз. — Львів, 1956. — 150 с.
163. Мочерний С. В. Методологія економічного дослідження / С. В. Мочерний. — Львів : Світ, 2001. — 416 с.
164. Навроцький Володимир. Географічно-етнографічні та статистично-економічні праці / [наук. ред. і вст. ст. д-ра екон. наук проф., заслуженого діяча науки і техніки України Степана Злупка]. — Львів, 2004. — 580 с.
165. Навроцький В. Економічна реставрація / В. Навроцький // Діло. — 1880. — № 51. — С. 93–94.
166. Навроцький В. Нагінка за соціалістами і польська преса / В. Навроцький // Правда. — 1877. — № 1. — С. 510–514.
167. Навроцький. В. О Галиции / В. Навроцький // Киевский телеграф. — 1875. — № 15. — С. 4.
168. Навроцький. В. Письмо из Галиции / В. Навроцький // Киевский телеграф. — 1875. — № 43. — С. 5.
169. Навроцький В. Подвійна крейдка / В. Навроцький // Діло. — 1881. — № 12. — С. 69–74.

170. Навроцький В. П'янство і пропінація в Галичині / В. Навроцький. — В кн. : Українська економічна думка : хрестоматія / [упор., наук. ред. пер., авт. вступ. розд. і біогр. довід. С. М. Злупко]. — К. : Знання, 1998. — С. 179–185.
171. Навроцький В. Polnische Wirtchaft / В. Навроцький // Правда. - 1877. № 2. - С. 462.
172. Нариси з історії економічної думки на Україні / [відп. ред. Д. Ф. Вірник]. — К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1956. — 387 с.
173. Наукова бібліотека ім В. Стефаника НАНУ [Національної академії наук України]. — Архів О. Барвінського. — Спр. № 4482. — Арк. 2–4.
174. Наумович І. Крепкая воля і неутомимий труд / І. Наумович. — Львів, 1878. — 41 с.
175. Наумович І. Пример подражанія достойний / І. Наумович // Господар і промишленик. — 1880. — Ч. 6. — С. 86–87.
176. Наумович І. Просвещение нашего народа / І. Наумович // Світ. — 1881. — № 2. — С. 12.
177. Обачний О. [Д.Танячкевич]. Найлекші задачі з народної економії / О. Обачний. — Коломия, 1878. — 22 с.
178. Обачний О. [Д.Танячкевич]. Пожарні слуги / О. Обачний. — Коломия, 1878. — 12 с.
179. Обачний О. Соціалісти між семінаристами / О. Обачний. — Львів, 1877. — 25 с.
180. Обухівський Р. І.Франко як перекладач і популяризатор економічного вчення К. Маркса / Р. Обухівський // І.Франко. Статті і матеріали. — Львів, 1958. — № 6. — С. 91–109.
181. Олексюк О. Г. Каменяр на сторінках прогресивної преси Західної України 20–30-х років / О. Г. Олексюк // І.Франко. Статті і матеріали. — Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1970. — № 11. — С. 61–66.
182. Олесницький Є. В обороні хлопа-хлібороба / Є. Олесницький. — Львів, 1911. — 16 с.
183. Олесницький Є. Новий податок від горілки і інтереси пропінації / Є. Олесницький // Діло. — 1888. — № 28. — С. 1; № 29. — С. 2; № 31. — С. 1–2;

- № 34. – С. 1; № 37. – С. 2; № 38. – С. 1-2.
184. Олесницький Є. Новий податок з цукру і його економічно-політичне значення / Є. Олесницький // Діло. — 1888. — № 24. – С. 1; № 25. – С. 1-2; № 26. — С. 1.
185. Олесницький Є. Нові робітничі закони в Австрії / Є. Олесницький // Діло. — 1888. — № 133. – С. 1-2; № 134. – С. 1-2; № 136-137. – С. 1-2; № 139. – С. 1-2; № 141. – С. 2; № 142. – С. 2; № 143. - С. 1-2.
186. Олесницький Є. Письма із села в економічних справах / Є. Олесницький // Діло. — 1890. — № 52. – С. 1-2; № 57. — С. 2; № 73. – С. 1-2.
187. Олесницький Є. Право приватне, а інтереси убогих мас / Є. Олесницький // Діло. — 1890. — № 81. — С. 193–194.
188. Олесницький Є. Право пропінації в Галичині / Є. Олесницький. — Львів, 1889. — 112 с.
189. Олесницький Є. Примусова асекурація / Є. Олесницький // Діло. — 1888. — № 2. — С. 2; № 3. – С. 1; № 4. – с. 2; № 6. – С. 1-2; № 9. – С. 1-2; № 13. – С. 1-2; № 18. – С. 1-2.
190. Олесницький Є. Про соціальне забезпеченє / Є. Олесницький. — Львів, 1909. — 36 с.
191. Олесницький Є. Сторінки з мого життя : [передрук видання 1935 р. з додатковими матеріалами] / Є. Олесницький. — Стрий : Щедрик, 2007. — 381 с.
192. Олесницький Є. Школа історична політекономії і єї ювілей в літературі / Є. Олесницький // Часопись правнича. — 1899. — № 1. — С. 67–70.
193. Олесницький Є. Яка має бути наша рільнича організація / Є. Олесницький. — Львів, 1910. — 13 с.
194. Отповідь на письмо г.Українця // Друг. — 1876. — 1 (13) квіт. — С. 292.
195. Охримович В. Культурная нужда австрійской Руси / В. Охримович // Народ. — 1891. — № 20–21. — С. 273–275.
196. Павлик М. Біржове мошенство та запродана печать / М. Павлик // Громада. — 1879. — № 4. — С. 3–33.
197. Павлик М. І. Проза. Публіцистика. Листування : [З маловідомої спадщини] /

- упор. В. А. Качкан. — Львів : Світ, 1995. — 156 с.
198. Павлик М. Іван Наумович / М. Павлик // Народ. — 1891. — Ч. 19. — С. 249–252.
199. Павлик М. Кароль Маркс / М. Павлик // Prasa. — 1883. — № 6. — С. 21–22.
200. Павлик М. Кілька слів про працю / М. Павлик // Prasa. — 1879. — № 4. — С. 9–11.
201. Павлик М. Матеріяли до ревізії програми руско-української радикальної партії / М. Павлик // Народ. — 1891. — Ч. 8. — С. 137–140.
202. Павлик М. Нова “нова ера”? / М. Павлик // Народ. — 1893. — Ч. 8. — С. 52-53.
203. Павлик М. Похорони «нової ери»? / М. Павлик // Народ. — 1893. — Ч. 1. — С. 9-10.
204. Павлик М. Твори / М. Павлик. — К. : Держ. вид-во худ. л-ри, 1959. — 670 с.
205. Павлик М. Україна австрійська / М. Павлик // Громада. — 1880. — № 3. — С. 95–119.
206. Пантелеймоненко А.О. Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика : Монографія / А. О. Пантелеймоненко. - Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2008. - 347 с.
207. Пантелеймоненко А. О. Питання пільгового оподаткування у працях вітчизняних учених-економістів кінця XIX - початку XXI ст. [Електронний ресурс] / А. О. Пантелеймоненко // Історія науки і біографістика. Електронне наукове фахове видання. — 2012. — № 3. — Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2012-3/12_panteleimonenko.pdf
208. Паньківський К. Дві дороги до зміни обставин працюючих верств / К. Паньківський // Економіст. — 1907. — № 11. - С. 55–57.
209. Паньківський К. Значення приватної і державної ініціативи в кооперації / К. Паньківський // Економіст. — 1908. — № 6. — С. 11–12.
210. Паньківський К. Кооператизм / К. Паньківський // Економіст. — 1908. — № 7. — С. 1–2.
211. Паньківський К. Кооперація, її ідея, задача і значінь / К. Паньківський. — Львів, 1907. — 6 с.
212. Паньківський К. Лихва / К. Паньківський // Економіст. — 1908. — № 7. —

С. 12.

213. Паньківський К. Недостачі в роботі нашої інтелігенції і як їх направити / К. Паньківський // Економіст. — 1905. — № 5. — С. 65–66.
214. Паньківський К. О касах при наших торгівельних спілках / К. Паньківський // Економіст. — 1908. — № 8. — С. 10.
215. Паньківський К. Помагаймо собі самі / К. Паньківський // Економіст. — 1905. — № 4. — С. 53–54.
216. Панько Т. І. Вклад І.Франка у розвиток української економічної термінології / Т. І. Панько // І.Франко. Статті і матеріали. — Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1965. — № 12. — С. 122–131.
217. Пастушенко Р. Початки споживчої кооперації на західноукраїнських землях / Р. Пастушенко // Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти : зб. пр. / [С. Г. Бабенко, М. А. Аріман, В. В. Апоній та ін.]. — К. : Ред. газ. «Вісті...», 1996. — 192 с. — С. 37–43.
218. Пашук А. Деякі питання соціалізму в публіцистиці І.Франка 70–80-х рр. ХІХ ст. / А. Пашук // І.Франко. Статті і матеріали. — Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1960 — Вип. 7. — С. 95–112.
219. Пашук А. Зв'язки І.Франка з С.Подолінським / А. Пашук // І.Франко. Статті і матеріали. — Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1963. — Вип. 10. — С. 75–90.
220. Пашук А. Робітничє питання в публіцистиці І.Франка 70–80-х рр. ХІХ ст. / А. Пашук // І.Франко. Статті і матеріали. — Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1958 — Вип. 6. — С. 110–121.
221. Переписка М. Драгоманова з М. Павликом : [у 8-ми т.]. — Чернівці, 1911. — Т. III. — С. 287.
222. Переписка М. Драгоманова з М. Павликом : [у 8-ми т.]. — Чернівці, 1911. — Т. V. — 360 с.
223. Переписка М. Драгоманова з М. Павликом : [у 8-ми т.]. — Чернівці, 1911. — Т. VI. — 253 с.
224. Песоцький М. Ф. Українська соціал-демократія: ідейно-теоретичні та організаційні витоки / М. Ф. Песоцький // Вісник державної академії керівних

- кадрів культури і мистецтв. — 2004. — № 1. — С. 123–130.
225. Понеділко В. Тисячоліття української економічної думки. Осягнення величі і драми / В. Понеділко // Віче. — 2002. — № 12. — С. 66–70.
226. Пристер Е. Краткая история Австрии / Е. Пристер. — М., 1952. — С. 451 ; 465.
227. Пронюк Є. Остап Терлецький в ідейній боротьбі в Галичині 70-х років XIX століття / Є. Пронюк. — Київ: Українських центр духовної освіти, 2006. — 217 с.
228. Рева-Родіонова Л. Українське товариство «Сільський господар». 1899-1944рр. Історія. Досвід / Л.Рева-Родіонова. — Тернопіль : «Підручники і посібники», 2000. — 368с.
229. Реферат економічний д-ра Євгена Олесницького, виголошений на вічі народному в Станіславові дня 4 липня 1892 р. — Львів, 1992. — 29 с.
230. Родіонова Л.А. Роль товариства “Сільський господар” у розвитку сільського господарства західноукраїнських земель: автореф. дис. ...канд. екон. наук : 08.01.04. / Л. А. Родіонова. — К., 2001. — 19 с.
231. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.) : нариси / [редкол. : М. Д. Ярмаченко (відп. ред.), Н. П. Калениченко (заст. відп. ред.), С. У. Гончаренко та ін.] — К. : Рад. школа, 1991. — 384 с.
232. Розпорядження президії Намісництва Долинському староству про необхідність вияснити характер зв'язків І.Франка з робітниками тартаків у Веліджі [7 липня 1877 р.] // Іван Франко. Документи і матеріали : [1856–1865]. — К., 1966. — С. 45.
233. Романів В. М. Тема контролю (аудиту) у працях Великого Каменяра / В. М. Романів // Фінансовий контроль. — 2006. — № 3 (32). — С. 62–64.
234. Список видань товариства «Просвіта» у Львові : [1868–1929]. — Львів, 1929. — С. 5–38.
235. Степаненко С.В. Методологічні проблеми історико-економічної науки / С.В. Степаненко // Формування ринкової економіки: Зб. наук. праць – Спец. вип.: Методологічні проблеми економічної науки. — 2009. — С. 118-124.
236. Студинський К. Галичина і Україна в листуванні : [1864–1882 рр.] / К.

- Студинський. — К.—Харків, 1931. — Т. 1. — 606 с.
237. Студинський К. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким : [«За сто літ»] / К. Студинський. — К., 1927. — Т. 1. — 146 с.
238. Суспільно-політичні погляди Івана Франка в світлі його творів та листування. — Харків, 1932. — 200 с.
239. Танячкевич Д. Лахи / Д. Танячкевич. — Львів, 1879. — 52 с.
240. Танячкевич Д. Магазин церковний при «Народній торгівлі» / Д. Танячкевич. — Львів, 1884. — 58 с.
241. Танячкевич Д. Найближчі організаційні задачі / Д. Танячкевич. — Львів, 1900. — 21 с.
242. Танячкевич Д. Наші просвітні починки / Д. Танячкевич. — Львів, 1877. — 61 с.
243. Танячкевич Д. Справи церковно-економічні / Д. Танячкевич // Діло. — 1884. — № 68. — С. 12–16.
244. Танячкевич Д. Як заводити правди на лад Закомарської Правди / Д. Танячкевич. — Львів, 1883. — 16 с.
245. Творидло М. Економічна діяльність «Просвіти» / М. Творило // Шістдесят літ : [1868–1928] : ювіл. альманах. — Львів, 1927. — С. 116–117.
246. Теплицький В. П. Основні напрямки економічної думки на Україні у 80-х і першій пол. 90-х рр. XIX ст. / В. П. Теплицький // Нариси з економічної думки на Україні. — К. : Вид-во АН УРСР, 1961. — С. 34-37.
247. Терлецький О. Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці / О. Терлецький // Правда. — 1874. — № 17. — С. 708–763.
248. Терлецький О. Лихва на Буковині / О. Терлецький // Молот : зб. наук. пр. — 1878. — Вип. 1. — С. 133–144.
249. Терлецький О. Москвофіли і народовці в 70-х рр. / О. Терлецький. — Львів, 1902. — 61 с.
250. Терлецький О. Робітнича плата і рух робітницький в Австрії в послідні часи / О. Терлецький // Світ. — 1881. — № 3. — С. 57-59.
251. Терлецький О. Робітнича плата і рух робітницький в Австрії в послідні часи / О. Терлецький // Світ. — 1881. — № 4. — С. 76-79.

252. Ткаченко В. А. Деякі питання економічних поглядів В.Навроцького / В. А. Ткаченко // Питання політекономії : зб. мат. — Львів, 1960. — Вип.7. — С. 34-36.
253. Ткачов С. 250 імен на карті Тернопілля / Польсько-українські культурні взаємини : краєзн.-біогр. покажч. / С. Ткачов, В. Ханас. — Тернопіль, 1996. — 60 с.
254. Товстуха Я. І.Франко про революційний рух селян Буковини в 40-х роках ХІХ ст. / Я. Товстуха // І.Франко. Статті і матеріали. — Львів, 1958 — Вип. 6. — С. 124–150.
255. Українська економічна думка : хрестом. / [упор., наук. ред. передм., авт. вступ. розд. і біогр. довід. С. М. Злупко]. — К. : Знання, 1998. — 446 с.
256. Українська Загальна Енциклопедія. Книга знання в 3-ох томах. - Т. 1.- Львів, 1993. – 1274 с.
257. Фещенко В. М. Методологічні аспекти сучасних досліджень історії економічної думки України / В. М. Фещенко // Актуальні проблеми економіки. — 2005. — № 1(43). — С. 14–21.
258. Фещенко В.М. Українська кооперативна думка другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: сучасний погляд / В.М. Фещенко // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України №3 (42) – 2010 – с.89-92.
259. Франко І. Банк краєвий / Іван Франко // Діло. — 1883. — № 59–62. — С. 123.
260. Франко І. Борислав сміється / Іван Франко. — Вінніпег : Накл. укр. книгарні, 1956. — 283 с.
261. Франко І. Боротьба за побирання податків в громадах / Іван Франко // Діло. — 1883. — № 133. — С. 234
262. Франко І. Вісти з Росії / Іван Франко // Життя і слово. — 1896. — Кн. 5. — С. 391–397.
263. Франко І. Гадки о нашій політичній програмі / І. Франко // Діло. – 1883. — № 48. — С. 76.
264. Франко І. Галицька індемнізація / Іван Франко // Діло. — 1882. — № 68–71. — С. 123.

265. Франко І. Галичина в сьогорічнім бюджеті державнім / Іван Франко // Діло. — 1884. — № 28–30. — С. 67.
266. Франко І. До історії соціалістичного руху / Іван Франко // Літературно-науковий вісник. — 1904. — Т. XXV. — Кн. 3. — С. 136–143.
267. Франко І. Д-р О.Терлецький : спомини і матеріали / Іван Франко // Записки Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка. — Львів, 1902. — Т. 50. — С. 1–58.
268. Франко І. В наймах у сусідів / Іван Франко. — Львів, 1914. — 199 с.
269. Франко І. Економічна підвалина / Іван Франко // Діло. — 1883. — Ч. 112. — С. 132-133.
270. Франко І. Економічна підвалина / Іван Франко // Kurjer Lwowski. — 1891. — № 36. — С. 23-24.
271. Франко І. Іван Наумович в освітленю О. Молчановського / Іван Франко // ЛНВ [Львівський науковий вісник]. — 1899. — Т. VIII. — С. 3–14.
272. Франко І. Катастрофа банку селянського / Іван Франко // Діло. — 1884. — № 6–9. — С. 56-57.
273. Франко І. Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людські видавництва / Іван Франко // Світ. — 1882. — Ч. 16–17. — С. 45-55.
274. Франко І. Ліцитація господарств селянських і маломіщанських / Іван Франко // Діло. — 1884. — № 33–41. — С. 98-99.
275. Франко І. Лук'ян Кобилиця : [Епізод з історії Гуцульщини в першій половині XIX в.] / Іван Франко // Записки Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка. — Львів, 1902. — Т. XLIX. — С. 34-49.
276. Франко І. Михайло Павлик / Іван Франко // ЛНВ [Львівський науковий вісник]. — 1905. — Т. XXIX. — С. 186-187.
277. Франко І. Одвертий лист до галицько-української молодіжі / Іван Франко // Літературно-науковий вісник. — 1905. — Т. XXX. — Кн. IV. — С. 11–19.
278. Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині / Іван Франко. — Львів, 1898. — 225 с.
279. Франко І. Поза межами можливого / Іван Франко // ЛНВ [Львівський науковий вісник]. — Львів, 1900. — Т. XII. — С. 4–6.

280. Франко І. Початок і теорія соціалізму Ф. Енгельса / Іван Франко // *Культура*. — 1926. — № 4–9. — С. 109-117.
281. Франко І. Програма галицьких соціалістів / Іван Франко // *Культура*. — 1926. — № 4–9. — С. 49-52.
282. Франко І. Промислові робітники в Східній Галичині і їх плата / Іван Франко. — Львів, 1870. — 228 с.
283. Франко І. П'ять листів Остапа Терлецького / Іван Франко. — Львів, 1908. — 12 с.
284. Франко І. Редакція «Правди» в боротьбі з вітряками / Іван Франко. — Львів, 1879. — С. 109.
285. Франко І. Реорганізація банку краю / Іван Франко // *Діло*. — 1883. — № 131. — С. 115-116.
286. Франко І. Робітники і трудівники / Іван Франко // *Праса*. — 1879. — № 3. — С. 22–24.
287. Франко І. Симптоми розкладу в галицькій суспільності / Іван Франко // *Жовтень*. — 1956. — № 8. — С. 88.
288. Франко І. Сільські робітники в Данії / Іван Франко // *Народ*. — 1891. — Ч. 22. — С. 289–292.
289. Франко І. Так зване первісне нагромадження / Іван Франко // *Культура*. — 1926. — № 4–9. — С. 64–86.
290. Франко І. Твори : [у 20-ти т.] / Іван Франко — К. : Держ. вид-во худ. л-ри, 1956.
291. Франко І. Твори : [у 50-ти т.] / Іван Франко. — К. : Наук. думка, 1976-1986.
292. Франко І. Фінансове положення Галичини / Іван Франко // *Діло*. — 1883. — № 93. — С. 86-87.
293. Франко І. Чи вертатись нам назад до народу / Іван Франко // *Світ*. — 1881. — Ч. 6. — С. 18-19.
294. Франко І. Чого вимагаємо? / Іван Франко // *Праса*. — 1879. — № 3. — С. 25-33.
295. Франко І. Чого ми хочемо? / Іван Франко // *Праса*. — 1879. — № 12. — С. 12–15.
296. Франко І. Ще про нашу культурну нужду / Іван Франко // *Народ*. — 1891. — № 23. — С. 309–312.

297. Франко І. [I. Franko]. Pytanie robotnicze / Іван Франко // Prasa. — 1881. — № 2. — С. 12–13.
298. Франко І. [I. Franko]. Pytanie robotnicze / Іван Франко // Prasa. — 1881. — № 6. — С. 12-13.
299. Франко І. [I. Franko]. Pytanie robotnicze / Іван Франко // Prasa. — 1881. — № 8. — С. 21–22.
300. Франко І. [I. Franko]. Pytanie robotnicze / Іван Франко // Prasa. — 1881. — № 9. — С. 23-24.
301. Франко І. Ukraina irredenta / Іван Франко // Життє і слово. — 1896. — Т. 4. — С. 471–483.
302. Франко І. Я. Захар Беркут / Іван Якович Франко. — К. : Школа, 2009. — 224 с.
303. Франко І. Я. Воа Constrictor. — Нове вид., перероб. / Іван Якович Франко. — Львів : Укр. руська видав. спілка, 1907. — 150 с.
304. Химка Дж.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині : [1860–1890] / Дж.-П. Химка. — К., 2002. — 327 с.
305. ЦДІА [Центральний державний історичний архів], м. Львів. — Бібл., інв. № 760. — Пастирський лист їх Преосвященства Андрея Шептицького, Єпископа Станиславівського, «Християнська робота». — Жовква, 1900. — 30 с.
306. ЦДІА [Центральний державний історичний архів], м. Львів. — Фонд 146. — Оп. 8. — Спр. 20. — Арк. 22.
307. ЦДІА [Центральний державний історичний архів], м. Львів. — Фонд 152. — Оп. 2. — Спр.14410. — Арк. 3–4.
308. ЦДІА [Центральний державний історичний архів], м. Львів. — Фонд 152. — Оп. 2. — Спр. 14816. — Арк. 3.
309. ЦДІА [Центральний державний історичний архів], м. Львів. — Фонд 178. — Оп. 2. — Спр. 2498. — Арк. 7, 66.
310. ЦДІА [Центральний державний історичний архів], м. Львів. — Фонд 178. — Оп. 2. — Спр. 3615. — Арк. 54.
311. ЦДІА [Центральний державний історичний архів], м. Львів. — Фонд 178. — Оп. 2. — Спр.4722. — Арк.43.

312. ЦДІА [Центральний державний історичний архів], м. Львів. — Фонд 178. — Оп. 2. — Спр.5031. — Арк. 72.
313. ЦДІА [Центральний державний історичний архів], м. Львів. — Фонд 309. — Оп. 1. — Спр. 1686. — Арк. 1–38.
314. ЦДІА [Центральний державний історичний архів], м. Львів. — Фонд 309. — Оп. 1. — Спр. 2216. — Арк. 1–18.
315. ЦДІА [Центральний державний історичний архів], м. Львів. — Фонд 309. — Оп. 1. — Спр. 2390. — Арк. 1–84.
316. ЦДІА [Центральний державний історичний архів], м. Львів. — Фонд 358. — Оп. 2. — Спр. 33. — Арк. 136.
317. ЦДІА [Центральний державний історичний архів], м. Львів. — Фонд 358. — Оп. 3т. — Спр. 179. — Арк. 5, 6.
318. ЦДІА [Центральний державний історичний архів], м. Львів. — Фонд 387. — Оп. 1. — (Передмова).
319. ЦДІА [Центральний державний історичний архів], м. Львів. — Фонд 406. — Оп. 1. — Спр. 271. — Арк. 20–29.
320. ЦДІА [Центральний державний історичний архів], м. Львів. — Фонд 663. — Оп. 1. — Спр. 7. — 55 арк.
321. ЦДІА [Центральний державний історичний архів], м. Львів. — Фонд 663. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 16–17 ; 21.
322. ЦДІА [Центральний державний історичний архів], м. Львів. — Фонд 663. — Оп. 1. — Спр.105. — Арк. 203-204.
323. ЦДІА [Центральний державний історичний архів], м. Львів. — Фонд 663. — Оп. 1. — Спр.109. — Арк. 447–448.
324. Чернівецький державний університет. — Львів : Вища школа, 1975. — 34 с.
325. Чуйко І. Громадська і парламентська діяльність Євгена Олесницького : [1860–1917] / І. Чуйко. — В кн. : Олесницький Є. Сторінки з мого життя : [передрук видання 1935 р. з додатковими матеріалами]. — Стрий : Щедрик, 2007. — С. 7–30.
326. Шафранська І. Видатні постаті економічної думки в Західній Україні кін. ХІХ –

- поч. XX ст. / І. Шафранська // Мат. XII наук. конф. Тернопіл. держ. техн. ун-ту ім. Івана Пулюя [Тернопіль, 14–15 травня 2008 р.]. — Тернопіль : ТДТУ, 2008. — С. 307.
327. Шафранська І. Б. Внесок Івана Франка в розвиток економічної теорії та термінології / І. Б. Шафранська // Теоретичні основи та сучасні моделі розвитку національної економіки в умовах інтеграційних процесів : зб. мат. міжнар. наук.-практ. конф. [Тернопіль, 4–5 грудня 2009 р.] — Тернопіль : Галицький ін-т ім. В. Чорновола, 2009. — С. 100-102.
328. Шафранська І. Б. Внесок Й. Шимоновича в розвиток економічної думки Західної України / І.Б. Шафранська // Соціально-економічні, політичні та культурні оцінки і прогнози на рубежі двох тисячоліть : зб. тез і текстів виступів VI Міжнар. наук.-теорет. конф. студ., аспірантів і молодих вчених [16 квітня 2008 р.]. — Тернопіль, 2008. — С. 180-181.
329. Шафранська І. Б. Шафранська І. Б. Внесок Остапа Терлецького (1850-1902) у розвиток економічної думки західноукраїнських земель кінця XIX – початку XX століття / І. Б. Шафранська // Проблеми трансформаційних економік в умовах глобалізації: матеріали IV міжнар.наук.-паркт.конф. [м.Тернопіль, 23 березня 2012р.]. – Тернопіль: ТКІ, 2012. – С.101-103.
330. Шафранська І. Б. Вплив соціалістичних ідей і марксистського вчення на розвиток економічної думки Західної України в кінці XIX – на початку XX століття / І. Б. Шафранська // Актуальні проблеми економіки. — 2009. — № 9. — С. 3–10.
331. Шафранська І. Еволюція світогляду І. Франка та його погляди на розвиток української економічної думки / І. Шафранська // Галицький економічний вісник. — 2009. — № 2. — С. 91–98.
332. Шафранська І. Економічні погляди М. І. Павлика / І. Шафранська // Теоретична і прикладна економіка: задачі та перспективи : мат. Першої міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених [Тернопіль, 16–17 жовтня 2008 р.]. — Тернопіль : ТДТУ, 2008. — С. 56.
333. Шафранська І. Б. Економічні погляди священнослужителів отця

- Т. Войнаровського та митрополита А. Шептицького / І.Б. Шафранська // Наука і життя: українські тенденції, інтеграція у світову наукову думку : мат. V Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. [20–22 травня 2009 р.] (Економіка). — К. : ТОВ «ТК Меганом», 2009. — С. 79-81.
334. Шафранська І. Б. Економічні погляди та діяльність В. Будзиновського / І.Б. Шафранська // Мат. всеукр. наук. конф. Терноп. держ. техн. ун-ту ім. Івана Пулюя [Тернопіль, 13–14 травня 2009 р.]. — Тернопіль : ТДТУ, 2009. — С. 332.
335. Шафранська І. Б. Життєвий шлях та внесок в економічну думку Західної України В. М. Навроцького / І. Б. Шафранська // Вісник Житомирського державного технологічного університету (Серія : Економічні науки). — 2009. — № 1. — С. 214–216.
336. Шафранська І. Б. Постать уродженця Тернопільщини В.Г. Барвінського в економічній думці Західної України 70–80-х років XIX ст. / І.Б. Шафранська // Соціально-економічні, політичні та культурні оцінки і прогнози на рубежі двох тисячоліть : зб. тез і текстів виступів VII Міжнар. наук.-теорет. конф. студ., аспірантів і молодих учених [8 квітня 2009 р.]. — Тернопіль, 2009. — С. 292-294.
337. Шафранська І. Б. Розвиток освіти та науки на західноукраїнських землях в кінці XIX – на початку XX століття / І. Б. Шафранська // Проблеми трансформаційних економік в умовах глобалізації: матеріали VI міжнар.наук.-практ. конф. [м.Тернопіль, 17 квітня 2014р.]. – Тернопіль: Вектор, 2014. – С.20-22.
338. Шафранська І.Б. Розвиток теорії кооперації в Західній Україні в останній третині XIX — першій третині XX століття / І. Б. Шафранська // Інвестиції: практика та досвід. – 2014. - №22. – С. 102-105.
339. Шафранська І.Б. Розв'язання аграрного питання в працях вчених і публіцистів Західної України кінця XIX — початку XX століття / І.Б. Шафранська // Агросвіт. – 2010. - №23. – С. 18-22.
340. Шафранська І. Б. Сприйняття І. Франком соціалізму та марксистського вчення / І. Б. Шафранська // Молодь і ринок. — 2009. — № 9. — С. 145–148.

341. Шафранська І. Б. Статистика, фінанси та бюджет як предмет дослідження в економічній науці західноукраїнських земель останньої третини ХІХ - першої третини ХХ століття [Електронний ресурс] / І. Б. Шафранська // Ефективна економіка. — 2014. — № 11. — Режим доступу до журналу: <http://www.economy.nauka.com.ua>
342. Шафранська І. Б. Умови та особливості розвитку економічної думки Західної України кін. ХІХ – поч. ХХ ст. / І.Б. Шафранська // Стратегии развития Украины в глобальной среде : мат. II Междунар. науч.-практ. конф. [Симферополь–Ялта, 7–9 ноября 2008 г.]. — Симферополь : ЦРОНИ, 2008. — Т. 3. — С. 35-37.
343. Шафранская И. Б. Влияние польской и немецкой экономической теории на развитие экономической мысли в Западной Украине в конце ХІХ - начале ХХ века / И.Б. Шафранская // Экономика и предпринимательство. – 2014. - №10. – С. 41-45.
344. Шимонович Й. Економічна Україніка: Наукові праці / упоряд. С.М.Злупко. – Львів: Національний університет, 2001.- 430с.
345. Шульський М.Г. Земельні відносини у працях І.Франка / М. Г. Шульський // Регіональна економіка. — 2007. — № 2. — С. 248–253.
346. Шумпетер Й.А. История экономического анализа: Пер. с англ. – СПб.: Экон. шк., 2001. – 1234 с.
347. Шумпетер Й.А. Капіталізм, соціалізм і демократія / Й.А. Шумпетер. – Київ, 1958. – 527 с.
348. Шумпетер Й.А. Криза держави, заснованої на податках / Й.А. Шумпетер. – Відень, 1918. – 34 с.
349. Шумпетер Й.А. Теорія економічного розвитку / Й.А. Шумпетер. – Москва, 1982. – 439 с.
350. Ящук П. М. Михайло Павлик : літ.-критичн. нарис / П. М. Ящук. — Львів : Книжк.-журн. вид-во, 1959. — 143 с.
351. Baumol W. Economic Dynamics / W. Baumol. – L., 1951. – 546 с.
352. Brzeski T. Psychologiczna teoria gospodarcza w zarysie. Poznan. Un-t Poznanski.

1921.

353. Brzeski T. Teoria gospodarowania. Warszawa, Komitet Wydawniczy podręczników akademickich. 1938.
354. Brzeski T. Ustrój pieniężny. Warszawa. - 1927. – 409 c.
355. C.K. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszki we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów. – Lwów, 1891. – 10 c.
356. Caro L. Solidaryzm. – Lwów. – 1931. – 145 c.
357. Caro L. Zmierzch kapitalizmu. – Poznań. – 1934. – 153 c.
358. Ciompa Paweł. Grundrisse einer Okonomie und auf der Nationalökonomie aufgebaute Natürliche der Buchhaltung / Paweł Ciompa. — Lemberg, 1910. — 41 c.
359. Ciompa Paweł. Poradnik w sprawach pieniężnych i podatkowych / Paweł Ciompa. — Lwów, 1904. — 53 c.
360. Dodatek do gazety «Praca». — 1880. — 16 stycz.
361. Glabinski S. Ekonomia narodowa. Lwów, Ateneum. 1926. – 35c.
362. Glabinski S. Historia ekonomiki. T. II. Historia ekonomiki polskiej. Lwów, Towarzystwo naukowe. 1939. 370 c.
363. Glabinski S. Idea szkoły narodowej w ekonomice // Ruch ekonomiczny. Poznań, 1937. III kw.
364. Glabinski S. Wykład ekonomiki społecznej / S. Glabinski. — Lwów, 1913. — 337 c.
365. Grabski S. Istota wartości jako zjawiska społeczno-gospodarczego. – Kraków: Akad. Umiejęt. – 1904. – 94 c.
366. Horszowski S. Ceny we Lwowie w latach 1772–1914 / S. Horszowski. — Lwów, 1934. — C. 177–184.
367. Kurjer Lwowski. — 1887. — 4 stycz.
368. Limanowski B. Historia ruchu społecznego w XIX stuleciu. T. II. Lwów. – 1890. - 367 c.
369. Marshall A. Principles of Economics / A. Marshall – L., 1920. – 205 c.
370. Marty A.G. Analyse Critique de l'Ouvrage de Joseph Schumpeter / A.G. Marty. – Univ. de Bordeaux, 1955. – 589 c.
371. Mohd. Khan. Schumpeter's Theory of Capital Development / Mohd. Khan. – Agilar,

1957. – 634 с.

372. Osterreichisches statistisches Handbuch. — Wien, 1902. — С. 59.
373. Podrecznik statystyki Galicji. — Lwow, 1903. — Т. VII. — Cz. II. — С. 209.
374. Podrecznik statystyki Galicji. — Lwow, 1913. — Т. IX. — Cz. II. — 287 с.
375. Praca. — 1881. — 10 listop.
376. Rocznic statystyczny Galicji. — Lwow, 1889. — Т. II. — С. 183 ; 224.
377. Rocznic statystyczny Galicji. — Lwow, 1898. — С. 91.
378. Shafranska I. The influence of Western science on the development of economic thought of Western Ukraine in the last third of the XIX - the first third of the XX century / I. Shafranska // Modern science. – 2015. - №1. – P. 39-46.
379. Szkoły wyższe Rzeczypospolitej Polskiej. — Warszawa, 1930. — С. 85.
380. Taylor E. Pojecie wspodzielczosci. Poznan. – 1916. - 356 с.
381. Taylor E. Statyka I dynamika w teorii ekonomii. Krakow. – 1919. - 259 с.
382. Tsuru S. Business Cycle and Capitalism. Schumpeter vs. Marx / S. Tsuru. – Tokyo, 1952. – 749 с.
383. Verbova O. S. The role of the westukrainian cooperation at the becoming of social capital: experience and perspectives / Global Science and Innovation [Text]. – Chicago: publishing office Accent Graphics communications – Chicago – USA, 2014. – Vol. I. – P. 132 – 136.
384. Wiadomosci statystyczne. — Lwow, 1875. — Т. I. — Z. I. — С. 47.
385. Wiadomosci statystyczne. — Lwow, 1884. — Т. VIII. — Z. I. — С. 141.
386. Wiadomosci statystyczne. — Lwow, 1899. — Т. XVII. — Z. II. — С. 3.
387. Wiadomosci statystyczne. — Lwow, 1914. — Т. XXV. — Z. I. — С. 24.
388. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://aus-ugr.narod.ru>
389. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dis.academic.ru>
390. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://horyzont.narod.ru>
391. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://mirslovarei.com>
392. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ostriv.in.ua>
393. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://pravopys.vlada.kiev.ua>
394. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://revolution.allbest.ru>

395. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://uk.wikipedia.org>

396. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.tspu.edu.ua

Додаток А

Таблиця А.1

Довжина залізниць (у км) в Галичині в 1870-1911 роках

[373, с. 209; 374, с. 252; 377, с. 224].

Роки	1870	1881	1887	1901	1911
Довжина залізниць (у км.)	673,1	1553	2569,7	3584	4120

Таблиця А.2

Видобуток нафти в Галичині в 1874-1912 роках [374, с. 252]

Роки	1874	1884	1894	1904	1912
Видобуток нафти (в тис. тонн)	673,1	1553	2569,7	3584	4120

Додаток Б

Таблиця Б.1

Обсяги ліcitaцій селянських господарств Західної України

[384, с. 47; 385, с. 141; 386, с. 3; 387, с. 24]

Роки	1868	1875	1889	1897	1910
Охоплено місцевостей	187	740	1545	1475	1916
Кількість ліcitaцій	271	1326	3240	2806	4329

Таблиця Б.2

Врожайність основних сільськогосподарських культур в 1898 – 1907 рр. в Німеччині, Австрії, Чехії та Галичині (в центнерах з га)

[315, арк. 67]

Країни С/г культури (в ц.)	Німеччина	Австрія	Чехія	Галичина
Пшениця	18,7	15,5	15,1	10,8
Жито	16,2	13,8	12,6	8,6
Ячмінь	20,6	14,7	14,6	8,0
Овес	20,9	11,6	11,7	6,5

Додаток В

Середина XIX століття

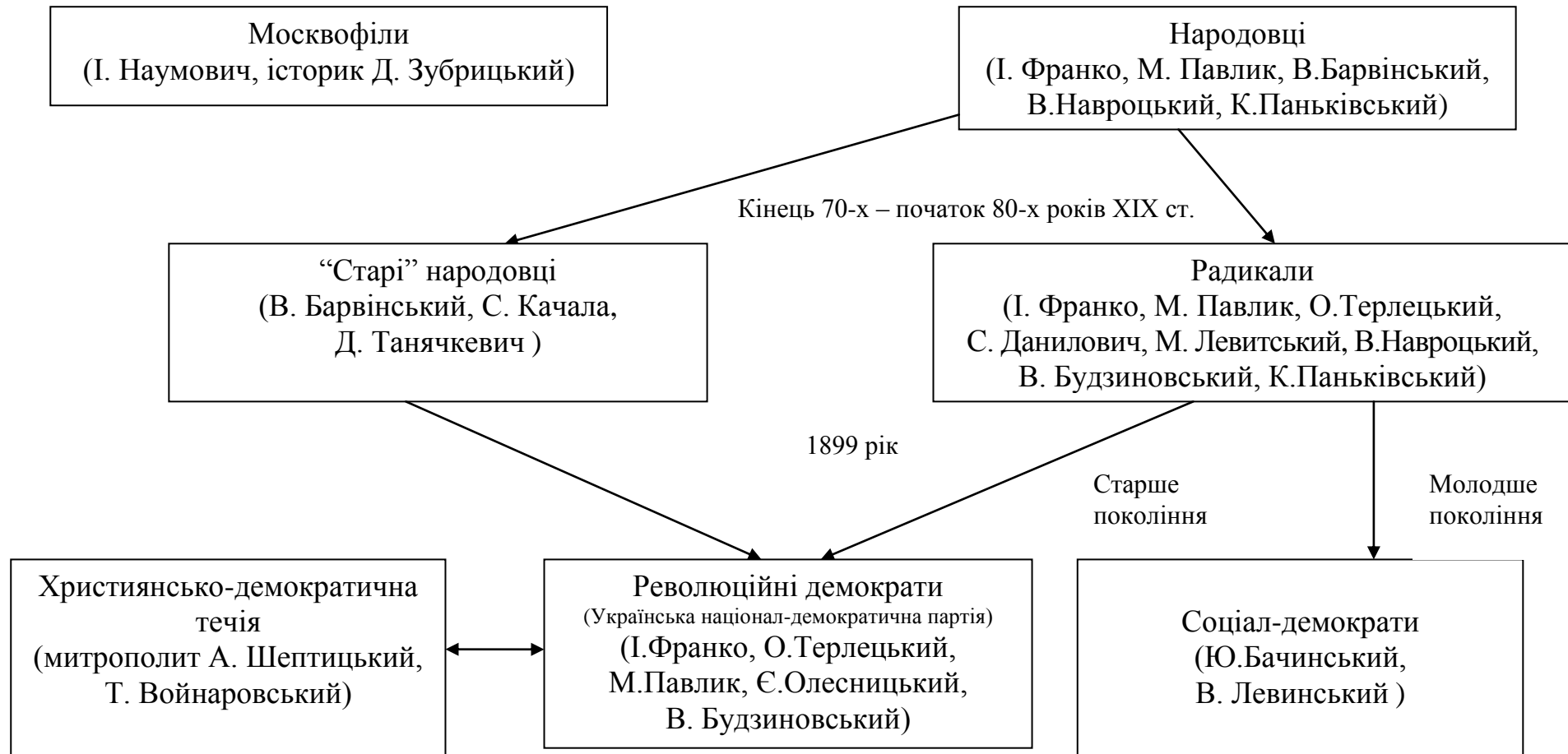

Рис. В.1. Течії суспільно-політичної та економічної думки Західної України кінця XIX – початку XX століття*

*Розроблено автором

Додаток Д

Біографічні дані І.Франка

Після закінчення школи І. Франко продовжив навчання в гімназії м. Дрогобича. Тут виявляються особливі задатки майбутнього генія, про що він сам писав: "...А пам'ять у мене була така, що лекцію історії, котру вчитель цілу годину говорив, я міг опісля продиктувати товаришам майже слово в слово [308, с. 143]". В 1875 р. І. Франко став студентом філософського факультету Львівського університету, де вперше познайомився з економічними категоріями, відвідував лекції Леона Білінського з політичної економії [20, с. 47; 70, с. 485; 91, с. 18]. Зазначимо, що вирішальну роль у формуванні власного світогляду І. Франко надавав самоосвіті, дослідженні цікавих для нього проблем; постійно опановував нові області знань та галузі людського життя, щоб створити цілісну картину свого світобачення і грамотно підходити до вирішення поставлених проблем.

На перших порах свого студентського життя Іван Франко спілкувався з москвофілами, друкувався в їхньому часописі "Друг". На перших порах свого студентського життя Іван Франко спілкувався з москвофілами, друкувався в їхньому часописі "Друг". Бажання друкувати свої твори не застало молодого вченого погоджуватись з умовами москвофілів, прийняти їхні погляди за власні. Навпаки, свої роботи Франко писав виключно українською мовою і своїм прикладом закликав до цього інших. Ставши домінуючою постаттю, Франко з однодумцями (М. Павликом, І. Белеєм та іншими) здійснив реформацію журналу "Друг", відіграв важливу роль у злитті "Академічного Кружка" з народовцями [20, с. 48; 123, с. 47; 191, с. 124]. Звісно, в такому союзі переважали народовські інтереси та погляди. В 1879 році І. Франка вже через місяць звільняють від служби в армії через поширення бунтівних ідей [292, с. 89].

Важливу роль у формуванні світогляду І.Франка відіграли листи М. Драгоманова до редакції журналу "Друг", в яких він закликав прислухатись до інтересів та потреб простих трудівників, зображувати їхнє важке життя, використовувати живу народну мову, відкинувши "язичіє".

Додаток Е

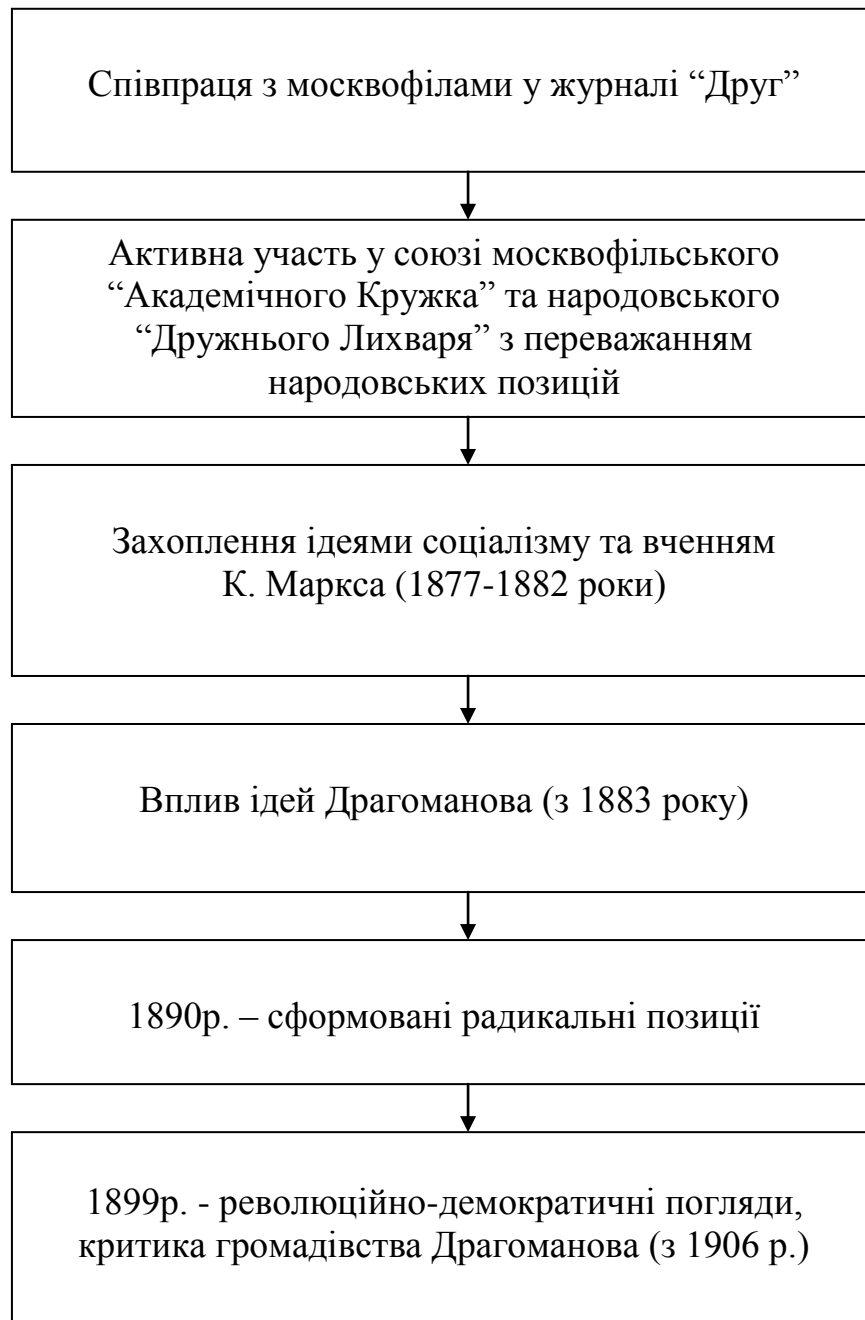

Рис. Е.1. Еволюція поглядів І. Франка*

*Опрацьовано автором на основі [20, с. 48; 100, с. 187; 123, с. 4; 138, с. 13-14, 21; 191, с. 124-320; 225, с. 68; 291, Т. 45, с. 553; 392].

Додаток Ж

Таблиця Ж.1

Закупівля товарів у “Народної Торгівлі”

[217, с. 42]

Рік	Закуплено товарів у “Н.Т.”	Крамниць
1898	на 168 000 крон	549
1899	208 000	660
1900	335 000	724
1901	383 000	745
1902	594 000	811
1903	487 000	727
1904	474 000	732

Додаток 3

Таблиця 3.1[164, с. 568]

НА 100 000 ДУШ ДОТИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ ПРИПАДАЄ:							
	Консумції горілки в градусах алкоголометру (Tr)	Винокурень	Доходу з пропінації	Шинків	Консумції м'яса; в кілограмах	Учнів шкіл народних	
I. У 50 східних повітах (= в Галичині східній)	961,282%	14	105,465 г.	469	1,283.025	3,211	
II. У 24 західних повітах (= в Галичині західній)	329,504	8	65,059	361	1,318.155	3,937	
Значить припадає в одній частині краю проти другої, більше, - у процентах	I. У східній Галичині більше 0:	+191,73%	+75%	+62%	+29,91%	-	-
	II. У західній Галичині більше 0:	-	-	-	-	2,73%	22,23%

Додаток К

Таблиця К.1[164, с. 568]

НА 100 000 ДУШ ДОТИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ ПРИПАДАЄ:							
		Доходу державної адміністрації фінансової з монополію (=консумції) тютюну гульд.	Убивств з умислом і без умислу (Morde und Todshlaege)	Умирає дітей нижче 5 років життя:	Умирає загалом душ	Само-вбивств з не-висліджених причин	Само-вбивств з причини п'янства
I. У 50 східних повітах (= в Галичині східній)		104,719 г.	3,45	1726	3972	6,15	1,35
II. У 24 західних повітах (= в Галичині західній)		126,077	3,34	1454	3212	4,05	0,54
Значить припадає в одній частині краю проти другої, більше, - у процентах	I. У східній Галичині більше 0:	-	+3,29%	+18,70%	+23,66%	+51,85%	+150%
	II. У західній Галичині більше 0:	+20,39%	-	-	-	-	-

Тернопільська обласна дирекція Публічного Акціонерного Товариства
«Райффайзен Банк Аваль»
Ternopil regional directorate of Public Joint Stock Company «Raiffeisen Bank Aval»

02.03.2015 р. № 27-05-01-0-0/393

На № _____

Довідка
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Шафранської Ірини Борисівни
за темою “Економічна думка Західної України останньої третини
XIX – першої третини XX століття”
за спеціальністю 08.00.01 – Економічна теорія та історія
економічної думки

Аспіранткою, Шафранською Іриною Борисівною, здійснювалось наукове дослідження, пов'язане з аналізом проблем кредитування аграрного сектору західноукраїнськими економістами останньої третини XIX – першої третини XX століття. Матеріали даного дисертаційного дослідження були використані банком «Райффайзен Банк Аваль» при формуванні партнерської кредитної програми для аграріїв, а запропоновані Шафранською І.Б. рекомендації щодо спрощення системи кредитування були застосовані при розробці пропозиції вексельної програми для аграріїв.

Директор
виконавчий

Лобуць В. І.

002541

УКРАЇНА
 ТЕРНОПІЛЬСЬКА МІСЬКА РАДА
 ГАЛИЦЬКИЙ ІНСТИТУТ
 імені В'ячеслава Чорновола

46001 м. Тернопіль, вул. Б.Хмельницького, 15; тел./факс 25-76-49, 25-75-53
 ідент. код 14039833 р/р 35426010001563 банк УДК в Тернопільській обл. МФО 838012

№ 52/01

від 05.02 2010 р.

ДОВІДКА

*про впровадження результатів
 дисертаційного дослідження
 Шафранської Ірини Борисівни
 “Економічна думка Західної України
 кінця XIX – початку XX століття”*

*(спеціальність 08.00.01 – економічна теорія
 та історія економічної думки)*

Узагальнені результати дисертаційного дослідження І.Б.Шафранської “Економічна думка Західної України кінця XIX – початку XX століття” впроваджені у навчальний процес Галицького інституту імені В'ячеслава Чорновола.

Результати дисертаційного дослідження обговорювалися на науково-методичних семінарах кафедри економіки підприємства.

Здобутки автора використовувалися викладачами кафедри економіки підприємства при читанні спецкурсів “Політекономія”, “Історія економіки та історія економічних вчень”.

Вважаємо, що результати дисертаційного дослідження І.Б.Шафранської “Економічна думка Західної України кінця XIX – початку XX століття” можна використовувати викладачами вищих навчальних закладів у навчальному процесі.

Ректор Галицького інституту
 імені В'ячеслава Чорновола,
 кандидат фізико-математичних наук

Завідувач кафедри
 економіки підприємства,
 кандидат економічних наук

М.Бабюк

А.Кулик

ДОВІДКА

*про впровадження результатів дисертаційного дослідження
І.Б. Шафранської
“Економічна думка Західної України кінця XIX – початку XX століття”
(спеціальність 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки)*

Узагальнені результати дисертаційного дослідження І.Б.Шафранської “Економічна думка Західної України кінця XIX – початку XX століття” обговорювалися на науково-методичних семінарах кафедри економічної теорії та впроваджені у навчальний процес Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Здобутки автора використовувалися викладачами кафедри економічної теорії при читанні спецкурсу “Економічна історія та історія економічної думки”.

Таким чином, результати дисертаційного дослідження І.Б.Шафранської “Економічна думка Західної України кінця XIX – початку XX століття” можуть бути рекомендовані для впровадження у навчально-виховний процес вищих навчальних закладів України.

Ректор Тернопільського національного
технічного університету
імені Івана Пулюя,
доктор технічних наук,
професор

Завідувач кафедри
економічної теорії,
кандидат економічних наук

П.В.Ясній

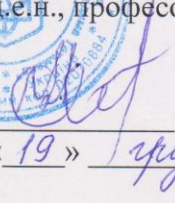
Б.В.Сидяга

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Проректор з науково-педагогічної
роботи ДВНЗ «Київський
національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»
д.е.н., професор

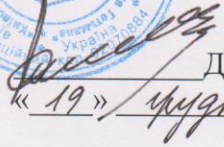

А.М. Колот
« 19 » / чудня 2014 р.

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Перший проректор з науково -
педагогічної та наукової роботи
ДВНЗ «Київський національний
економічний університет імені
Вадима Гетьмана»
д.е.н., професор

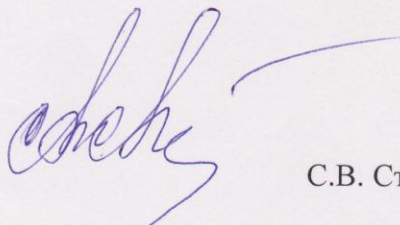

Д.Г. Лук'яненко
« 19 » / чудня 2014 р.

ДОВІДКА

Про використання у навчальному процесі результатів дисертаційної роботи Шафранської Ірини Борисівни «Економічна думка Західної України останньої третини ХІХ – першої третини ХХ століття».

Видана Шафранській І.Б., аспірантці 2006-2009 н.р. кафедри промислового маркетингу Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя, в тому, що наукові результати дисертаційної роботи «Економічна думка Західної України останньої третини ХІХ – першої третини ХХ століття» на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.01 – Економічна теорія та історія економічної думки, використовуються Державним вищим навчальним закладом «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» при розробці та викладанні студентам лекційних курсів та проведенні семінарських занять з дисципліни «Історія економічної думки».

Завідувач кафедри
історії та теорії господарства
к.е.н., професор

С.В. Степаненко

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ КОЛЕДЖ ХАРЧОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ І ТОРГІВЛІ»

46011, м. Тернопіль, пр. С.Бандери, 73, тел./факс (0352) 24-17-00
 Код 01566324; р/р 35228001000124 в УДК Тернопільської області; МФО 838012

“ 02 ” 03 2015р. № 100
 на № _____ від “ _____ ” _____ 2015 р.

ДОВІДКА

*про впровадження результатів дисертаційного дослідження І.Б. Шафранської
 “Економічна думка Західної України останньої третини ХІХ – першої
 третини ХХ століття”*

(спеціальність 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки)

Узагальнені результати дисертаційного дослідження І.Б.Шафранської “Економічна думка Західної України останньої третини ХІХ – першої третини ХХ століття” обговорювалися на засіданні циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін та впроваджені у навчальний процес ДВНЗ «Тернопільський коледж харчових технологій і торгівлі».

Здобутки автора використовуються викладачами циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін при читанні дисципліни “Політекономія”, зокрема, питання заробітної плати, суспільного виробництва, сутності грошей, ринку землі в працях західноукраїнських вчених останньої третини ХІХ – першої третини ХХ століття, внеску І.Франка в розвиток економічної термінології та теорії.

Результати дисертаційного дослідження І.Б.Шафранської “Економічна думка Західної України останньої третини ХІХ – першої третини ХХ століття” можуть бути рекомендовані для впровадження у навчально-виховний процес вищих навчальних закладів України.

/Директор ДВНЗ «Тернопільський коледж
 харчових технологій і торгівлі»

Л.Я.Крукевич